

65 (AAT)
A-798

1985

АМЫРГЫ

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

А. Морозов
1985

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

19.02.1985

З ТМ● Т. 1 млн. З. 2146—85.

А М Ы Р Г Ы

Общественно-политический,
литература-кеендик жуунты

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын
Туулу Алтайдагы бблүги · 1985

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач.

3 ТМ ● Т. 1 млн. 3. 2146—85

А М Ы Р Г Ы

Общественно-политический,
литература-кеендик жуунты

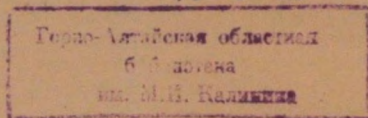
Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын
Туулу Алтайдагы бөлүги · 1985

Сб(Алт.)
А — 79%

A797 Амыргы: Общественно-политический,
литературно-художественный сборник. —
Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение
Алтайского книжного издательства,
1985. — 120 с.

Бу быялыгы адакы жууутыга бичичилердин отчет-вы-
борлу жуунынан жаан учурду документ эн баштап, ады
jarлу бичичилердин, анайда ок каламын жагы ченеп
тургандардын чумдемелдери кирген.

451622

A $\frac{4701000000-028}{M 138(03)85}$ 79-85

© Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1985.

КПСС-тин XXVII СЪЕЗДИНЕ, ССРСР-дин БИЧИИЧИЛЕР
БИРЛИГИНИНГ VIII ЛЕ РСФСР-дин БИЧИИЧИЛЕР БИРЛИГИНИНГ
VI СЪЕЗДТЕРИНЕ БЕЛЕТЕНЕР ТУШТА АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫНГ
АИАЛГАЗЫ ЛА ОНЫНГ АЛДЫНДА ТУРГАН СУРАКТАР

Быыл II сентябрьда Горно-Алтайск городто Туулу Алтай-
дын бичиичилик организациязынын отчет-выборлу жууны өткөн.

Бичиичилик организациянын отчет бидин туркунына бүдүргөн
ижи ле келер бйгө сурактар керегинде төс докладты онын каруулу
качызы Иван Васильевич Шодоев эткен. Онын сонгында Эркемен Пал-
кин драматургия, Сергей Каташ балдардын литературазы, Паслей
Самык проза ла үлгерлик керегинде, анайда ок Аржан Адаров, Ыбаш
Каинчин, Георгий Кондаков, Күүгей Төлбсов, областьтын нацио-
нальный драма театрынын директоры В. И. Запрудаева куучын
айткандар.

Бичиичилик организациязынын бюрозы жаньдан жети кижиден
тудулды. Ого Бронтой Бедюров, Эркемен Палкин, Борис Укачин,
Иван Шодоев, Георгий Кондаков, Паслей Самык, Ыман Белеков
киргендер.

РСФСР-дин бичиичилер Бирлигинин VI съездинин делегаттарына
Бронтой Бедюров, Ыман Белеков, Паслей Самык көстөлдү.

Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын бажына облис-
полкомнын телекөрүлте ле радиоберилте айынча комитедининг пред-
седатели болгон Бедюров Бронтой Янгович тудулган.

Жуунда партия обкомынын качызы Б. К. Алушкин, облисполком-
нын председателининг заместители К. Д. Сакитова, комсомол обкомы-
нын баштапкы качызы Геннадий Сумин, партия горкомынын качызы
Р. И. Саймунова, анайда ок РСФСР-дин Бичиичилер Бирлигинин
Башкартузынын чыгартулу кижизи В. И. Чукарев турушкандар.

Эмди слерди, күндүлү кычыраачылар, жуунын материалдарыла
кыскарта таныштырып турубус.

И. ШОДОЕВ

Күндүлү нөкөрлөр! Бистин отчетту ла выборлу жууныбыс он биринчи бешжылдык бойынын адакы алтамдарын эрчимделтип, он экинчи бешжылдык десе жаңы өзүмнин бозогозына једип келген өйдө өткүрилди јат. Бүгүн бистин партия, ончо совет калык КПСС-тин XXVI съездинин јөптөрин јүрүмде јаан једимдерлү бүдүрип, Коммунист партиянын XXVII съездин уткыр күн-тапту иштеп турулар.

КПСС-тин Төс Комитединин 1985 јылда апрельдеги Пленумынын ла онын да сонгындагы пленумдарынын документтери, Михаил Сергеевич Горбачевтын куучындары совет улусты жаңы эрчимдү ишке кодүрди, өйдин некелтезин улус чоком билип аларын јеткилдеди.

Эки ордендү Горно-Алтайский автоном областьтын ишкүчиле јаткандары көп национальностту совет калыкла кожо он биринчи бешжылдыктын јакылталарын ла молжуларын өйинең озо бүдүргени ажыра јаны он экинчи бешжылдыкта областьтын 1986—1990 јылдарга албаты-хозяйстводогы планын једимдү бүдүрер төс аргаларды јеткилеп алар амадулу иштеп турулар.

Нөкөрлөр, СССР-дин бичинчилер Бирлигинин Башкартузынын ла РСФСР-дин бичинчилер Бирлигинин Башкартузынын быјыл июнь айда өткөн пленумдарынын документтеринде КПСС-тин Төс Комитединин апрельдеги Пленумынын јөптөри — бастыра партиянын, орооннын ончо калыктарынын кереги, анайда ок совет литературанын да кереги деп айдылган.

Бу өйдө литературанын учуры кееркемел јанынан жаңыс ла патриот кодүринилү, эркиндү иштин айалгазын көргүзери эмес, анайда ок бистин ороондо коммунизм төзөбөрүн онөг ары там түргендедеринин јолын, аргазын творческий табарына улусты санаа алындырарына кодүрери болуп јат.

КПСС-тин Төс Комитединин апрельдеги Пленумынын јөптөри аайынча Г. М. Марковтын ла С. В. Михалковтын куучындарында јаан ајару литературанын утка-кееркемел чыгдыйынын кемине эдилген. Литература ла чүмделгинин чыгдыйы керегинде айдып тура, СССР-дин бичинчилер Бирлигинин Башкартузынын баштапкы качызы Г. М. Марков чүмдемелдин утка-кееркемел кеминең онын чыгдыйы, калыкта тоомјызы, узакка јүрүмдиги јарталарын чокомдап айткан.

Чүмдемелдин идея-кееркемел кеми, утка учуры автордын билгиринең, онын јайалталу уе болгонынаң камаанду. Мыныла колбой бистин бичинчилер организациязынын чыгдый-кирези јанынан тоолу эрмек айдайын.

Туулу Алтайдыг бичичилер организациясында СССР-дин бичичилер Бирлигининг 22 члени бар. Олордон 14 киж и коммунист, 10 киж Москвада М. Горькийдин адыла адалган литература институтун божоткон, 16 бичичи бийик үредүлү, 2 киж филология наукалардын кандидады, экүзи культуранын нерелү ишчилери, Борис Укачин ле Ыбаш Каинчин — Алтайдын Ленинчил комсомолынын лауреады, бир канча бичичилер — партиянын XXII съездинин адыла адалган Экиурдагы колхозтын лауреаттары. Уч киж Ада-Төрөлдик Улу жуунун ветераны. 16 бичичи башка-башка жерлерде иштейт. Алты кижиде башкаруунун кайралдары бар. 13 киж выборлу башка-башка органдардын иштеринде туружат. Ол тоодо: Аржан Адаров — КПСС-тин обкомынын члени, Бронтой Бедюров членине кандидат, Эркемен Палкин — КПСС-тин горкомынын члени, Иван Шодоев — албаты депутаттарынын областтагы Соведининг депутаты. Бистин бичичилер анайда ок республиканын бичичилер организациязынын башкараачы органдарында туружат. Темдектезе, А. Адаров — РСФСР-дин бичичилер Бирлигинде кеселеде көчүриш бөлүгинин члени, Б. Укачин — үлгерлик аайынча бөлүктин члени, Э. Палкин — РСФСР-дин бичичилер Бирлигининг ревкомиссиязынын члени. Бичичилер организациязынын бюросынын члендери жети кижиден турат: Б. Бедюров, И. Кочев, Э. Палкин, П. Самык, К. Төлөсов, Б. Укачин, И. Шодоев. Бюро бойынын ижин төзөмөл план аайынча өткүрөт. Бичичилер организациясында мындый советтер төзөлгөн: публицистика аайынча башкараачызы Б. Бедюров, жин авторлор аайынча — П. Самык, балдардын литературасы аайынча — И. Кочев, критика аайынча — С. Каташ, орус литература аайынча — Г. Кондаков.

Бюронын ижинин планы алты айга тургузылат. Ол план бюронын жуунында, бичичилердин текши жуунында жөптөлгөн согында кажы ла бичичиге бир экземплярдан берилет. Бюронын члендеринин жууны ай сайын, бичичилердин текши жууны кварталда бир катап болуп жат.

Текши жуундарда ой лө жүрүмнин некелтелериле колбулу төс учурлу сурактар шүүжилет. Темдектезе, 1985 жылда баштапкы мартта болгон текши жуунда «КПСС-тин XXVII съездине ле Улу Женүнинг 40 жылдыгына белетенериле колбой бичичилердин алдында турган сурактар» шүүжилген. Бу сурак аайынча докладты КПСС-тин обкомынын качызы Б. К. Алушкин эткен. Бу ок жылда 10 июльда болгон текши жуунда Туулу Алтайдыг бичичилери КПСС-тин XXVII съездине, СССР-дин ле РСФСР-дин бичичилер Биригүлеринин VIII ле VI съездтерине укый бүдүреген иштерди шүүжип жараткан. Бу жуунда төс аяру КПСС-тин Төс Комитединин 1985 жылда апрельдеги Пленумынын жөптөриң жүрүмде бүдүрерине ууландырылган.

Бичичилер организациязынын бюросы кандый иштер бүдүрүн турганы жанынан эки темдек айдайын. 1985 жылда 12 февральдагы жуунда «Жин литератор — КПСС-тин XXVII съездине ле Женүнинг 40 жылдыгына» деп адалган семинар өткүрери керегинде суракты шүүшкен.

Жит бичичилердин бу семинары 1985 жылда 2 мартта өткүрилген. Бу ок жылда 17 майда бюро балдардын бичичилеринин отчетторун угуп шүүшкен. Отчетторды Александр Ередеев ле Улужай Садыков эткендер.

Бюро бойынын жуундарында өскө дө сурактарды шүүп, көрүп, чокым дөптөр жарадат. Төбөмөлдү ле жуундашту иштер — ол учурлу ла керектү иштер де болуп турза, же ол бичичилер организациязынын ла онын бюрозынын төс учурлу ижи эмес. Бистин ижибистин төс учурлузу — идея-кееркемел кеми бийик чүмдемелдер жазаары. Отчет өйдиг туркунына, жартап айтса, 1983 жылдын апрель айынаг ала 1985 жылдын баштапкы сентябрине жетире 34 бичик (повесттер, куучындар ла үлгерлердин жуунтылары, тууулар ла өскөзи де) кепке базылып чыгарылган. Отчет өйдиг туркунына анчада ла Б. Бедюров, Б. Укачин, J. Каинчин, Т. Шинжин, А. Демченко једимдү иштегендер. Олордын чүмдемелдери алтайлап ла орустап кепке базылган. Бу жуукта бичичи Борис Укачин «Туулар туулар ла бойы артар» деп јаны јаан чүмдемелди божодып, издательството табыштырды. Анайда ок Күүгей Төлөсов «Кадын јаскыда» деп бойынын баштапкы романын, Александр Демченко «Страда деревенская» деп јаны романын бичип божоткылап койды.

«Современник» издательстводо бистин бичичилер Аржан Адаровтын, Бронтой Бедюровтын, Паслей Самыктын, Борис Укачинин чүмдемелдери кепке базыларына белетелип јат.

Туулу Алтайдагы издательстводо 1986 жылда Јыбаш Каинчинин «Кызыл тыт» деп повези, Таныспай Шинжинин «Каранын күч ырызы» деп повези, Борис Укачинин «Јаскы чечектер ле күски жылдыстар» деп үлгерлик жуунтызы кепке базылары темдектелген. Бу ок жылда кичинек балдарга учурлаган журуктарлу бичик кепке базылар. Бу бичик алтай фольклорго төзөлгөлөнгөн. Оны јакшы баштапкай деп айдарга јараар.

Бистердин чүмдемелдеристи оруска көчүрүп турган көчүрөөчилерге акту јүректеристен јаан алкыш айдалы, нөкөрлөр! Олордын акчек ле јакшы көчүриштеринин шылтузында бистин бичиктерис орон ичине элбеде таркадылып, кычыраачыларыс чик јок көптөди. Андый көчүрөөчилерис: Илья Фонаяков, Борис Слуцкий, Јаков Козловский, Римма Казакова, Александр Плитченко, Станислав Куяев, Евгений Хромов, Алексей Смольников, Владимир Крупин, Марина Назаренко, Марат Акчурин, Абрам Китайник, Ваншети Чукреев, Людмила Олзоева ла көп өскөлөри де. Орус ла алтай литературалардын колбулары айынча бир канча жылдардын туркунына бистин јерлежис Георгий Кондаков эрчимдү иштейт.

Анайда ок јаан алкышты «Современник», «Советский писатель», «Советская Россия» деп издательстволордын ишчилерине айдар керек. Јылу сөсти «Знамя», «Юность», «Дружба народов», «Сибирские огни», «Новый мир» журналдардын ишчилерине айдалы. Бу издательств-

волор до журналдар алтай бичинчилердин бичиктерин жылдын ла кепке басып чыгаргылайт. Темдектезе, отчет өйдө Москвадагы «Современник» издательство Эркемен Палкиннинг «Алан» деп эпикалык романын чыгарды. Оскө дө бичинчилер аяру жок артпады. Жербойынын издательствозы Э. Палкиннинг ок «Ак чечектер» деп үлгерлик жуунтызын кепке басты. Анайдарда, бу бичинчи калганчы өйлөрдө көп иштенген деп айдар керек.

Проза, үлгерлик ле балдардын литературазы аайынча куучын айдатан нөкөрлөр бу сурактар жанынан менин докладыма жөмөлтөлү кожулталар эдер деп иженип, мен докладтын жинт литераторлорло өткүргөн иштер керегинде бөлүгине көчүп жадым.

Бистинг областта жинт литераторлордын текши тоозы жирмедег алып жат. Олордын эг эрчимдү иштеп тургандарынын тоозында: Буучай Бурмалов, Сурайа Сартакова, Күлер Тепуков, Жергелей Маскина, Караг Кошев.

Отчет өйдин туркунына жинт литераторлордын үч семинары өткүрилген. Анчада ла калганчы семинар солун ла тузалу болды.

Литературалык жуунтынын кажы ла номеринде «Жинттердин үни» деп бөлүкте жагы бичип тургандардын чүмдемелдери жарлалат. Жинт авторлорло иш өткүрөтөн совет ле издательство (П. Самык, Б. Укачин, Л. Белеков) жинт литераторлордын жайаан ижине жаан аяру эдип турулар. 1984 жылда жинт авторлордын «Бирлик жагар» деп кассета-жуунтызы кепке басылып чыккан, 1985 жылда дезе-олордын «Марал чечектеер алдында» деп жуунтызы орустап чыгарылган. Баштапкы жуунтыда үч жинт автордын, экинчизинде сегис жинт автордын чүмдемелдери жардалган (Жыман Белеков, Ольга Бондарчук, Гүзел Елемова, Караг Кошев, Анчы Самунов, Борис Самыков, Сурайа Сартакова, Күлер Тепуков).

Отчет өйдин туркунына СССР-дин бичинчилер Бирлигинин членине жинт литераторлордон үч кижы алынган: Жыман Белеков, Токшын Торбоков, Борис Самыков.

1986 жылда жинт бичинчи Күлер Тепуковтын кичинек балдарга журуктарлу бичиги, Жергелей Маскинанын куучындарынын жуунтызы, Сурайа Сартакованын үлгерлери, анайда ок өмөлик авторлордын «Кадыннын жалтыражы» деп жуунтызы кепке басылып жарлалары темдектелген.

Жинттерле иштейтенинин төс учурлу сурагы жинт бичинчилердин гражданский керсүзин ле общественный эрчимин жеткилдеери болуп жат. Бу амадуга ууландырылган иштерди жагыдан тудулатан бюро көндүктирер учурлу.

Аракыдаш ла алкоголизмди жоголторына ууландырылган иштер керегинде КПСС-тин Төс Комитединин Жөбин бастыра совет калыкла кожо бистинг областтын ишкүчиле жаткандары жаан көдүринилү жарадып, оны бистинг общественнын жүрүмине сүрөөн жаан учурлу, керектү ле бойынын өйинде чыккан Жөп деп жарадуду уткыды. Бистинг бичин-

чилк организациябыс бу Јӧпти бойынын текши јуунында шўўжип кӧрӧлӧ, бӱдӱретен чокым иштер темдектеп алган.

Бичиичилер организациязынын улус јуртайтан туразын тудары бы-
жыл башталар учурлу. Облисполкомнын 1986—1990 жылдарда область-
тын ишкӱчиле јаткандарын культура јанынан јеткилдеерин јаранды-
рарына ууландырылган тӧзӧмӧлдӱ иштеринин планында айдылганыла
болзо, бичиичилер организациязынын тудулуп бӱдетен туразында ли-
тератураныг музейин тӧзӧӧри темдектелген.

Алтай бичиктерди кычыраачыларга јетирип садары областьта
уйан тӧзӧлгӧнинен улам партия обкомы ла облисполком калганчы ой-
дӧ бу суракка јаан ајару эдет. Бу јуукта партия обкомынын бюросы
ончо алтай јурттардагы магазиндерде алтай бичиктер садар толыктар
тӧзӧзин деп облпотребсоюзты молјогон.

Бичиичилер организациязынын аппаратады јаан эмес, алты-јети ки-
жи. Олор бойлорынын јаантайынгы ижиле коштой общественный ке-
ректерде кӱч јеткенче турушкылап јат. Быжыл бистин коллектив мал-
га азырал белегеер иште Себидеги совхозко болужып, 52 центнер ӧлӧн
обоолоп берген. Амыр-энчӱнин фондына бир кӱннин ишјалын кӧчӱр-
ген, бичиичилер дезе литература јуунтынын ӱчинчи номеринин гоно-
рарын амыр-энчӱнин фондына берерге кӱӱнзегендер.

* * *

Эл-јонло, общественный јӱрӱмле, иштин коллективиле колбулу
болотоны бичиичиге јаан учурлу да, тузалу да, андый колбудаг бичи-
чи јайаан ижине ийде-кӱч алып, јайалтазы эрчимделет.

Бистин бичиичилер иштин коллективтериле, студенттерле, город-
тын ла областьтын школдорынын ӱренчиктериле јаантайын тушта-
жып турулар. Јыл туркунына 120—130 андый туштажу болот. Темдек-
тезе, быжыл февральдан ала сентябрьга јетире бичиичилер 68 коллек-
тивте (колхозтордо, совхозтордо, предприятиялерде, ӱредӱлӱ заведе-
ниелерде ле школдордо) болуп, литература ла чӱмделги јанынан куу-
чындар ӧткӱрген, бойлорынын чӱмдемӧлдериле, творчестводо амалу-
ларыла угаачыларды таныштырган. Бу туштажуларда эн ле эрчимдӱ
турушкан бичиичилердин тоозында: Б. Бедюров, Ј. Белеков, С. Каташ,
Г. Кондаков, Э. Палкин, П. Самык, Э. Тоюшев, Б. Укачин, Т. Шинжин
ле ӧскӧ дӧ нӧкӧрлӧр. Мында керектин тӧс учуры туштажулардын тоо-
зында эмес, је албаты-јонго, јартап айтса, угаачыларга, бичиичинин
айткан сӧзинин ӧдӱнгизинде, онын куучыны, айткан сӧзи улустын са-
наазын ойгозып, кӱӱн-табын кӧдӱргенинде болуп јат.

Калык-јоннын алдына бичиичинин айткан сӧзи аайынча угаачы-
лар эрмек-куучын айдып, текши керекти јарандыраы, јагыртары, кӧп-
тӧдӧ ӧскӱрери јанынан тузалу шӱӱлтелер айткан болзо, ол бичиичи
бойынын эрмек-сӧзиле угаачыларды литературанын ла чӱмделгинин
сурактарына, анайда ок ӧскӧ дӧ текши керектерге јилбиркеткени деп
айдарга јараар. Је ол керектин жагыс јаны. Мында экинчи јаны база

бар. Андый ачык-жарык нөкөрлик ле жылу туштажулар бичинчинин творчестводо ийде-күчин тыгыдар, калык ла общественнын алдына онын каруулу болгонын көдүрер аргалу.

* * *

КПСС-тин XXVII създине белетенериле колбой бүдүретен иштердин планы айынча бу жылдын экинчи жарымында областьтын ыраактагы аймактарында литературанын күндерин өткүрери темдектелген. Оны бүдүрерин жаңы тудулатан бюро баштаар.

Отчет өйдиг туркунына бичинчилердин юбилейлериле колбулу литературанын алты энери өткүрилген — эки нөкөрдиг чыкканынан ала бежен жашту болгоны, бирүзинин — алтан жашту, үч кижинин жетен жашту болгондору көдүрингилү айалгада темдектелген. Быжыл база эки бичинчинин юбилейлери өткүрилер.

* * *

«Клубтардын учреждениелерин ле спорттын жазалдарын тузаларын жарандыраар иштер керегинде» КПСС-тин Төс Комитеди Жөп жаратканын бис ончобыс билерис. Бу Жөпти жүрүмде бүдүрерге болуп, СССР-дин бичинчилер Бирлигинин Башкартузынын качылыгы эдетен иштердин планын жөптөгөн. Ол план аайынча жербойындагы бичинчилер организациязы клубтардын, библиотекалардын, ойын көргүзөр бригадалардын иштеринде эрчимдү туружар учурлу. Анайда ок 1985 жылдын экинчи жарымынан ала 1986 жылдын учына жетире кычыраачылардын Бастыроссия конференциязын өткүрери темдектелген. Ол конференция «Женүнинг жолына» деп адалат. Онын амадузы — совет калыктын 1941—1945 жылдарда Ада-Төрөлдик Улу жууда алган женүзинин 40 жылдыгына учурлай кепке базылып чыгарылган литератураны элбеде жайып-таркадары ла эл-жон ортодо жуучыл-патриот таскадуны тыгыдары.

Анайдарда, жаңы тудулатан бюро бу өрөги айдылган сурактар аайынча база төзөмөлдү иштер өткүрерге кичеенер учурлу.

* * *

1983 жылда бистин областьта башкир литературанын күндери өткүрилген. Бу күндер карындаштык эки калыктын литературазынын жаан байрамы болды. Биске Башкириянын ады-чуузы жарлу бичинчилери келип жүрген. Олордын башкараачылары Ленинчил сыйдын лауреады, Социалистический Иштин Геройы, Башкириянын албаты бичинчизи Мустай Карим ле СССР-дин бичинчилер Бирлигинин Башкартузынын качызы, Башкириянын бичинчилер Бирлиги Башкартузынын председатели Асхат Мирзагитов болгондор.

Башкириянын бичинчилери Горно-Алтайск городто, Майма, Шибалин, Ондой, Кан-Оозы аймактарда болуп, андагы эл-жонло тушташкандар. Айылчыларды бистин бичинчилер Аржан Адаров, Брон-

той Бедюров, Эркемен Палкин, Борис Укачин, Паслей Самык, Таныспай Шинжин, Тоқшын Торбоков үйдежип, олорло кожо эл-жоннын алдына куучын айткандар. Башкир литератураның күндерине учурлай башкир бичичилердин чүмдемелдери алтайга көчүрилип кепке базылып чыккан, радиоло берилтелер болгон.

* * *

Отчет ойдин туркунына бистиг бир канча бичичилер көп катап жаан ла жаркынду узун жолдорлу жорыктарда болгондор. 1983 жылда бистиг жинт иккөрлөр бюроның члени Борис Укачинге баштадыл, Тува АССР-ге семинарга барып келгендер. Ол семинарда Түштүк Сибирдин жинт бичичилери турушкан. Бу ок жылда бичичилер А. Адаров, Э. Палкин, Б. Укачин, Т. Шинжин, Б. Бедюров Монголиянын Албаты Республикасында болгондор. 1985 жылдын жайында дезе Монголиянын Баян-Улегей аймагынан үч бичичи — Куангай, Даниял, Егюхан бистиг областьта айылдап жүргендер. Олор бистиг бичичилерле кожо Кош-Агаш, Улаган, Оңдой ло Кан-Оозы аймактардын ишкүчиле жаткандарыла тушташкандар.

СССР-дин бичичилер Бирлигинин члени Таныспай Шинжин бы-жыл совет культураның ишчилериле кожо гран ары жанына жорыктап жүргени солун керек болды. Ол Орто Азиянын ла Кавказ ары жанынын калыктарынын жанжыккан күүзи зайыпча Телекейлик фестивалда туружып, Францияда, Швейцарияда ла Италияда болгон. Таныспай Боксурович анда совет көпнациональный чүмделгини бийик кеминде жакшы көргүскени учун ого СССР-дин культуразынын Министрствозы алкыш айткан.

1983 жылда июнь айда Европаның түндүк ороондорынын телекейлик телефестивали Данияда өткүрилген. Анда турушкан 23 орооннын чыгартулу улдузынын ортодо совет делегация болгон, бу делегациянын башкараачызы бистиг бичичи Бронтой Бедюров болгон. 1984 жылда жайыда Венгрияда жинт бичичилердин дискуссиязы өткөн. Онын темазы «Литератураның жанжыгузы ла эмдиги ой» деп адалган. Анда бистиг жинт иккөрис, бичичи Жыман Белеков турушкан. Онын «Вершины Алтай» деп үлгерлик жуунтызын «Молодая гвардия» издательство кепке базып жарлады. Бир ай мынаг озо Ж. Белеков Кош-Агаш аймакта болуп, өлгөчилерле, малчыларла туштажып, эрмек-куучын өткүрип, бичиктер таркаткан. Андый жакшы ижи учун оны «СССР-дин 50 жылдыгы» колхозтын парткомы Күндүлү грамотала кайралдаган.

Самодетельный коллективтердин быжыл өткүрилген творческий отчетында көп бичичилер ле литераторлор турушкан. Олордын тоозында Таныспай Шинжин, Алексей Калкин, Эзендей Тоюшев, Борис Самыков, Ногон Шумаров, Байрам Кудирмеков.

Областың төс жеринде ле крайда өткүрилген творческий отчеторды белетсеринде ле ого туружарында Бронтой Янгович Бедюров

жаан жөмөлтө эткенин темдектеер керек. Ол жаңыс ла сценарий беле-теген эмес, анчада ла Горно-Алтайскта ла Барнаулда өткүрлген творческий отчеттордо эн учурлу көргүзөсөчи болгон.

Шукшинге ле Кокышевке учурлалган кычырыштарда Туулу Алтайдын бичинчилери эрчимдү туружып, оорды төзөмөлдү өткүргендер.

* * *

Нөкөрлөр, бичинчиге ле онын жайалталу ижине творческий командировка жаан жөмөлтөлү ле тузалу. Откөн үч жылга жуук өйдүн туркунына область ичиле, анайда ок өскө дө областтарла, республикаларла одус төрт творческий жорыкташ болгон. Творчествонын байзында-рында жети бичинчи иштеген, курорттордо ло санаторийлерде төрт киж и амырап эмденген.

Бистин төзөмөлдү ле акча-жөбөжөлү керектерис жаанына бичинчилер организациязынын ревкомиссиясы, байла, айдар. Мен десе бичинер өйдө бичинчиге материальный болуш жетиретени жаанына эки сөс айдайын. 1983—1984 лө 1985 жылдардын туркунына бистин нөкөрлөр Литфондтон төлүзи жогына 2.520 салковой болуш акча алган. Мында менин айдарга турганым не десе, бир кезик нөкөрлөр жылдын ла эртелеп (мендеп), бичинер өйгө болуш акчаны, өскө нөкөрлөрдөн озолоп, алып турулар, а бичигеи чүмдемели жок. Бу болуш акча чын ла иштенип, жаан чүмдемел бичип жаткан бичинчиге берилетен учурлу неме ине. Алайдарда, бичинчилер организациязынын жааныдан тудулатан башкартузы ла Литфондтын чыгартулу кижизи бичинер өйгө дө творческий командировкага берилип турган акча турулталу болотына аяру эдип, бу жаанына некетени тыгыдар учурлу.

* * *

Идеология фронтынн каруулу жерлеринде иштеп турган бичинчилер керегинде тоолу сөс айдарга турум. Темдектесе, Бронтой Янгович Бедуров — телекөрүлте ле радиоберилтени областтагы комитединин председатели, Сергей Сергеевич Каташ — филология наукалардын кандидады, пединститутта алтай литературанын ла тилдин кафедрасынын жааны, билимнин областтагы обществозынын башкартузынын председатели, Василий Тордоевич Самыков — издательствонын баш редакторы, Эзендей Кудачинович Тоюшев — «Алтайдын чолмоны» газеттин культура бөлүгинин жааны, Таныспай Боксурович Шинжин — история, тил ле литература аайынча наукада шинжүлү институттын ишчизи, Георгий Васильевич Кондаков — филология наукалардын кандидады, пединститутта литература ла орус тилдин кафедрасынын жааны, Лыбаш Бөрүкович Катичин — журтпередвижканын жааны, Борис Тордоевич Самыков — Каспа журттагы албаты театрдын журукчызы ла тургузаачызы. Быларды оичозын мен не тоолоп жадым? Бичинчи башкараачы болгондо, ол эки такып иш бүдүрүп жат.

Туулу Алтайдын бичирилик организациязынын
отчет-выборлу жуунынын туружаачылары. 1985 жыл, 11 сентябрь

Жартап айтса, бичинчи ого берилген коллективти јакшы башкарып тура, ол ло ойдо јакшы чўмдемел бичнир учурлу. Орѓи адалган нўкўрлўрдин кўбизи бойлорыннн иштерин јакшы бўдўрип турулар. Олордын кўнўн сайынгы ла јайаан иштеринде јангы једимдер кўўнзейли.

Отчет ойдин туркунына бичинчилер организациязына, бодоштыра айтса, келген башка-башка бўдўмдў 150—160 чўмдемелдердин јўс тўртўн ўчине рецензия бичилип, авторлорго јартамалду ла чокым болуш јетирилген. Арткаандарына консультациялар ла каруулар берилген.

* * *

Бўдўретен керектер бисте ас эмес. Олорды бўдўренине ууландырылган иштерди партиянын совет калыкка, бичинчилерге эткен кычырузы аайынча јангырта тўзўўр керек. Јангырта иштеери ол тын баштапкайлу, айлуу-башту, дисциплиналу, партия ла калыктын алдына каруулу иштеери болуп јат. Партиянын бу кычырузы бис эдип турган ижибисти тереңжиде шиндеп кўрўрнсти, тўзўмўлдў иштерис кўннинг некелтелерине келишип јат па, оны ајарып билеристи некейт. Бўгўн ороондо школдордын ижин јангырта тўзўўри аайынча иштер ўткўрилип јат. Бу керекте бичинчилер канайда туружып турганын темдек ажыра кўрўликтер. Бистин амадубыс — јангы кижини коммунизмге кўўн-тапту эдип таскадар кўндўлў керекте эрчимдў туружары. Јнит кижиге бойыннн кижн болгон учурын билип аларына, бойыннн чындык јолын табарына, јўрўмде бойыннн јерин ле амадузын чокым таап аларына керектў болушты литература јетирер аргалузы јарт. Је андый айалгага једерге јнит улус школго ўренер ойдог ала литератураны тоор ло сўўр эдип тазыктырарга ада-энелер, ўредўчилер, анайда ок бис, бичинчилер, јана баспастан, тынгыда ла эрчимдў иштеерге келижер. Бу јанынаг бис, бичинчилер, канайда иштеп јадыс? Чынннча айтсабыс, эм ўстине бис једикпестў иштеп турубис. Бис школго эмезе ўредўлў заведениеге айтырула келеле, бойыбыстын јайаан ижибис керегинде куучындайдыс, оног ўлгерлер кычырала, јўре бередис. Кезикте бисти колхозтор ло совхозтор кычырат. Бир кезик нўкўрлўр андый айтырула келеле, коллективке јангы литература керегинде, орон ичиде, гран ары јаныла јорыкташ керегинде куучындейт, угаачыларды бойлорыннн јайаан иште амадуларыла таныштырат, учында ўлгерлер кычырала, јангылай берет. Мен андый туштажуларды тузаны јок деп айтпай турум. Је бўгўн, нўкўрлўр, биске ижибистин эп-аргазын ла учурын јангыдан јарандыра тўзўўри керектў, јартап айтса, бичинчи тўзўмўлдў иштер бўдўрери керектў болуп јат. Биске иштин коллективтериле туштажуларды библиотекалар, клубтар ажыра ўткўрер керек. Эмди культуранын учреждениелери кажы ла колхозто, совхозто ло предприятиеде бар. Андагы ишчилерле јуук колбуду иштеп, туштажуларды, кычыраачылардын конференцияларын ла ўскў дў иштерди олорло кожо ўткўргежин, тузалу болор эди. Бичинчилер

культура учреждениелеринин ишчилериле кожо литератураныг кружокторын ла биригүлерин төзөөр лө оны кожо башкарар аргалу. Ле андый айалгага једип аларга бичинчилер организациязына мынан ары турумкай ла эрчимдү төзөмөл иштер бүдүрер керек.

* * *

Бичинчининг эдетен энг учурлу јайаан ижининг төс ууламјызы КПСС-тинг Төс Комитедининг 1985 јылда апрельдеги Пленумынын Јөбин, апайда ок СССР-динг бичинчилер Бирлигининг ле РСФСР-динг бичинчилер Бирлигининг Башкартуларынын калганчы пленумдарынын јөптөри аайынча бу өйдинг некектелерин кееркемел чүмдемелдер ажыра эрчимдү көргүзери болуп турганын база такып темдектеери керектү болуп јат.

Бичинчилер организациязынын бюказы ла аппаратадын ижининг төс учурлу сурактарынын бирүзи — јайалталу јиит литераторлорло ишти кичеемелдү өткүрери. Бистинг ороондо јайалта национальный учурлу керек болгонынан улам творческий солынтабысты таскадып белетеери эл-јондо учурлу боло берди.

Художественный интеллигенциянын јиит үйезин өйдинг некектелзине, культурный строительствонын сурактарына келиштире профессионал үредер ле идейно-политический таскадар бастыра органы јарандыра төзөбөр элбек программа партиянын съездтерининг јөптөринде, «Творческий јашөскүримле иштеери керегинде» КПСС-тинг Төс Комитедининг Јөбинде, литература ла чүмделгининг сурактары аайынча партиянын јараткан документтеринде чокым темдектелген. Јайалталу јашөскүрим творчестводо јаан иштер бүдүрерине керектү профессионал темигүни, политика таскадуны јылгыр билип алары јанынан ологго болужары — ол бистинг туура салбас ла күндүлү керегис, нөкөрлөр, бичинчилер.

* * *

Бистинг литературалык дептери јуунтыны белетеерин ле кепке базып чыгарарын чик јок јарандыра керек. Ол уйан белетелип турганынан улам оны улус алып кычырбайт. Бу јуунтылар јакшы сактылбай, магазиндердинг полкаларында јадыры.

Нөкөрлөр, база бир јаан учурлу сурак — ол литература-кееркемел критика. Бюро ло критика аайынча совет отчет өйдинг туркунына бу суракты ичкери јылдырып болбогонун чынынча айдар керек. Бичинчилер организациязында ачык-јарык, нөкөрлик ле чындык критика јок. Мынын шылтагы неде? Элден озо, байла, јакшы билгирлү критиктер бисте ас болгонында. Экинчи шылтагы — бичинчилер чүмдемелдерин бойынын өйинде бүдүрип болбой, издательствого табыштыраарын оройтыдып турганы. Учунчизинде, кезик авторлор критиктердинг ле издательствонунг редакторлорынын нөкөрлик ајаруларына чуғулданып турганы.

Бистин литератураның айалгазын, онын идея-кееркемел өзүмин, андагы кылык-јаңдарды, јөпсинишпестерди, геройлордын бӯдүмдеринин јуралганын, тилди, јаңжыгуларды ла јаңыртуларды јақшы тереңжиде көрөри керектү. Кыскарта айтса, кееркемел критика ичкери алтам алынар учурлу.

Бичиичилердин јадын-јүрүми јанынан кыскарта да болзо, айдарга келижет. Қалганчы өйлөрдө анчада ла јадар туралар јанынан бир кезик бичиичилер уур айалгада боло бердилер. Билелер өзүп, јаандап јат, а квартиралар тапчы. Бистин турабыстың тударын быјыл баштап, оны түрген бӯдүрери јанынан горисполком болушса, бис јаан алкыш айдар эдибис.

Партия обкомы ла облисполком бичиичилер организациязына, анайда оқ бичиичилерге јаантайын керектү ајару эдип туулар. Андый оқ тузалу ајаруны ла болушты биске СССР-дин бичиичилер Биригүзинин ле РСФСР-дин бичиичилер Биригүзинин Башкартуларынын качылыктары јетирип туру. Орөги турган башкартулардын андый адалык ајарузы ла болужы учун слерлердин адыгардан, нөкөрлөр бичиичилер, акту јүректен ологорго јылу алкыш айдарга јөп беригер.

* * *

Күндүлү нөкөрлөр, партиянын документтери литератураны, бичиичилерди јүрүмле јуук колбулу болорына, јүрүмдеги политика, социальный экономика өзүмдерди тереңжиде, айлаткыштап чике ле чындык билип көргүзерине кычырып јат. КПСС-тин Төс Комитединин 1985 јылда апрельдеги Пленумынын Јөбинде ле анайда оқ өскө дө документтеринде обществонын алдына кажы ла кижи каруулу болгоны јанынан ағылу ла чокым айдылган. Бу некекте бичиичинин төс ижинин ајарузында болор учурлу. Бүгүн эң јаан ајаруны бис, бичиичилер, наука ла техниканын өзүмине, албаты хозяйствонын төс учурлу некектелерин ле сурактарын бойлорынын ак-чек сагыжыла, билгир јайалтазыла, социальный эрчимиле, јақшынак күүн-табыла јүрүмде бӯдүрип турган бүгүнгү күннин улузына — озочыл ишмекчиге, колхозчыга, инженерге, производствонин башкараачызына эдер учурлу. Олордын бӯдүмдери бистин литературалык геройлорыс болоры — күндүлү ле мактулу керек.

Быјыл бистин ороон Улу Јенүнниң 40 јылдыгын јаан көдүринигилү темдектеди. Төртөн јылдан ажыра өйдин туркунына амыр-әнчү журтап јадыбыс. Бис, бичиичилер, ончо ийде-күчибисти бистин бүгүнгү өйгө учурлалган јаңы ла јаркынду чүмдемелдер эдип чыгарарына ууландырып турубис. А өй лө јүрүм дезе, бистен, бичиичилерден, ядерный косколонды болдыртпазы учун тартыжуга, јуу-чакты јаратпай турган общественный ийде-күчтерди јөмөри учун, чалыктар ортодо амыр-әнчү ле најылык учун тартыжуга кычырат. Бүгүнгү айалга бис бу улу тартыжуда эрчимдү туружарысты некейт.

Нөкөрлөр, 1986 жылда 25 февральда партиянын XXVII съезди ачылатанын очо улус билер. Съезд жаан учурлу жоптор жарадар. Ол тоодо партиянын жагырта жазаган програмказы. КПСС-тин XXVII съездинин учуры сүреен жаан. Съезд бистин Төрөлүстин жаркынду историясын, жакшынак бүгүнгү једимдерин ле мынан ары өзөр јолы темдектеер. Съездке белетенер иштерде эрчимдү туружып, оны жаңы, идея-кееркемел јанынан бийик чындыйлу чүмдемелдерле уткыры — бистин агару ла күндүлү керегис.

II. САМЫК — издательствонун баш редакторы

Бисте «Улу сөстө уят јок» деп учурлу кеп сөс бар. Бүгүн бис бойыстын текши ижисти өмөлик ле кажы ла кижинин творческий тагынан ижи эдип канайда төзөп алары јанынан сурактарды ачык-жарык шүүжерине ле өткөн ой туркунына кандый иштер бүдүргенисти ајарып көрөрине јуулыштыбыс. Бис очокто оттыг јылузы ончобыска јетсин, эбире отурган јеристе кажы ла кижиге јер једишсин деп кичеенер учурлу. Бис мында нени эдер, кандый ишти канайда бүдүрер деп шүүжип турар өйдө бистин партиябыстын ла орооныстын баш-караачызы Михаил Сергеевич Горбачев бастыра ороондо улу кубулталар эдер иштерди научно-технический төзөлгөлөр аайынча ла улустын ийде-күчин толо тузаланганы ажыра, эл-калыктын от-јалбыжы ажыра өткүрери керегинде сурактарды көдүрп туру. Андый жаан учурлу иштерди бүдүрерине элден ле озо бастыра орооннын культуразын, иштин культуразын ла дисциплинаны бийиктедери жаан учурлу болуп турганы јарт. Бу мындыј жаан учурлу иштерле колбой бистин јууныбыс та бойынын ижин анайда төзөп, алдында турган сурактарды шак андый некелтелер аайынча шүүжер учурлу деп, мен бодоп турум.

Је элден озо мен бистин бюронын јакылтазы аайынча слерге 1983 жылдын апрель аайынан ала бистин бичиичилеристин кепке базылып чыккан бичиктери керегинде кыскарта куучындап берейин.

Проза аайынча мындыј бичиктер кепке базылып чыккан. 1984 жылда Јыбаш Каинчинин куучындарынын јуунтызы, Јергелей Маскинанын куучындарынын јуунтызы — 1983 жылда, бу ок жылда Таныспай Шинжинин повестьтеринин бичиги, бир канча авторлордын куучындарынын «Куулгазынду јай» деп јуунтызы (1985 ј.) чыкканын темдектеерге турум. Қалганчы жылдарда Александр Ередеевтин, Нина Бельчеванын, Юрий Кыдыевтин, Борис Канаринин ле өскөлоринин де куучындары жарлаган. Журналист-пенсционер Иван Сабашкин Л. В. Қокышевтин бала тужы керегинде бичик жарлаган. Улужай Садьковтын ла Василий Тоеновтын балдарга учурлалган куучындарынын јуунтылары, јуучыл-патриот тема аайынча бистин јерлежис че-

кст Соколов керегинде А. Демченконын «За незримой чертой» деп романы, М. Шолоховтын «Доннын куучындары», А. Фадеевтин «Разгром» деп романы (П. Самык көчүргөн), А. Ивановтын «Оштөжү» деп повези (А. Адаров көчүргөн) кепке базылган. Улу Жөнүнүн төртөн жылдыгына фронтовик-журналист Г. Д. Калкининин очерктеринин «Олбөгөннүн өчинде» деп бичиги, жуу жылдарынын документтери, фотожурналары, үлгөрлөр ле очерктер аайынча Ж. Белековтын ла Н. Модоровтын белетеген бичиги, жерлеш геройлорыс керегинде «Туулу Алтайдын жуучыл магы» деп жуунтызы жарлалган. Кычыраачылардын сурагы аайынча Иван Шодоевтин «Кызалаңду жылдар» деп бичигин үчинчи катап кепке базыл чыгарган. Барнаулда бу калганчы өйдө Жыбаш Капчининин повестьтеринин ле куучындарынын жуунтызы, Москвада «Советский писатель» издательстводо Б. Укачининин «Повестьтери», бу жылда Э. Палкининин «Алан» деп романы (оны жаңырта В. И. Чукреев көчүргөн) жарлалган.

Бир канча бичиктер керегинде шүүлтем айдайын деп турум. Онызы фронтовик Г. Калкининин «Олбөгөннүн өчинде» деп бичиги керегинде. Андый бичик бисте баштапкы катап жарлалган. Ол кычыраачылардын күүн-табына сүрекей жараган. Олор биске ийип турган самараларында андый бичиктерди жарлаарын мынан ары өткүрзүн деп сурап турулар. Бу жуунтыда жарлалган очерктердин көп жаны Улаган районнын ла городтын фронтовиктерине учурлалганын олор темдектейдилер. Андый самаралар биске жаан сүүнчи болуп жат. Ле редакторлорго бу учуралда жаан иштер өткүрерге келишкенин аяруга алар керек. Эмди кычыраачылар биске, бичичилерге, жуунун туружаачылары керегинде көп бичиктер бичип, кепке базып чыгарары керегинде сурак тургузып турулар. Бу некелтени, журналисттер ле бичичилер, ундыбагар.

Иван Шодоевтин «Кызалаңду жылдар» деп историялык бичигинин салымы кайкамчыкту деп айдарга жараар. И. В. Шодоев көп жылдардын туркунына алтай эл-калыктын энг кызалаңду өйи — 18-чи жүсүлүктын ортозында Эженнин черүлери Алтай жерине табару эткен өйи, алтай эл-калыктын олжочыларга удурлажа жалтанбай тартышканы, маньчжур императорлордын кулдугына түшпес күүндү эл-калыктын олжочылар кату истежип турганы керегинде, кийинде алтай эл-калык бойынын күүн-табыла Россияга кирген шылтузында чек жок эдеринин кезедүзинен айрылганы керегинде алтай эл-жонунун кеп-куучындарын жуунаткан. Бу жаан учурлу тема аайынча документтер жедикпес те болзо, ле бичинчи бар документтерди тузалаанып, эл-калыктын узактан бери үйедег үйеге айдып келген чөрчөк-легендалары аайынча эл-калыктын байлык ла чечен тилиле ундылбас геройлорлу роман бичиген. Эмди бу чүмдемел художественный учурлу да болзо, ле патриот кычырулу ла исторический учурлу чүмдемел болуп жат. Ол анайда ок наука-фольклор учурлу. Романнын идеология утка-учуры сүрекей жаан. Ол историяда болгон керекти чындапта көргүзүп, жаңы

өзүп турган жаш үйени тазыктырында жаан учурлу болуп туру. Жүректин от-жалбышту жылузыла бичилген чүмдемелдер шак ла анайда жаан тузалу болуп турулар. Онын тиражына да аяру этсегер. Алты мун. Бистин айалгабыста ол сүрекей жаан тираж болуп жат. Бис оны аяруга алар учурлу болуп турубыс. Бичинчи бойынын ижин молжулу керек деп бүдүрип, бойы бир де ағыланбай, күч өйдө бисти башкараына келип жат.

Борис Укачининин прозасын Туулу Алтайда улус жакшы билер. Онын «Өлтүргөн болзом тороны» деп повези калганчы жылдарда алтай литературада эн талдама деген чүмдемелдердин бирүзи. Повесть жеңил тилле, лирикалык күүн-санаала, жакшынак кокырлу эдип бичилген. Оны орус тилге жарлу бичинчи В. Крупин жакшы көчүргөн. Онын учун бу повестьти орус та эл-жон кычырып, алтай эл-жоннын жадын-жүрүмиле таныжар аргалу. Ж. Каинчин — бойы танынан бир аай бичир бүдүүлү прозаик. Ол журт жердин, андагы иштин ле жүрүмнин поэди. Же ол жүрүмди тегин ле көрүп турган аайынча бичип турган эмес. Ого бастыра жүрүмнин бүдүм-кеберлери жарт көрүнөт. Ол тегин малчылардын жадын-жүрүмин, журт жердеги айалганы, ар-бүткеннин бүдүүлөрин сүрекей жакшы билер. Андагы жүрүм бичинчиге — поэзия. Же онын чүмдемелдери критиканын аярузынын тууразында болуп турганын темдектеер керек. Бис онын чүмдемелдериле терен танышпай, онын жакшы иштерин темдектебей, једикпес-тутактарына аяру этпей турубыс.

Бу айдын учына јетире Б. Укачининин жаңы куучындарынын ла повестьтеринин «Туулар туулар ла бойы артар» деп жаңы јуунтызы кепке базылып чыгар. Ол жаан литературанын чыгыжында база бир жаан једим болор деп темдектеер керек. Анда куучындардын башка-башка бүдүүлөри бар. Кичинек лирикалык новеллала коштой документ аайынча бичилген эмезе кокыр куучындар ла жадын-жүрүмнин айалгазы керегинде санаа-шүүлтелер бар. Автор бу чүмдемелдеринде жадын-жүрүм аайынча ла психология жаанын жүзүн-жүүр сурактарды көдүрип туру. Бичинчи жаңы эп-аргалар тузаланып, куучындарын кычырага јилбилү ле эптү эдерине једип алган. Же автор кычыраачыга нени де јартаар күүни јок. Кычыраачы авторло кожо чүмдемелде айдылган шүүлте керегинде терен санаада болуп, онын учурын јартаарына кичеенип јат.

Бу јуук өйдө анайда ок К. Төлөсовтын «Кадын јаскыда» деп романы кепке базылып чыгар. Ол база бир жаан учурлу прозаиктин баштапкы романы болуп јат. Автор бистин эл-калыгыстын революция алдындагы уур жүрүмин жаркынду кеберлер ажыра лирикалык күүн-санаала јарт эдип көргүзөт. Эмдиги өйдө автор романнын экинчи бөлүгин бичийт. Анда революция кийниндеги өй көргүзилер.

Бу мынан көргөндө, бистин бичинчилер бойлоры өскө дө иштерди бүдүрип турган болзо, жадын-жүрүмнин айалгаларында уурлар да бар болзо, је эрчимдү иштегилеп, жаңы жаан учурлу чүмдемелдерле

бисти сүүндирип турулар. Б. Укачининг ады-жолы текши жарлу. Ол бистинг өйдө эн көп бичип турган поэт ле прозаик. Онын өзүми түрген ле жаан једимдү. Јайалтазы жаранып, өзүп турган ойине кирген.

Эмди база бир прозаик керегинде айдарга турум. Ол — Јергелей Маскина. Онын 1983 жылда кепке базылып чыккан «Туулар тымыгында» деп экинчи бичигин кычыраачылар жылу уткыдылар. Онын төс геройлары — јашөскүрим ле јурт јерлердинг үй улузы. Олор јуу ойине көп шыра-јоболды көргөн улус. Көп јүзүн-јүүр иштер бүдүрген. Олорды автор керсү ле не-немелерди јакшы ондоор, кылык-јангары топ улус деп көргүзет.

Јергелей Маскина — жаан учурлу чүмдемел бүдүргедий автор. Онын чүмдемелдерин көчүрген тужында бис оны катап кычырып, кайкажа да берер эдибис. Је онызы келер ойдинг кереги. Јаңы жылда ол прозанын жаңы бичигин кепке базып чыгарар. Прозаиктер Эзендей Тоюшевтинг «Күрлер» деп повези, Сергей Манитовтын «Аш кылгада» деп романы жарлалары темдектелет. Анайда ок келер жылда Эжер Јимовтын, Таныспай Шинжининг, Иван Шодоевтинг жаңы чүмдемелдери жарлалар. Јииттердинг чүмдемелдерининг өмөлик јуунтызы кепке базылып чыгар.

Таныспай Шинжининг јурт јииттерге учурлалган повезин ле балдарга учурлалган куучындардын «Күннинг көзи» деп јуунтызын темдектеер керек.

Уч жылдын туркунына кепке базылып чыккан бичиктерди тоолоорго до көп ой керек. Мен ончо бичиктер керегинде айтпагам.

Туулу Алтайдынг прозазы жаңы өзүмнинг јолында болгонын темдектеер керек. Ол жылдан жылга там жаранып өзүп туру. Онын келер өйдө жаан аргалары јарт билдирет. Бистинг прозаиктер бой-бойларыла мөрөйлөжип иштеп тургандый. Издательство ологор качан да болзо болушту келер. Темдектезе, Укачининг ле Төлөсовтынг кепке базылып чыгып турган бичиктерине издательство јакылта бергенине ајару эдер керек. Бу јакылтаны ологор бүдүрген.

Эмди бистинг бичичилер ортодогы колбулар керегинде бир канча сөс.

Бичичи эл-калыктын күүн-санаазын көргүзетен, онын ады-жолыла эрмек-куучын өткүретен кижии болуп јат. Ол онын күүн-санаазына эм беретен эмчизи, онын кунукчылду санаазын алынатан, оны корыйтан кижии, үредүчи, онын јалчызы ла күүн-санаазын јартайтан шүүлтечизи. Бичичини анайда адаары да јолду. Кезикте бойында кандый бир једикпестү де болзо, је общественин керекте ол качан да болзо шонгордый бийик учушта болор учурлу.

Ол текши эл-калыктын кереги учун Чындыкты бастыра күүниле корулаар учурлу. Ол ай-карадан јалтанбай, једикпес-тутактарды јарт эдип темдектеп, тееректерге јай бербей, эл-јонды ичкери баштап, бойы ологордын алдында болор учурлу. Ол эл-калыкты агару тартыжуга баштап апарачы.

Эл-жоннын жадын-жүрүмине, онын некелтелерине ажару этпес, жагыс ла бойы керегинде сананар кижиден жаан жайалталу бичинчи болор деп иженери темей неме. Жайалталу бичинчи качан да болзо, партийный күүн-тапту, жүрегиле бичинчи болор учурлу. Чындык жайалталу бичинчи — ол эл-жоннын жадын-жүрүминин эрчимдү туружаачызы, идейный тартыжаачы, публицист, жүрүмнин бастыра бүдүү бөлүктөр учун каруулу болор кизи. Ол жастырбас деп айдарга болбос. Же онын жастыразын түзедерге жаан нөкөрлөр, башкараачылар качан да болзо болужар учурлу. Андый темдекти бис Лениннен ле Горькийден көрөдибис.

Бис бойыстын организациябысты партийный некелте аайынча тюзөп алар учурлу. Ол качан да болзо чындык учун тартыжар, ачык-жарык, нөкөрлик болуш жетирер күүн-санаалу болор учурлу. Бис улусты үредер күүн-санаалу болуп турган болзобус, элден озо бойыстын айлы-журтыбысты аайлу-башту эдип алар учурлу.

Эмди бисте иштин жагы ойи ачылар учурлу. Ак-чек ле өмөлик иш. Организацияда азыйда болгон жастыраларга жолды туй жаап салар керек.

Организациянын башкараачызына тудулгандар бойлорын бийик көдүрүп, өскө улусты жабыс көрөр, жагыс ла мен эдер-тудар деп көөр-бүмжи күүн-тапту боло бергежин, олардын мындый кереги качан да болзо илезине чыгарылар. Андый башкараачыны түзедер арга табылар.

Туулу Алтайдын бичинчилер организациязы келер ойдө культура жүрүмнин төс жери боло берер учурлу. Анда нажылар туштажып, жагы чүмдемелдер керегинде ачык-жарык куучын-эрмек өткүрер, шүүлтелерин айдыжар жер болор учурлу. Андый айалга тюзөлө берерине иженип турубус. Эмди биске жагы ийде-күчле жагы чүмдемелдер бүдүрерине кичеенип иштеер керек.

Э. ПАЛКИН — бичинчи

Канча күндер, айлар бажында кандый бир жуундар өдүп, литература керегинде куучын боло бергенде, драматургия өспөй жат, ондо жаан кубулталар жок, ол поэзиябыстаг ла прозабыстаг артып жат деп, база ла такып темдектейдис. Жүрүмнен артып жат деп айдарынаг жалганандыс, онойдо айдар да аргабыс жок, ненинг учун дезе бистинг драматургия жүрүмисти жакшы жарт көргүскелек, бир чокым жүрүмди улус чочыыр, кайкаар эдип элбеде журагалак, сценага эмдиги өйис, ижис, керектерис ле бойыбыс аайынча жарт сурактар тургускалак, олардын бир аайына чыккалак. Баштапкы тургузылган пьесалар — ол баштапкы аятмдар... Отчет эдетен, өткөн жолды көрөтөн эмдиги бу жуунга бис драматургия аайынча база ла жаан сүүнчи жок келдибис.

Бис кажыбыс ла таг алдынан ла бастырабыс жуулып, кожо эмди — бүгүн, эртен, сонгзын, бу ла айларда, бу ла жылда драматургия-быска бир якшы көрүп, онын бүгүнгү айалгазын элбеде шүүп, онын чын түрген ле элбек өзөрине бир органы табар, бир жолды ачар керек. Же эмди онын бүгүнгү бойына база такып аярып ийели.

Областын драма театрынын төзөлгөнү алтай драматургияны ары-бери жайкаган, айландыра көрөр эткен, аргаларын бедреткен. Бис сүрекей узак театр жок жүргенис, сценанын кубулгазынду жаркындары бисти жарыпаган. Алтай театр жолындагы жүзүн-башка буудактарды жүк арайдан өдүп, жүрүмге көрөт, эбире аяктанат. Эң ле жаан буудактардын бирүзи — ол бүгүнгү жүрүм, областын бүгүнгү ижи-тожы, жадын-жүрүми, бис керегинде пьеса жок болуп турганы. Мында озо ло баштап бистин бичинчилер бойлору бурулу. Кайда жүрүмис: комедиялар, трагедиялар, керек десе бир акту, жаңыс ойынду пьесалар? Ненин учун бичибей турубыс? Не мендебей жадырыс? Театр сүреен сурап жат, бистен чөкөбөй, карын, иженип, сагып ла жат, сагып ла жат. Кандый ла темалар, кандый ла сурактар аайынча чокым көргүзүлү, курч куучындар керек! Жаан улуска ла балдарга! Балдардын өзүмине театр кандый жаан болушту! Же онын болужы бистин балдарга тийгелек.

Театрдын жетире элбегелек ийде-күчине бис бүдүп турубыс. Чын бай ойынду, терен санаа-шүүлтелү пьесаларды берзебис, бистин эригип, бууныгып, санап калган актерлорыс тын ойынды көргүзөр эди. Ийде-күчтерин ачар, изү-жылуны жетирер эди. Онызында аланзу жок, озо ло баштап чын якшы пьесалар керек.

Театрдын режиссерлары ла актерлары Туулу Алтайдын бичинчилеринин бастыра произведениелерин тоолой көргөн, олардог пьесалар тургузар арга көп бедрегилеген деп айдарга жараар. Ондый жаан иштен улам П. Кучияктын «Алтын тандак жарыды», Л. Кокишевтин «Туманду Аркыт» ла «Туба», Д. Каинчинин «Айгырдын бажы», Б. Укачин ле М. Назаренконын «Кичү изү ай», Б. Укачинин, А. Кийтайниктин ле Н. Шумаровтын «Өлүмге жетире эм де узак» деп пьесалары тургузылган. А. Адаров театрга алдынан «Саг башка кижиге» деп пьеса бичиген. Эмди тургуза алтай бичинчилердин произведениелери аайынча алтай театрдын эмди тургуза бүдүрген ижи бу.

Бастыра бу тургузуларды, иштерди, пьесаларды бастыра область, бис бастырабыс байрамдый уткыганыс, олардын кажы ла једимдерине сүүнгенис, једикпестерин билип, олар јоголор, удабас көп якшы пьесалар болор, жүрүмисти там элбеде көрөрис деп бүткенис, артисттерге, режиссерлорго, бичинчилерге акту жүрегистен алкыш-бийанду болгоныс.

Бастыра областы, алтай албатыны драматургиянын жаркыныла жарыдар жолдо бу баштапкы байрам болгон. Калык-јон экинчи байрамды сагып жат, је ол жаңыс ла баштапкызынан артык, бастыра жаанын баштапкызынан якшы болгоны ажыра келер аргалу. Сценада

аайы-учы билдирбес, калай, чылазынду куучын болор эмес, жүрүмнүн чоком ла жаан сурактары аайынча тургуза ла чочыдар, кайкадар, санааркадар, жүрүмди санандыра тушташтар, тартыжулар улустын жүректери, санаалары ажыра өдөр керек. Пьесалардын чын бийиги, элбеге, терени — чын чындыы керек. Бүгүн бистин театр бистин бойыстын жүрүмисти көп сабазында жагыс ла бистин бичиичилердин произведениелери аайынча спектакльдар эдип тургузып көргүзип туру. Театрга өнөтийин бичилген пьесалар жокко жуук. А. Адаровтын «Сан башка кижиге» ле «Абайымнын тойы» деген иштери театрға өнөтийин белетелген. Произведение аайынча тургузары ла пьесаны тургузары — эки башка иш, эки башка једим.

Бистин поэттер ле прозаиктер алтай тилге бир канча пьесалар көчүргендер, ол база жаан иш. Анайып Ш. Шатинов М. Қаримнин «Ай карыккан түн», Т. Торбоков Ч. Айтматовтын «Эненин јалагы», П. Самык Лопе де Веганын «Сүмелү кыстын сүжиге», А. Мирзагитовтын «Қойнындагы јылан», С. Санашев В. Шукшинин «Светлые души» деген иштериле бүгүнгиги алтай литератураны байыткан деп айдарға јараар. Анчада ла Ш. Шатиновтын ла Т. Торбоковтын көчүриштери билдирлү једимдү: тили эптү, произведениелерде айдылган эрмектер, шүүлтелер улуска корбой, артабай, јеткилинче једип јат.

Эмди алтай тилле балдарға да спектакльдар бар боло берди. Алтай албатынын чөрчөктөринин «Торко-Чачакты» ла «Сүмелү түлкүни» Н. Шумаров балдарға көрүмјилү ойындар ла шүүлтелү куучындар эдип тургускан. Баштапкызын орус тилге К. Козлов, экинчизин Р. Бухараев көчүргендер. Л. Кокышевтин «Малчы ла көрмөс» деген пьесазы јашөскүримге јарамыкту. Келеткен үйеге чөрчөктөр дө керек, эмдиги жүрүм ле ой аайынча јакшынак көрүмјилер де керек. Ончозы тузалу ла эмди сүреен јоктомчылу. Режиссерлордон көпти сакуп јадырыс. Бис көпти тургускан ла көп иштенип турган Н. Шумаровтын, база М. Назарованын, Н. Баштаковтын, А. Никитинин, А. Юдановтын иштериле таныш.

Бир канча пьесалар эки тилле тургузылып јат. Ондый болгондор элбек једимдү ле тузалу. Кезик спектакльдарда орус ла алтай актерлор кожо ойногылайт, куучын жүрүмде болуп турганынча өдөт: улус алтайлап куучындажып, орус кижиге келгенде, орустажа бергилейт... Мындый иште көп солун да, једим де бар деп көрүнөт.

Бүгүн бис сценадан көпти сакуп јадырыс. Бүгүн биске сценанын болужы керек. Сцена бистин нөкөрис те, ийдебис те болор. Ол биске көпти ачар, алдыбыска телкемдерди элбедер, күннин ле жүрүмнүн јаркындарын көптөдөр, онын болужыла бис жүрүмди артык сүүрис, артык билерис. Ол күскүден бис бойыска көрөрис, бойысты билерис, бир эмеш те болзо, бойысты түзедип јарандыраарыс.

Биске сценанын куучыны сүреен јетпей јат. Бүгүн сценада бистин көп шүүлтелерис тургузылар керек. Бистин үнибис тынғызын, бойбойыбыска јарт угулзын. Јүрүмис сценаға чыксын!

Бис, алтай бичиичилер, сценанын улу ийде-күчин эмди тургуза жетире билбей жадырыс, ого жеткелегис. Ол бистин ичкери жольста — бийик ажу. Ого чыгып барзабыс, биске эбире учы-бажы билдирбес телкемдер көрүнөр, жолдор ыраак-ыраак чөйилер, бис бийикте турарыс, күүн-санаабыс качан да болбогон учушта болор...

Ажунун бийгинде эзин-салкындар, булуттар жайым жүрүп жат... Анайда ок сценада жүрүмнүн сурактары бийик кеминде турар керек. Бистин ийдебис — бүгүнгү жүрүмнүн сурактарын көдүрүп билгенинде, ол сурактарды улустун сурактары эткенинде. Сценанын ийде-күчине жеткен бичиичи жажына ийде-күчтү. Ол жаңы ийде-күч алынып жат.

С. КАТАШ — критик, литература шиндеечи

Жакшы бичик баланы тазыктырып өскүреринде энедий учурлу болуп турганы керегинде чын айдылган. Шак ла онын учун мен бойымнын куучынымда алтай бичиичилер балдарга учурлалган бичиктер чүмдеери аайынча кандый иштер өткүргенине ажару эдип турум. Бу иш канайда өткөн лө келер өйдө онын өзүмнүн айалгазы кандый болор? Жакшы ла жаан шүүлтөлү бичик жаан да улуска, кичү де балдарга сүрекей көпти жартаар болгоны текши жарт. Бичик кижиле онын кичү жажынан ала колбулу болуп, онын билгирлерин элбедип, жакшынак геройлордон тем аларына үредип, жакшыны ондоорына ла сүүрине, бу ок өйдө коомой керекке күүн-кайралы жок болорына тазыктырып жат...

Балдарга учурлалган литература бастыра совет литературанын үзүлбес бөлүгү болуп тура, жаңы өзүп турган жаш үйени художественный аргаларла идеяный ла күүн-тап аайынча тазыктырарында жаан учурлу болуп, совет кижини чындык коммунизмнүн строители эдип өскүреринде жаан учурлу. Партия ла башкарунын литература ла искусство аайынча жөптөринде кееркемел литературанын шак ла бу жаңына аңгыла ажару эдилген. Онызы керегинде КПСС-тин Төс Комитединин «Идеологический, политика-таскадулу ишти жарандылары керегинде» Жббинде, бистин партиянын Төс Комитединин 1983 жылда июнь айдагы Пленумынын жөбинде айдылат. Бу ок шүүлте балдардын бичиичилеринин Москвада өткөн Телекейлик экинчи туштажувзынын төс ажарузында болгон.

Балдарга учурлалган литература бистин жер-телекейистин келер бйине учуры сүрекей жаан болоры текши жарт. Балдардын бичиичилери бойлорынын чүмдемелдери ажыра балдардын күүн-санаазын элбедер, оларды жакшыны ондоорына үредер, күүн-санаазыла кижизек болорына тазыктырар амадулу болуп турулар. Онын учун балдарга ла жийттерге чүмдемелдер бичип турган кажы ла бичиичи алдында балдарга учурлалган кажы ла бичиги учун каруулу болорынын учуры бийиктеп туру.

Балдарга учурлалган литература алдында бу турган жаан учурду сурак аайынча алтай бичиичилер кичү кычыраачыларга учурлап кандый иштер бүдүргенине ажару эдип, бу ок өйдө балдарга учурлалган алтай литературанын өзүминин айалгазын шиндеп ийер керек.

1985 жылда 25 апрельде «Алтайдын чолмоны» газетте балдарга учурлалган алтай литература, онын бүгүнгү некектелери керегинде С. Кыдыеванын статьясы жарлалган. Автордын көдүрүп турган сурактары төс ажаруда болор учурлу. Же андый да болзо, балдарга учурлалган алтай литература сүрекей де уяан айалгада деп айдарга болбос. Бисте кычыргадай бичиктер ле балдарга учурлап чүмдемелдер эдер бичиичилер де бар. Жаңыс ла бу ишти төзөмөлдү өткүрерин ажару эдип, оны жарандыраар арга бедреер керек. Шак ла бу мындый сурактар керегинде мен бойымнын куучынымда айдарга турум.

Бис бу сурак аайынча куучынды баштап тура, творчествонын төзөлгөзине ажару эдерге турубыс. Онын төзөлгөзи бисти катап ол албатынын албаты творчествозына — фольклорго экелип жат. Бисте ажарып көргөжин, балдардын күүн-санаазын ла эстетиказын тазыктырап агылу бүдүүлү фольклор бар болгонын темдектеер керек. Бис бу учуралда балдарга учурлалган фольклор керегинде айдып турубыс. Онызы эденг ле озо чөрчөктөр лө баатырлар керегинде кеп куучындар, оосло айдар куучындар, табышкактар, кеп ле укаа сөстөр. Ол тоодо баатырлар керегинде эпос. Туулу Алтайдын балдарга учурлалган фольклорын бистинг телкем орооныстын кичү кычыраачылары кычыраар аргалу. Алтай чөрчөктөр одузынчы жылдардаг ала орус ла СССР-динг өскө дө эл-калыктарынын тилдерине көчүрилип жат. П. В. Кучияктын ла А. Л. Гарфтын жууп ла жарандырган чөрчөктөр Москпада көп катап жарлалган. Алтай чөрчөктөрдиг көп тоолу жуунтылары кепке базылып чыккан. Ол тоодо «Алтай чөрчөктөр», «Алтайдын чөрчөктөри», «Ак-Чечек», «Танзаган — алтайлардын адазы» деп ле өскө дө жуунтылар кепке базылган. Алтай албатынын баатырлар керегинде «Алтай-Буучай», «Көгүтей», «Малчы-Мерген», «Алтын Тууы», «Маадай-Кара» деп ле өскө дө көп чөрчөктөри орус тилле жарлалган. Олорды жажы жаан да, кичү де кычыраачылар жылбиркеп кычырып турулар. Же бу чөрчөктөр алтай тилле одус ла онон до көп жылдардын туркунына кепке базылбай турганын темдектеер керек. Бойынын эл-калыгынын чөрчөктөриле бистинг балдарыс эмди орус тилле чыккан бичиктер ажыра таныжып турулар. Онызы кайкамчыкту керек эмес пе?.. Бистинг издательство ло бичиичилер организациязы алтай эл-калыктын бу жаан учурлу чүмдемелдеринг кепке базып чыгарары ла балдарга учурлаары керегинде ажару эдер керек. Бу мындый айалгада С. Кыдыеванын көдүрүп турган сурактары жаан учурлу болгоны жарт.

Балдарга учурлалган литературанын өзүми керегинде айдып тура, бис азийгы алтай бичиичилер Михаил Васильевич Чевалковтын ла Мирон Васильевич Мундус-Эдоковтын үредип айткан чүмдемелде-

рин уидыбас учурлу. Жирмезинчи жылдарда алтай бичинчилер балдарга учурлап көп тоолу чүмдемелдер эткенине аяру эдер керек. Мен бу учуралда кычырарга учурлалган ла Москвада кепке базылып чыккан «Ойрот школ» ло «Таг чолмон» деп жуунтылар керегинде айдып турум. Бу хрестоматияларда албатынын творчествозыла коштой анайда ок алтай албатынын жаңы бичик-биликтү болуп белетелген чүмдемелдеринин энг талдамалары жарлалган. Онызы — Мундус-Эдоковтын, Чагат-Строевтин, Чалчык Чунижековтын үлгерлери, куучындары, басиялары. Алтай балдар улу башчы Владимир Ильич Ленин керегинде алтай бичинчилердин ле поэттердин жирмезинчи жылдардагы чүмдемелдери ажыра баштап ла кычырар аргалу боло бердилер. Балдарды тазыктырарында П. А. Чагат-Строевтин Ленин керегинде «Ойгор Баатыр» деп поэмазы сүрекей жаан учурлу болгон. Одузынчы жылдардагы литературада балдарга учурлалган чүмдемелдер база көп болгонун темдектеер керек. П. В. Кучияктын да чүмдемелдерин алалы. Баштапкы тарыйында ондо балдарга учурлалган произведениелер жок деп билдирип калар. Же аярулу көргөжин, бичинчинин көп тоолу чүмдемелдери јнит кычыраачыга учурлалганы јарт билдире берер. Онын «Темир ат», «Оскүс-Уул» деп куучындары ла повези, «Адыјок» деп учына јетире бичилбеген романы ла өскөлөри де шак ла јнит кычыраачыга учурлалган.

Онын үлгерлик чүмдемелдери керегинде база анайда ок айдар аргалу. Темдектезе, кайчы Т. Юдаковтын туујызы аайынча П. В. Кучияктын бичиген «Алтын тагдак жарыды» деп чүмдемели јажы јаан да, јнит те кычыраачыга учурлалган. «Арбачы» деп поэмазында ол жаңы јүрүм учун тартыжуны көргүзип, оны јнит кычыраачыга учурлаган. Поэттин Туулу Алтайдын ар-бүткени ле андагы јангыртулар керегинде үлгерлери, лириказы јнит кычыраачынын јүректеринде болоры јарт.

П. Кучияктын «Адыјок» деп романынын баштапкы бажалыктары, М. Мундус-Эдоковтын ла П. Чагат-Строевтин јнит кычыраачыларга учурлап бичиген чүмдемелдери узак ойгө жарлалбаганын темдектеер керек. Анайда, темдектезе, П. А. Чагат-Строевтин чүмдемелдеринин калганчы катап жарлалган ойнинен ала одус жылга јууктажа берген. Анайда ок Ч. А. Чунижековтын чүмдемелдери, балдарга учурлалган алтай чөрчөктөр жарлалбаганынан ала көп ой өдө берген.

Одузынчы-төртөнинчи жылдардын литераторлоры балдарга көп бичигилеген. Темдектезе, Чалчык Чунижековтын да чүмдемелдерин алалы. Онын балдарга учурлалган чөрчөктөри, алтай кайчы Н. У. Улагашев керегинде «Туујы» деп поэмазы ла «Мундузак» деп повези балдарга, үренчиктерге учурлалган.

Эмди мен бойынын чүмдемелдерин балдарга учурлаган бичинчилер И. Кочеевтин, Т. Шинжиннин, У. Садыковтын, А. Ередеевтин, К. Төлбөсовтын творчествозы керегинде айдарга турум. Бойлорынын творчествозын балдарга учурлап, балдардын јүрүмин көргүзип тур-

ган, оларды жилбилү солундарла таныштырар күүндү болгон бичиичилер бар болгону уткыч керек. Балдарга учурлалган чүмдемелдерди тушкан-болгон бичиичилер бүдүрүп болбос эмей. Же бу да бичиичилер балдарга учурлалган произведениелерди ас чүмдеп тургандарын темдектебеске болбос. Ого үзеери олардын бичиктери садуда болгону табары күч керек. Балдарга учурлалган бичиктер ас тиражту чыгып кычыраачыларга жетпей турулар.

Темдек эдип, бичиичи Иван Петрович Кочеевти алалы. Онын балдарга учурлап бичиген көп бичиктери кепке базылып чыккан. Же эмди ол бичиктерди кайдан да таап болбозыгар. Бу ок өйдө Иван Петрович Кочеев калганчы өйдө чүмдемелдерди ас бичип турганына аяру эдер керек.

Балдарга учурлалган бичиктердин тоозын көптөдөргө амадап, бичик кепке базуп чыгараачылар, үредүчилер, бичиичилер, библио-текарьлар, албаты үредү бөлүгинин ишчилери ортодо туштажу өткүрери, бу суракты анда шүүжери жаан учурлу болор деп бодоп турум.

Көп тоолу алтай бичиичилердин балдарга учурлап бичиген произведениелери бойынын чындык учурыла аңыланып турулар. Бичиичилер жүрүмди балдардын көстөри ле жүректери ажыра көрүп, көргүзүп бичип тургандый. Олор бойлорынын чүмдемелдери ажыра кычыраачыларды кижинин жүрүми ле тынар-тындунын салымы керегинде төрөл жеринин оды-коногы керегинде сананарына экелип турулар. Балдар В. Тоеновтын, А. Ередеевтин, У. Садыковтын, И. Кочеевтин куучындарын кычыгылап, ачык-жарык жүректү, улуска ла тынар-тындуларга жалакай болорына, найылыкка ла нөкөрликке, бой-бойына болуш жетирерине үренип турулар. Олор балдарды үредип бичип турган эмес, же балдар кычырган произведениелердин геройларыла кожо бирлик күүн-санаалу болуп турулар.

Меге Улужай Садыковтын куучындары жарап жат. Темдек эдип, 1984 жылда жарлалган «Жайгы оуда» деп жуунтыны алалдар. Бу жуунтыда салылган куучындарда автор жүзүн-жүүр эп-аргаларды тузаланып жат. Темдектезе, уулчактын таадазыла кожо өткүрген куучын-эремеги ажыра автор жүрүм аайынча жаан кижинин ле оок баланын күүн-санаазын көргүзөт. Мындый куучын ажыра кичинек кычыраачы тынар-тындулардын жүрүмиле, олардын кылык-жаңыла таныжып туру. Балдар У. Садыковтын куучындарынан алтай баатырлар керегинде билгирлерин элбеткилейт. Бу куучындар балдарды ишке тазыктырарына, улуска кару ла жалакай болорына үредип жат. Андый куучындарга «Тайгада болгон учурал», «Таш жүрек», «Кискенин кинчегин», «Жеткер жөн алдында» деп куучындар келижип туру. Бу куучындардын авторы произведениелерин жарлаарынан озо оныла эн ле баштап балдарды таныштырарына аяру эдип турганын темдектеер керек. Жирме жылга жуук өйдүн туркунына бу куучындар «Радио — оок балдарга» деп берилтелерде жаңыланып жат. У. С. Садыковтын куучындарынын тазыктырулу учуры сүрекей жаан. Онын документ аайлу би-

чилген куучындары база учурлу. Бу жуукта ол жуу ойининг балдарына учурлап «45 жылдын эки кўни» деп куучын бичип, оны «Алтайдын чолмоны» газетте жарлаган.

В. Тоеновтын жаан балдарга учурлап бичиген куучындарынын «Кайынаш» деп жуунтызын база темдектеер керек.

Таныспай Шинжин — балдарга учурлап бичиген көп бичиктердин авторы. Оны балдардын бичиничизи деп айдарга жараар. Т. Шинжинин произведениелерин балдар жаан кўнзегендү кычыргылап турулар. Автор балдарла ачык-жарык куучын өткүрүп турганын аяруга алар керек. Автор балдардын кўн-санаазын сүрекей жакшы ондоп ло билди жат. Онын баштапкы бичиктери ол школдо үредүчи болуп иштеер тушта кепке базылган.

Бичиничи А. Ередеев балдарга учурлап база да көп произведениелер бичиген. Ол база бойынын ижин үредүчи болуп, ыраак журттардын бирүзинде баштаган. Шак ла оонг улам автор балдардын кылык-жагын, олордын жилбизин жакшы билип, ологго учурлап жаан учурлу произведениелер чүмдеп жат. Ередеевтин бичиктерин кычырары качан да болзо жилбилү. А. Ередеев балдарла ачык-жарык куучын өткүрер эп-аргаларды сүрекей жакшы билер. Андый эп-арга кажы ла бичиничиге келишпей жат. Балдар бичиничинин куучындарынанг бойлорын танып турулар. А. Ередеев бойынын чүмдемелдери ажыра оок балдарды ачык-жарык жүректү болорына тазыктырып жат. Бу куучындардын сөстөри жарт ла чокым.

Күүгей Төлөсов балдарга учурлап көп куучындар бичиген. Ол бойынын бичиктери ажыра оок балдардын кўн-санааларын жарт көргүзип, ологго көп кайкалдар ачып жат. Балдарла ачык-жарык куучын-эрмек өткүрер эп-арганы бичиничи жакшы билип турганын темдектеер керек.

Алтай авторлордын балдарга учурлалган бичиктери керегинде бу эдилген кыска жартамалда алтай бичиничилер оок кычыраачыларга учурлап көп жакшынак чүмдемел иштер бүдүргенин жарт көрүп турубыс. Туулу Алтайдын бичиничилери кичү кычыраачыларла колбуларды там ла бек эдерине иженер керек.

Жажы жаандай берген бичиничи И. В. Шодоев балдарга учурлап «Ирбизек», «Баштапкы алтамдар» деп повестьтер бичиген, А. Ф. Саруева «Көктийектер» деп бичигин ле бойынын жүрүмине учурлалган повезин бичиген. С. С. Суразаков «Ларуш ла кураан», «Чедирген» деп бичиктерин учурлаган. Л. В. Кокышев бала тужы керегинде жилбилү бичигин бистин жиит кычыраачыларыска кереес эдип арттыргыскан. Б. Укачининин жуу ойиндеги балдар керегинде бичиген повестьтери база да жиит кычыраачыларга учурлалган.

Балдарга учурлалган литературада бастыра жанынан ончо жакшы деп айдарга болбос. Алтай бичиничилер жаңы өзүп турган жаш үйеге учурлап учуры ла бүдүмн аайынча жакшынак ла жаан чүмдемелдер бүдүрер ой жедип келген эмес пе?.. Балдарга учурлалган литература-

нын өзүмине уламдай аяру эдип, онын өзүми ле келер бйдёги аргалары керегинде сурактарды бичиичилердин жаңы башкартузы бойынын тос аярузында тудар деп иженип турубыс.

Г. СУМИН — комсомол обкомынын баштапкы качызы, жашөскүрим ле студенттердин Москвада өткөн XII Бастырателекейлик фестивалинин делегады. Фестивальдын учуры керегинде көп айдылган да, бичилген де. Менин айдарга турганым алтай бичиичилер ле жашөскүрим ортодогы колбулар керегинде. Ачыгынча айтса, бистин бичиичилер озочыл жашөскүримге аяруны ас эдип, олардын жүрүми ле ижи жанынан једикпестүй бичип, бүгүнгги кижининг күүн-санаазын ла ич-телекейин толо көргүспейт. Бисле кожо фестивалда областьтын эг талдама деген улузы болгон. Олор до керегинде бичибес пе? Мен бодозом, бичиичилер бу керекке аяруны тыгыдып, ол жанынан ишти эрчимделтер учурлу.

Г. КОНДАКОВ — филология наукалардын кандидады. Јуукта мен композитор Борис Шулгин тургускан «Туулар кожоңы» деп јуунтыла таныштым. Андагы үлгерлердин көбизи өлү, уйан эмпир. Онызы неге де јарабас керек.

Театр керегинде. В. Шукшиннинг куучындары аайынча белетелген спектакльды көрдим. Сөстөрдү чын, чебер тузаланып билбейдис. Јиит авторлор керегинде тоолу сөс. Меге анчада ла Күлер Тепуковтын ла Владимир Кречетовтын үлгерлери тын јарайт. Қ. Тепуковты бичиичилер Бирлигининг членине не албас? Бир аяру — бичиичилер организациязынын бюрозынын члендерин јакшы талдаар керек.

Ј. КАИНЧИН — бичиичи (Экинур). Эмди бистинг айалга мындый. Кара терис төгүлип, арайдан өскүрип алган ажысты кар басты. Онызы бисти, Каинчининг үч бичиичизин, санааркадат. Текши јоннын керегинде — аш јуунадарында бис те арга-чыдалыш јеткенче болуजारыс. Бичиичилер организациязыла бистин колбуларыс бек. Је биске кандый ууламјыла бичибири аайынча јакылталар берилип турган болзо, јакшы болор эди.

В. ТОНКУРОВ — издательствонинг директоры. Бисте балдардын литературазы сүрекей сондогон. Кезикте планга кийдирер чүмдемел табылбай турат. Балдар — бистинг келер ойибис. «Бала јашта, аш кылгада» деген бирүзи, бис оморды јакшы, кижизек күүн-тапка таскадар бичиктер сыйлаар учурлу. Балдардын литературазынын жагыс та тоозын көптөдөр эмес, је чындыйын јарандыар, јуруктарла јазап кееркедер керек. Бу ишти бис мынан да ары јарандыарга кичеенерис.

К. ТӨЛӨСОВ — бичиичи. Мен калганчы өйлөрдө литературанын публицистика деп јүзүни керегинде көп сананар болдым. Онын шылтагы — бу эмдиги бйдө сырангај керектү, јадын-јүрүмнинг эг өдүгги ле курч сурактарын көдүрер аргалу јүзүн. Бис ого аяруны ас салып турган эмпирис. Радиодон, газеттен, бичиичилер организациязынан аңылу јакылталар алып јорыктаар, эл-јонло туштажар, јүрүмди шин-

деер, тирү улус керегинде тирү ле жүрүмдик чүмдемелдер жайаар керек.

Р. ПАЛКИНА — Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча шинжүлү институтунын литература бөлүгүниң жааны. Кол бичинтилерди шүүжеринде бичиичилерден башка улус турушпайт. Бистин институту ундыгылап салган. А бисте тузалу ла керектү шүүл-телер айдатаң специалисттер бар.

Эмдиги бичиичилерден меге анчада ла Жыбаш Каинчининг бичиктери жарайт. Ол керегинде айдар да, бичиир де керек. Балдардын литературазын көдүрүп турган улус — А. Ередеев, К. Төлсөв, И. Кочеев. Очерктер, фельетондор бичиир улус бар да болзо, же олор, та ой жок, та база не, бичигилебейт. Онызы жастыра, онызы бистин ижибистинг бир жаан жедикпези. Бу айалганы жарандырар керек. Ойдинг некейтези андый.

В. ЗАПРУДАЕВА — областьтын национальнй драма театрынын директоры. Мында көп пөкөрлөр театр, ондогы жедикпестер керегинде чын айттылар. Онызын бис аяруга алып, иште башкарынарыс. Бисте балдарга учурлалган пьесалар жок, онын учун бис классикага тайанадыс. Жаңыс Шумаров бичиди. Бис удабастан Кош-Агаш аймакта театрдын тогузынчы ойлигин ачарыс. Анаар А. Адаровтын ла Б. Укачининг пьесаларын апарып жадыс. Же бистинг бичиичилер пьесаларды ас чүмдеп жат. Онызында жажыт жок. Баштанкайды өскөлорине — Москваныг бичиичилерине бередис. Жагы бюро биске болужар учурлу. Партиянын XXVII съезди ачылар күнге учурлай тургускадый пьеса таппай турубыс. Бичиичилер театрга ас жүрет, актерлордо колбу тутпайт. Бичиичилерди бисле кожо аймактар жаар аткарып турар керек. Онызы биске де, слерге де, күндүлү бичиичилер, тузалу болор эди.

А. АДАРОВ — бичиичи. Бис ончобыс Михаил Сергеевич Горбачевтын айткан куучындарын билерис. Бис жакшы жагы жаар жаан кубулталарлу өйдө жүрүп жадыс. Мени бир неме токынатпайт: бичиичи жашөскүрм ортодо бир кезик коомой керектер учурайт. Бис, олордын жаан пөкөрлори, олорды чындык жолго тургузар, ай-уй деп айдар учуру.

Бу күндерде мен Сергей Манитовтын романын кычырдым. Ол жүрүмге жуук бичийт. Жайалталу кижиге эмтир деп бодоп калдым. Романнын кезик жерлери уяан бичилтир, бүдөргө күч. Ого болужар керек Бичиичи болгон адында жүрүмди жакшы билер керек. Нак жүрүп, ийде күчибисти бириктирип иштейли!

В. ЧУКРЕЕВ — РСФСР-дин бичиичилер Бирлигинин Башкартузынын чыгартулу кижизиге. Бүгүн слердин жаан литературага керегинде жаан куучын өдүп жат. Слер бойгардын организациягарды баалап билбейтен эмитирегер. Слердин организациягардын бичиичилеринин көбизин орто жашту улус. Слерге күйүнер де, слерден үренер де организациялар табылар. Конференция керегинде. Планга кийдирерис. Слерди жаан иштер ле жөнүлөр сакыйт.

АЛУШКИН Б. К. — партия обкомынын качызы

Күндүлү бичиичилер, Туулу Алтайдын литературазы, слердин эн талдама деген бичиктеригер бу өйдө областын төс идеологический аргаларынын бирүзи болуп, жаңы кижини тазыктырырында, эл-калыктын күүн-санаа культуразын бийиктедеринде, бу культураны национальный бүдүүлү ле социалистический учурлу эдип жарандыра рында сүрекей жаан учурлу болуп жат. Борис Укачинин ле Аржан Адаровтын, Паслей Самыктын ла Эркемен Палкиннин, Бронтой Бедуровтын ла Ыбаш Каинчинин эн талдама бичиктери, Алексей Григорьевич Калкиннин чөрчөктөри, Георгий Кондаковтын кееркелдү чүмдемел аайынча шинжүлү иштери ле өскө дө бичиичилердин чүмдемелдери бу өйдө кычыраачылардын төс аярузында болуп, бистин једимдерис деп бодолып турулар. Көп тоолу бичиичилер бойлорынын чүмдемел иштерин газетте ле радиодо иштеп тургандарыла коштой өткүредилер. А ол иштер јенил эмес болгоны текши јарт. Паслей Самык драма аайынча чүмдемелдерди јакшы көчүргени керегинде Эркемен Матынович Палкин айдып, ол бойы да драма аайынча иштер бүдүрер аргалу болгонын јолду темдектеген. А андый пьесалар биске керектү болгоны текши јарт.

КПСС-тин обкомы бичиичи жаңыс ла кееркелдү чүмдемелдин ишчизи эмес, је анайда ок тоомјылу общественный ишчи болор учурлу деп бодоп јат. Бичиичинин учуры керегинде бу јуунда Василий Тордович Самыков сүрекей јакшы айдып, кажы ла бичиичи јүрегиле партийный некелтелү болор учурлу деп темдектеген.

Слердин кажы ла јастырагарга партия обкомы кунугып, слерге бастыра јанынаг керектү болуш јетирерине кичеенет. Ол слерди жаңыс ла сөгүп турган эмес, је түзедерге кичеенет.

Партия обкомы, онын башкараачы ишчилери слер ортодон кемди-кемди нөкөрлик айалгада сөгүп-критикалап та турза, је бу өйдө слердин ле учун, чүмделигер учун Москва, Новосибирск, Барнаул алдына, јүзүн-јүөр издательстволордо, журналдарда ла киностудияларда сурак кодүрип, јөмөп турганын аңылаар керек.

КПСС-тин обкомы кажы ла бичиичиге, онын чүмдемелине, баштанкайына, эл-јон ортодо эрчимдү ижине аярузын мынаг да ары јетирип, некекте эдерин бийик кеминде тудар, ол анайда ок јиит бичиичилерле иштерди элбеде өткүрер.

Бу јуунда докладчы ла кош доклад эдип куучын айткандар поэзиянын, прозанын, драматургиянын ла балдарга учурлалган литературанын төс учурлу сурактарына ајару эттилер. Слер литературанын бастыра бүдүү кеберлерин жарандыра өскүреринин аргалары керегинде айттыгар.

Слердин кееркелдү ижигерде тоозы көп лө кеми жаан болзын деп айдарга болбос. Је андый да болзо, калганчы өйдө бистин бичиичилердин кепке базылган 36 бичигинин тоозында (бис бу учуралда ал-

тай тилге көчүрилген бичиктерди ле бичинчилер организациязынын литературазын аяруга албай жадыс), Туулу Алтайдын бу өйдөги жүрүмине учурлалган, алтай литературада жаан учур алынган бир де бичик жок болгонун темдектеер керек. Кажы ла литературанын өзүмин элбек кемдү ле жадын-жүрүмди бастыра жанынан көргүзип турган чүмдемей көргүзип турганын слер жакшы билеригер. Бис бодозоос, Туулу Алтайдын бичинчилер организациязы ла онын члендери бу суракка төс аяру эдин, бойынын ижин кубулта төзөөр учурлу.

Слер Туулу Алтайдын бичинчилеринин төзөмөлдү-кееркедүлү ижиндеги бар једикпестерди сүрекей чын темдектейдигер: бичинчилерди бириктирери ле јитт ийде-күчтерди жууры уян төзөлтөн, бичинчилердин чүмдемелдерин шүүжери өтпөй јат. Шак ла онон улам кепке базылып турган јуунтылар жабыс кеминде болуп турулар. Бу мындай иштерди бичинчилер организациязынын каруулу ишчилери ле издательствонын ишчилери төзөөр лө өткүрер учурлу. Олор бу ишке библиотекалардын, комсомолдын ишчилерин јууп алар учурлу.

Р. А. Палкинанын айткан куучыны учурлу. Ол партийный некетте эдип туру. Бичинчилер организациязынын жаңы бюросы бастыра бар болгон једикпес-тутактарды аяруга алып, оны түзедерине ууландырылган иштерди турумкай ла јана баспай өткүрер учурлу.

Калганчы өйдө бир кезек бичинчилердин кылык-јандарында јастыралар бар болгонына аяру этпеске болбос. Бу мындай керекти коммунист-бичинчилер аяруга алар учурлу. Бичинчилер тоозынан 14 кижии коммунист болгонун аяруга алзабыс, оны жаан ийде-күч деп айдарга јараар.

Слерди, коммунист-нөкөрлөр, партиянын обкомы баштаачы учурлу болуп, бичинчилер ортодо партийный күүн-санаалу болорын тыгытсын, кееркелдик иште идеяный учурды бийиктетсин, бичинчилер ортодо марксист-ленинский күүн-тапты таркатсын деп кычырып туру. КПСС-тин обкомы келер үредүлү јылда политүредү системазында творческий интеллигенция ортодо бу өйдөги марксист-ленинский теорияны үренерин төзөөрин, литература ла искусство аайынча партиянын политиказынын жүзүн-јүүр сурактарына учурлалган практика-семинарлар өткүрерин темдектейт. Андый семинарларда КПСС-тин јирме јетинчи съездинин материалдарыла, КПСС-тин Программазынын жаңы редакциязыла таныштырары өдөр.

Партия ла албаты жаан јайалталу улуска качан да болзо чебер болуп, олорды эл-калыктын жаан једини деп бодоп турулар. Је кандый да жаан јайалталу бол, кажы ла кижии общественный кыйалта жок бүдүрер некеттезин, онын закондорына, бистин коммунистический моральга чындык болор учурлу. Бу өдүп турган отчетту өйдө Туулу Алтайдын көп бичинчилери кайралдарла темдектелгени керегинде айдылган. Је бу ок өйдө жаңыс ла кайралдарла темдектелген эмес болгонун темдектеери керек. Бу өйдө бичинчилердин партийный организациязы ачык партийный јуунда персональный керек шүүжип, жаан

учурлу жөн жараткан. Онызын коммунист Аржан Адаров ло партийный организациянын качызы Эркемен Палкин аяруга алып, кийинде андый керектер болбозын кичеер учурлу. Борис Укачиннин, Ыбаш Каинчинин, Күүгей Төлөсовтын ла өскө дө ижкөрлөрдиг кылык-жагдарындагы једикпестерди бис јакшы билерис. Олор бистинг түзедип айтканысты ундыбаган деп иженерге турубыс. Бу көдүрнерге мууканып турган учуралдар бар болуп јат. Анайдарда, темдектезе, Чот Ечиновло болгон учурал јарт керелейт.

Альманах керегинде мында сүрекеј чике ле учурлу айдылган. Чындык критика деп темдектеер керек. Бичичилер организациязында карууна турар качылар солынып та турза, је К. Төлөсов бойынын каруулу керегине ајару этпей, альманахка тушкан-болгон материалдар саларын токтотпой јат.

Эмдиги өйдиг некелтези сүрекеј јаан учурлу болгонун ундыбас керек. Онын учун бичичилер организациязынын јангы башкартузы ишти кезем јарандырарына кичеенер учурлу.

Калганчы өйдө творческий ишчилер областта культура јүрүмин јарандырарынын кебер-бүдүүлери керегинде шүүтелелер эдип турулар. Көп тоолу улус областта национальный ла фольклор аайынча ансамбльдар төзөбөри, литература ла этнография аайынча музейлер ачары керегинде сурактарды көдүргилейт. Анайда ок культура башкартузынын ижи аайынча критика айдылат. Хореографияны ла музыканы өскүрип јарандырарына јолду ајару эдилет. Бу мындый сурактар көдүрилип турганы биске јарт. Партия обкомы ла облисполком бу сурактар аайынча шүүжерин узактаг бери өткүрип келдилер. Творческий биригүлердин, культура ла искусство учреждениелердин, совет ле хозяйственный органдардын ла общественный организациялардын ийде-күчтерин бу сурактар аайынча бириктирип, јаан учурлу иштер өткүрери јанынаг чокым программалар темдектелип туру. Партия обкомынын бюросы бу калганчы эки айдын туркунына культура учреждениелердин ижин јарандырары, оморды кадрларла јеткилдеери, клубтардын учреждениелерин ле спорт јазалдарды тузаланарынын сурактарын шүүжип көргөн.

Албаты депутаттарынын областтагы Сөведининг экинчи сессиязы культура, чүмделги ле кино эл-јонды коммунизмге күүн-тапту эдип тазыктырары јанынаг ижи керегинде суракты шүүжип көргөн. Обл-исполком бу сессиянын јөбин јүрүмде бүдүрери јанынаг 1986—1990 јылдарда өткүрер төс иштерди чокымдап алган.

Бу пландардын төс учурлу сурактары партия обкомынын ајарузында. Оморды бүдүрери јенил керек эмес болоры јарт. Је андый да болзо, бу сурактардын көп јаны бу јуук јылдарда јүрүмде бүдер деп иженип турубыс. Мындый јаан учурлу керекте творческий кадрлардын, ол тоодо бичичилердин, болушту болоры јарт керек. Онын учун бис слерди областтын культура јанынаг јадын-јүрүмин јарандырары аайынча керектү болушты јетирерин элбетсин деп кычырадыс.

Кажы ла аймакта «Мен сүүнедим, менин ижим республика ижине кожулат» деп кычырулу литература байрамдар өткүрерин сананар керек. Андый байрамдар КПСС-тинг XXVII съездине учурлалар. Беш жарым айдын туркунына ол байрам өткүрилип, эн талдама деген улустын ижин мактаар учурлу.

И. ШОДОЕВТИН АДАКЫ СӨЗИ. Бүгүңги жуун бийик көдүригилү айалгада өдүп, көп тузалу шүүлтелер айдылып, учурлу сурактар көдүрилди. Сый керегинде. Бис оны эки катап шүүшкенис. Эмди партия обкомынын жөбин сакып жадыс. Бюро керегинде нөкөр Кондаков жолду шүүлте этти. Оны аяруга аларыс. Издательствонун ла театрдын директорлоры аймактар жаар бичичилердин жорыгы керегинде чын айттылар. Бис оны жаңыс ла уткып жадыбыс. Бичиктерди такып кепке базары керектү. Же оны аайлу-башту эдер керек.

Жаңыдан тудулатан каруулу качыга ла анайда ок бюронун члендерине мен акту күүнимнег једимдер күүнзеп турум.

А Г Ы Н

(Повестьтин үзүгү)

Түймеген суучактар биригип ийеле,
Тултүйген кайаны тиле соккон.
Түмөн жылдыстар мыны кайкап,
Телекей түбинге жагына караган.

Автор

I

Тулаан ай...

Кар тондок, кар килег. Озөктөрдүн тыныжы — эртен туранын сыркынду салкыны — карды, алдындагызы чылап, куйундалтып албай, сөгүскенниг бажын сыыладат, кайа-таштын коктыйына једип, јүс-абызын үнденет. Ол ортозынан ачыназына ичи курыла јастаган бөрүниг бе, айылдын ээзин јоксынган ийттиг бе улыжы бирде угулып, оног алыстанып калат.

Кичинек алтай јуртка келип кирген чанак јолдын эки јаны, эскизи јеткен некеј тоннын эдеги чилеп, анаг-мынан карара ойыла берген. Оны јамачылап ийер арга јок по, кандый. Кар јүктүгинег арай-керейден айрылган агаштар седен, кажы аразында баштарыла ак-айастын алдына энигилеп, јылу келеткенин алкыш-быйанду уткыгылайт. Јараттай турган төс талдар, күреелей турган кыс балдардый, торјына јинјилерин кийип алган.

Тулаан ай...

Күн ат улааратан армакчы кирези узундап калган. Төрдөм деп тайганын колтыгы тужынан көрүнөтөн күн эмди алтыгы айрызына арай јетпей чыгала, Ыйык, Эдирее, Эзирее деген тайгалардын баштарыла айлана согуп, туку Эр-Меестин тужынан барып ажат.

Сымылтынын айдын-күнниг алдына күскүленген мыс тожы түжер, улу көчкөлөрдүн кыймыктаар өйи келген. Күн тал-түшке једип-јетпей ле тенери унчукканына јүзүндөш тал-табыш сууны эки јандай турган тайга-ташка јазырт эткен јерде, ал-түмөн кобы-јиктерге јагылат. Тоштын туранын ордынча сыныктары сүзүјип, кајажып турала, агынга алдыртып, сан ла төмөн ууланат.

Күнниг көзи тал-түштен кыйган ла јерде јер-алтайга сыгыраган ла сынгылдаган тал-табышка көчкөлөрдүн күзүрти кожулат. Калын кыштын өйинде ныкталып калган кар бир ле јерден сөгүлген јерде бүткүл јикти төмөн ийдилеп-ийдилеп келер. Јолында корым ташты кајай алар, тазылду агашты кодору согор. Көчкөни јолында не де буудактап болбос. Төмөн јерге јеткен соңында, балулаткан өгүс айудый уур өксөйлө, онту ажыра тыныжын сенидер.

Тулаан ай...

Ой келген: агын суулар тош бұркүзинен айрылат, алтай жер ак некей тонынан жайымдалат. Айдың жаньрганын калын кыжыла ичегенде уйуктаган айу өрөкөн, борсык тагма ла өскө дө тырмакту андар жазымы жогынан сескен, билер. Ун алышкан тал-табыш омордын кажызын да чочытпаган, омор жылу төжөгинде андана соккон айас узун уйкузынан эстегилеп, удабастан ичегендеринен чьгарга жазанган. Уйукташтын да кеми бар.

Кебиндеги эрмек-куучын аайынча болзо, айу өрөкөн көчкөлөрдүн күзүртин карандыра сакуган болор. Көчкө канча ла кирези көп түшсе ого жакшы. Ичегеннен чыккан ла жерде, өрөкөн анда-мында оролышпай, көчкө түшкөн жер жаар үксендедип жат. Көчкөнүн жолында кандый жимек учурабайт деер. Же эн ле артыгы — жажарып көрүнген тазыл. Көчкөнүн ордын телик жок эдип тибирген жерде чымалылаш, бокчийлаш.

...Уйеленген мүўзин жүктенип ийеле, кайанын кырында турган жунга Сымалты өзөккө баштанала, жаньс жерге тогуп калгандый. Бу өйдө ол анчада ла сескир ле сезинкей. Көчкөлөргө алдыртарынан жалтанып, үүриле өзөктөрдөги кайаларга түшкен.

Эзин аайынча төмөртинен жарсу жыт келет. Уўрдин башчызы таныш ла солун жытты жыткарып, кепшенижин токтодот. Онон курч туйгактарыла кейди кезе соккон жерде, жылым кайанын жиктерин тоологон айас төмөндөди.

Бу ла тушта алыс жерде уулактын маараган ачу үйи угулды. Кийин жаны жаар толголо согулган мүўстер канча жердег пекпийектиген жунга туйгактарыла кайанын жүзине чыт этире тепкен ле жерде база анча-мынча төмөндөди. Онон, жаньс жерге кадалгандый, эки ле кулак турды. Бу ла тушта эчкилердин таныш жарсу жыдынан башка жыт онын тумчугын орой соккон. Кижинин жыды! Жер-алтайдын үстинде мынан жаман, мынан быжар жыт бар, та жок. Кайыр-каскактардын ээзи бура ла соккон жерде, туйгактардын чыт эткен табыжы таштарга билдирер-билдирбес жаньланып калды.

Төртөн бир жылдын тулаан айы Сымалтынын кеенинде конгон Саргол журтка мендештү келген. Колхозчылардын тал-табыжы, шакпырты. Узеери төзөлгөни жаан удабаган колхоз болзын — иш баштан ажыра. Мал төрөдиш, салдалар, тырмууштар жазаш, үрен ашты элгеп, собырып арутайтаны кайда. Ончозы ла каруулу, ончозын ла кыйалтазы жогынан бөдүрер керек. Колхозтын тыны ла ийдези иште. Мал азырабай, аш салбай, өлөң эдип албай туруп өрө өзөр, жартынча айдар болзо, баш өрө көдүрер арга жок. Тууразындагы иштер кайда: күн жылып келерде, агаш жыгып теермен, улус жадар туралар турдарты, жер эриген жерде, жол жазаары база ла ийде-күчтер некейт.

Журт жер болзын, там үзеери жаскы жылу күндер jedип келген болзын, бөдүретен керектер көп, иштейтен улус ас. Онын учун төс иштерде — мал ижинде, жалаң ижинде иштеп тургандарды кажы бир

тушта келишкенче удурумга бұдүретен иштерде тузаланарга келижет. Кижини бұдүрип турган ижинен айрыыры жалтанчылу ла неме, же өскө канайдар да арга жок...

Бу ла жуукта «Тан чолмон» колхозтын конторазында база ла иштеер улус жедишпей турганы керегинде куучын чыгарда, темиртерстин жааны усчы Жирбей уулдарга баштанып, сүмелү куучындаган:

— Чындап та айтпаза, бу бистин жердин жаш үйезинин көп жаны эр кииндиктү болуп калганын чокчойо отурган улус бойыгар да көрүп, билип жадыгар. Оборлорына көрзөгөр, неден де жана болбос: тайларды да үредер, чалгыларды да таптаар. Эй, Калай, не кыландап турун, төгүн деп пе? Жок туру, матри... Сенен де санаалу, сенен де ийде-күчтү күлүктөр өзүп жат, бука чылап, калас жерге бажынды булгаба?

— Же, Жарапайдын чечеркежи, үредүзи эмди башталганы ла бу.

— Жок туру, уулдар, андый болбойтон!

— Нези болбойтон, кызыл тил Кызыл-Артты ажа берерде, эмди канайып токтодотон эди, калак.

— Куучын кажы жаны жаар жайыларга турганын ондоп турыгар ба, уулдар? Тостойгон көстөр, талбайган кулактар, слерди карбайган колдорло неме эдип билбес деп бу ла отурган улустаң кем де айдып болбос. Же канайып каралайтан, о калак! Сымылтыны өрө жолды кемдер жазаган — слер, жараттарына согулыжып калжуурган сууны кечире күрди кемдер туткан — слер, ай калап тайларды чалмадап кемдер үреткен — слер.

— Жарапай (Жирбей) өрөкөннин атанганы ла бу, эмди та кажы алтайла жорыктаар, та кажы жаратка жедер.

— Қалай дейдим, сен тилим ле бар дейле үрдүрбей, учурлу сөсти угуп ал?

— Айса мен айдарга тургам, кайдан билеригер?

— Та куучындаар, та мык отуар — онызын бойың билбей тура-рында, бис канайып ондойтоныс.

Конторадагы улустың каткызы жір эдип калган. Жирбей бир оос жөткүрүп, жыкпык көстөрининг учыла Шылыков Калай жаар маказыра-ганду көрүп, куучынын улаткан:

— Бу отурган бойлорыс та билерис, колхозтын башкараачы да ишчилери айдып жат: иштейтен улус ас. Анайдарда, уулдар, слердин каткырынып бого отурган учурыгар не? Кадын ичининг «Кызыл анчы», «Кызыл кырачы» деген колхозторында кандый кыстар, же кандыйы жок деп айдар! Өскө жерди көрөргө дө жараш, жашөскүримиле таныжарга да солун.

— А жеристин кыстары жектү бе?

Каткы эмес каткы. Контора бир өйдө селес этти деп билдирген.

— Уулдар, каткы бажы калак болуп калбазын, акыр. Айдарга турганым — туура жерден улус экелер керек, оны канайып экелетени, качыратаны ба, сөстөйтөни бе, «уурдайтаны» ба — онызы бойлорыгарда туру.

Агаш жыгарга барып жаткан јниттер кузнецтин шүүлтезин јарадып, колчабыштылар. Куучын эмес куучын:

— Таныжары неме бе, тойлойтоны күч.

— Колхоз кой до берип ийбей.

— Бүткүл колхозты јангыс койло тойдырып ийетен болзо, не ал-санаага түшкен деп.

— Азыраган малын кайда... албатынын күүни бе айса азыраган малын карам ба? Экүнниг бирүзи. Мында эки јара үлештирип кем-јийтен эмезе ортоктойтон неме јок, керек ээзининг күүнинде...

Куучын куучын ла. Баштап тарыйын колхозтын башкараачызы Кезер Кудачинович те оны куучын кокыр ла болуп артып калар деп сананган. Эмди агаш кезеечилерге туштап ийерге барып јадала сананза, кокырдын учуры — калын керек. Јаскы иш башталардан ла улус једишпей баратаны јажыт эмес. Иштен де, сөстөн дө туура калбас күдер-мадар эрлерди кайдан алар? Агаш болзо јандап алгай, темир болзо сулап ийбей, ишчини тургуза ла кайдан алып ийетен эди? Иштейтен кижн керегинде сурак — сурактардын сурагы.

Сымылтыннгу суузы балыкту, айландыра арка-туулары андык јер. Мынызна тартынып, колхозко төмөнгн јерден көчүп те келер күүндү улус бар. Је көчүп келген улуска јадар тура керек болор. Јерди казып југуйланатан ой туку качан өдүп калган, эмди азыраган мал чеден-кажаандарда туруп јат! Кижинн јер турадан јүк арай-дан чыгарып алала, ойто такып ичегенге кийдиретени — јаан уяат. Көчүп келген кижн бойы да не деп сананатан? Јакшы јүрүмге, јаркынга келдим бе деерде, ме сесе — јер тура. Мындыј керек көчүп те келген, бери де турган кижиннн ичине јарабас.

«Тан чолмон» колхозтын правлениези, јурттын коммунисттери ле комсомолдоры строительный иштерди элбедери керегинде суракты ажындыра шүүжеле, бүдүретен иштерди чокымдайла, агаш кезип тартарга улус чыгарган. Быылга Саргол јуртта улус јадар тоолу туралар, Ару-Сууда теермен тудулар. Теерменди тударын Огнев Лукьян Лукич (бу јердингу улузынын айдыжыла Сары-Саал) бойына алынган. Јүк ле кулурга болуп канча таар ашты јерди өткүре өрб-төмөн канчазын коштоор. Колхоз бойы теермендү болгон сонгында, улус ачамыры јок јол-јорыктан айрылар. Коштын аттарына да јаан јенилте болор.

Јурт јаткандардын ичи-буурын өйкөгөн ижемји — бу јерге кыра сүрер, аш үрендеер, јуур, согор техниканы экелери. Олор Кадын ичиннн колхозторында бар, је бу туулардын ортозында турган Саргол јуртка једип келгелек. Керек јолдон камаанду: ат јолло ал-камык техниканы канайып экелетен, јолды элбедер, боомдордын азу таштарын антарар ла јазаар керек. Колхозчылар эрте јаскыда, орой күскиде иштег сел ой болгондо јол јазаарында туружат. Јолло кожо кичинек алтай јуртка јангы јүрүмннн тыныжы келер, кижн көрбөгөн јаныртулар болор. Јол — јурт јаткандардын иженчизи ле амадузы.

Жүзүн техника келген сонгында иште канча улусты солыыр, колхозтогы бастыра бүдүм иштерде жаан жеңилте болор. Арга-чыдалы чыккан, арка-мойнын ээр-комутка бастырган тарыска аттар иштен жайымдалар. Кызыл колдын ийдезиле иштеп, канча жылдардын туркунына уур ла күч иштердин абында жүрген колхозчылар жаан жүктөн айрылар.

Je Жирбей өрөкөнниң айдыжыла болзо, Саргол журттын уулдары, ак айастын алдында, эне жердин үстинде уулдар болуп жүрген адында, өскө жерден кыстар качырып экелзин. Жадын-жүрүмде андый жаңду: мындагы уулдар өскө журттардын кыстарынан экелер, озор келип мындагызынан качырат. «Тан чолмон» колхозты бу ла жуук өзөк-жиктерде журтаган улус жуула түжүп төзөгөн. Жаан журт болзо кайтсын, кичинеке журтта журтаган улус адазы эмезе энези жанынан жуук эмезе ыраак төрөгөндөр. Темир-терстин сыныгын ла бертигин белгези жогынан жазайган өрөкөнниң ок жартаганыла, бу улустын каны бойбойына өдүжип калган. Алар жаңдузы туура жерден качырзын, баратан жаңдузы өскө жерге барзын.

Арысканду боочыларды ажып, анданышкан сууларды кечип жүрген, арчынду меестерге аярып, арка-тууларды керий баскан алтайлардын жүрүминде кайда да бичилбеген мындый бир ээжи бар — төрөгөн жыту улус бой-бойын алышпас. Бу жаңжыгу түмен жылдардын туркунына уалалып келген, жаан жаштуар оны айлынын жылузындый оттын ордындый корыйт. Мөңкүлик ээжини бузайын деп умзанган ла ченешкен уул эмезе кыс эр жанынан ла эпти жанынан улуска, бойлорынын ок төрөгөндөрине көрдүрбей барат.

Алтайлардын билези жадын-жүрүмде капшай көрүнбес ле танылбас ээжилер аайынча төзөлип жат. Эмди учы-түбинде алар болзо, колхоз журты — база биле. Билелер биригип, жаан общественный биле төзөгөн. Онын салымы, жуук ла келер ойн колхозтын башкараачыларынан камаанду.

Кезер ал-түмен санаалардын абызына алдырып, конгыл-конгыл тыттар теңеринин түбине учалган чибилерле, жойгондорло, мөштөрлө селингенин билбей де калды. Айладып көрүп тургажын, Саргол өзөктин элдем-жайым сынына једип келген эмтир. Минип алган адынын тыныжы кезе. Таралдардын калактажын малталардын чатылдажы, киреелердин кожоңы туй базат.

* * *

Кезер-эш канча жылдар кайра туку Кадын ичинде Јеркөчкөн деп јерде журтаган. Ол бойы акбандиттердин арткан-калганын Кадринниң капчалынан, Аркыттын куй таштарынан таап жоголторында турушкан. Айлына бу ла деп једип келерде, Саргодо колхоз төзөлип турган деп табыш угулган.

«Акыр, бу өзөк жердег келгендер нени айдыжат? — деп серенеле, Кезер ол күн кайда баратканын үйине де айтпай, сары тагла Сар-

толды көстөп жортуп ийди. — Жоктулар жаңгыс өзөккө жуулыжып, өмөлик төзөөргө турган дежерде, мен кем? Бай болорго малым да жок, байыркап отуруга жамым да жок. Эки-жаңгыс мал азырап, элдин-жонин ортозында жүрген ле бойым бу. Жоктын жаңгызы өлөңгө карылар... Согононын бажынды сок жаңгыска калар учурым жок. Улустын учына түжерге мен ууры эткем бе, не?!»

Жеркөчкөндү төмөн жабыра соккон жаскы салкынак кангазын бурладып бараткан көчкүннинг жаактарынан жалай алып, бууныккан санаанын бир аайына барган жерде чыгарын деп кижичи аайлабас тиле шулуруп тургандый. Танары жууктагы жааган жаашка бош ло шүүлген ат, жолды эки жандай турган чечектер күннинг жаркынына жүзүн башка өңдөрлө жаркындалып турды. Күүктер десе жарыш эдип агаштар бүрин жайылта, арка-тууны жаңылта эдип ле жат.

Суунын күркүреген табыжы угуларда, Кезер Сымалты-Оозына једип келгенин жаңы билди. Онон сууны бу тужындагы ат кечүден кечер бе, айса бу жаңыла теей барала, Саргол журттын одожынан кечер бе деп алаңзып турды: ат кечүден калыдып ийейин десе — суу кирү, токымга јетире согуп ийер; теей барайын десе — Кылбааны канайып өдөр, артылгыштын орык јолы чылчырык. Ат кажы бир оңкокчигкекке јандыра ла баскан соңында сени де, эрјинени де кандый да јыраа-сөңүскен тудуп албас, Сымалтынын чакпынына јем болор.

Кезер ары да, бери де жок тангы тартым кирези турды. Онон ээрдин алын ла кийин колондорын тыңыда тартып јадарда, кайда да кижичи кыйгырган чылады. Лаптап ла угуп турар болзо, кыйгырып турган кижичи суунын ол јанында эмтир. Ол кижичи удабай јаратка көрүнип келди.

Суу кирү де болзо, ээзи канча јылдардын туркунына минип жүрген эрјинезинин ийде-күчине бүдүнди. Онон ээрге отурган жерде, Сымалтынын суузына кийдире јортты. Түрүлип келген толкулар кер аттын алды-кийининен өдө конгылайт. Эрјине кулактарын кызынып алган, кандый да болзо, бажын өрө лө тударга кичеенет. Анданып келген толкуну төшлө тиле ле сокконы артык, јалмаш тужына табарза, антардан да айбабас.

Суу токым кирезине согуп турарда, јаратта турган кижинин де оңоры-тескери кыйгызы токтой берди. Кезер десе оң будын үзениге тепкени аайынча өжинине јетире көдүрип алган, мынызы эмеш те болзо эрјинеге јенгилте. База бир канча алтамнан суу тайызай берер, жаңгыс ла жаан таш учурабаза кайдат.

Канча јылдардын туркунына минип жүрген эрјине жаскы суунын агынын төжиле ыра согуп, оң јалмажын чакпынга төгөп, бастыра бойы эки кулактей, тыыдынган барып ла жат. Кажы ла алтам күч ле јалтанчылу. Окпындалып келген агын кер атты ээзиле, ээриле, арчымагыла кожо бу-бу ла антара согуп ийгедий. Суунын таштарын тоолоп кечип отурган ат тумчугыла сууга көмүле јастап та турза, эки кулагын седен тудат.

Ол жанындагы жаратка жетире тоолу ла алтам арткан. Та кандый таш учурады болбогой, кер ат индиккен бойынча сууга жалмаштай барып түшкен.

Кезер тискинди канайда ычкынганын бойы да ондобой калган. Бу жажында сууга эжинген кижиге эмес: эки колыла чакпыланза да, соок-тайагы чоңүрө тартат, буттарыла учураган жерге тебинеле, жаратка жууктайын да дезде неме болбойт. Сымалтынын агыны оны ку чактап ийген саг ла төмөн апарып жат.

Сары-Саал өрөкөн коркыганына эки-үч оос ама-томо кыйгырала, жаратты төмөн жүгүргөн. Мордо тургузып турган буунтызына жеделе, киймин де чупчырга болбой, сууга кирди. Агып отурган кижиге сууны бууган таштарга арта согулды. Бу ла тушта өрөкөннинг каткак сабарлары онын узун кара чачына жүк ле арайдаг жеткен.

Коркыганын көзү жаан. Сары-Саал кара мөң кижини жүктенгенче одуга экелген. Карын, кырачы уулдар одуда болуп калганын жакшы. Байагы кижини токымга көңкөрө салган ла жерде, токымды төрт кижиге жайкап баштаган. Түбекке түшкөннинг оозынан, кулактарынан ла тумчугынын үттеринен суу адылган. Удабай талымзыраган кижинин көңкөрө тартылган эди-канына тын кирип, кузуп баштаган. Кийинде көксинен кан келген.

Сары-Саал жүрүмдинде көп катап кыра тартып аш та үрендеген, мордо түүп балык та туткан болзо, сууга аккан кижини токымга салала, жайкап, тынын аргадап турганын көрөрдө көрбөгөн, билбеген. Онын учун жип кырачылардын төп чырайына ла капшуун колына кайкаганду көрүп калган...

Кезер эргезинде билинип келеле, минип жүрөөчи адын жоктогон.

Ак-жарыкта суунун агыны бар, жадын-жүрүмдө улустан төзөлгөн агын бар. Кезер — түмөн чактардын туркунына көчкүндеген алтайлардын бирүзүнүн уулынын уулы — жаңы жаркынду жүрүм төзөөр деген күн-санаага алдыртып ийген.

II

Алаа жерде кара агажыла теңкейип алала, көк теңеринин алдында ээнзиреген аркага бүгүн кижиге келген. Алтай жердин агаш-байлыгынын ол ээлебезе кем ээлейтен эди. Онын алтамы будактарыла ак ай-астын алдына талбайып жыгылган агаштардаг, тайга-таштын көксине күнүреген күзүрттен танылу. Ол бого төрөл жерин тоноор ло артадар эмес, эдер-тудар, жаңы жүрүмдиге жөөр амадулу келген.

Саргол өзөгүн күрөөлөнүп барган ак сөг теңсендерин кышкы терең уйкузынан малталардын чатылдажы, киреелердин жаңыс аай жүргөөри кожонго чочыткан ла ойгоскон. Агаштардын будактарынан оожук кар буркурап, кейди тумантыдат. Жерге күрс эдип келип түшкөн агаштын тал-табыжы тайга-ташка жаңыланат. Мындай жызырт-

ты алдында бу киреде — тулаан айда — качан да укпаган тийиндер сыр манда. Таралдардын калактажына кижининг ай кулагы тунар.

Агаш жыгып тургандардын жар-жаак куучыны бу тал-табыштың ортозынан жап-жарт угулат:

— Чайнамча эди жок куру кандаска тарал неге мынайып калактайт не?

— Көрөриңде ле таралдын кежири кыйтылдаак, онын жарчы болгонын сен билбес эдинг бе?

— Арын, сен айдарын ла: тарал ла мен жарчы болгонымды кажы угында уктын... Тарал кузукту да жылда, кузук бүтпеген де жылда калактаган, жажына калактаар. Бүдерде бүткен немени канайдарга турунг.

— Же, сенин айтканынгла болгой. Жагыс ла бир мындый немени ондоп алзан: таралдын калактажын ла уккан жерде андар жерин алып барып жат. Ол мындый жерде анчы жүрү, көрүп ийдим деп жарлайтан ошкош.

— Та ла та...

— Кажы ла тынду сезимдү. Бу канайдат, киреени бойын жаар кажаба дейдим, тартарга күч. Түс тут, иш жылгыр болор.

Тайганын талдама деген агаштары жыгылат. Же жыктырган агаш жадык болуп жерсибес ле чирибес. Бу ла кангыл тыттарданг, чичке коо мөштөрдөн лө жойгондордон туралар тудулар, эдимдер эдилер, жалалдар жазалар.

Кижиге — жер-алтайдын ээзи. Берилген байлыкты чын ла чичке тузаланары, үрөп ле кажап таштаары онон камаанду. Ол кудай да болор, ол жеек те болор.

Председатель агаш кезечилердин станына жууктап келерде, казан-айактын каруулчыгы тудалап чыкты. Айла үнининг жооны та не болгон, тоң аркага жаңгылып ла жат.

— Аккол, суйт! Канайдат бу, чык дейдим!

Казанчы келиннинг таныш ла жакарулу үнин уккан ла соңында аттын алды-кийине чарчалып турган көгөлтирим-куу күлүк тымый түшти. Ол, бурузын бойына алынган чылап, ат жаар, ээрде отурган кижиге жаар көрүп салып, куйругыла буландадат.

Кезер үйгенингу сулугын эржиненин оозынан алып, чылбырдын бажын чакыга орой сокты. Казанчыла жакшылашкан жерде, онын чокту ла шулмус көстөрине көрүп, жанжыкканы аайынча сурады:

— Жадын-жүрүм, керек-жарак кандый?

— Конторанынгу улузы соныркап турган, байла, солун ла болбой.

— Иш кандый жылып жат?

— А менин ижимде не болзын: бар курсақты билеринче азып ла жадым, ашкарып ла жадым. Жагыс бүгүн кайнадып келген көчө-жарма эмес. Иш керегинде билерге турган болзогор, бу келип жаткан Калайдангу сурагар. Шылыков билбейтен болзо, немени шылуучы да кайдан билер ол.

Эки эр кижининг ортозындагы куучын жакшылаштаң башталала,

агаш тартаачынын аттарына жетти. Калай кулакту бөрүгүн уштып, он колыла терлеп калган чачын сыймайла, суракка удур сурак берди:

— Мындый аттарла кандый иш бүдүрөтөн?

Кезер Калайдын суртулдууш көзине ле кугара тартылган чырайына ажаруду көрүп, иште не-не боло берген болбозын деп серенип жүрөле, Калайдын та чын айдып турганын, та чечеркеп жүргенин он доп албады. Чырай-бажына көргөжин, жука күлүмжи жаба басып салган ошкош. Айса тотко алдырарда мынайда билдирип турган ба? Калайдын чырайы кызыл-күрөң, же онын кылыгы кандыйын кем билер. Журт жаткандардын сөзиле болзо, ол чечеркештин ле бажында улустын тил-оозына кирген. Онын эптеп айткан куучыны ла эдип бүдүргөн кереги эки башка.

— Көрүп туругар ба?

— Не ле боло берди.

— Карабаш деп адымды дейдим.

— Бажын канкайтып ла алган туру, база не?

— Бот, ат мындый ине: бажын канкайтып ийеле турар, колы алдында таш па, жадык па жатканын керектебес, ыраакта нени-нени көрүп ийди бе дезен, көзи жетпес.

— Минип жүргөн эржинезин шоодып канайдат бу? — деп, казан азаачы Калай жаар кылас эделе, бажын жайкады.

— Жайылгак, сен тегин калас кыжырантыба, мен председателъге жартап жадым. Карабашты тууразынан көрзө, журукта жура алган аттардан седең. Куйругыла жерге тийген, жалы жаңгыс аай үрпейген турар. Бүтпей турган болзогор, бойыгар да көрүп туругар ине. Оны бистин колхозтон көрүге аткарза кайдар. Оидо неме эдип турган эмес, тургузып койгон жеринде турзын.

— Карабашты ийе берелик, же бойын неле артатан? — Кезер каткызы келип, Калайдын бойынан сурады.

— Мере десе иштегедий, иш бүдүргедий ат берзин. Онон башка бригадирден де ай кулакка амыр жок: норма ла деер, норма ла деер... Мен ого жартап жадым: «Ат жаман», ол айдып жат: «Бойың жаман» Бат сесе ал: сен төңөш, мен төңөш. «Кем төңөш?» — «Мен төңөш» — дегенине жүзүндеш...

Одуга жууктап келген улустын каткызы жир эдип калды. Агаш кезеңчилер Калайдын ат керегинде куучынын билер болгон. Анаң-мынаң онын сөзүн жаралып ла көкидип, өчөп лө шоодып тургандый үндер угулат:

— А Калай недең тура калатан эди, калак.

— Карабаштан артык эржинени кайдан табарга турган бу?

— Кейде кемжү бар эмес, куучында ла... Председатель кижин уксын, билзин. Калай жаңгыс ла иштеп билер эмес, керектү тушта сөстөң дө кыйбас.

Бу ла тушта Карабаш көлүүрдеги уруп берген сулазын жип бокойло, чакыда буулап койгон аттын жаңына келди. Кезердин минип

келген ээрлү адын айландыра базып, кей жыткарды. Онон бажыла кекип, ачу чыгырып ла ийген жерде туйгактар чатылдажа берген.

— Ай дедим! Қанайдат бу?

Қалай канча алтам калыган ла жерде, Карабаштын тискининен ала койды. Јединейин деерде, ат бажыла канкас ла эткен жерде, ке-нерте тура түшкен. Эзи арай-арай ла кайра барып түшпеди.

База бир оос каткы жаңылып калды. Бригадир Арын колыла жа-ный соголо, чырайындагы күлүмјизин жажырып албай, куучындады:

— Қалай ла Карабашты театрға да ийзе кем јок, ойындарыла улус көкитсин. Бойы бойынан артар эмес: бирүзи тескери, экинчизи онон тескери. Адын нулап, бажы-көзи орто түртүрип ийеле, бурузы јок кижн чилеп, ала-көиө куучындажа да берзе табы.

Удурумға чертип туткан туранын ичинде јылу ла ару. Агаш жы-гаачылар да, тартаачылар да колдорын јунуп, чүм-чам јогынан ажа-наачы јерлерине отурғылайт. Қазанчы келин ичкери јерден келген Кезер Кудачиновичтин кемзинип турғанын бойының ич санаазыла билнип, өрө отурып, көчөдөн ичигер деп кычырды.

Ажаныш көндүгердин кажы ла јанында эжик кыјырт эдип ачы-ларда, Қалайдын талбак кулактары көрүнди. Куучын јогынан ажа-нып отурғандарға ајарып, қазанчыға баштанып куучындады:

— Көрсөн оны, ажанар болзо — Јайылгак, иштеер дезе — Қа-лай. Мындыј јан кайдан келген, оны кем сананып тапкан, а?

— Оозым ла бар дейле тылбырабай, отураачы јеринге өт. Кижн көчө төгүнип албазын.

— Јайылгак мени ле көргөжин чексиркеј беретен эмей.

— Алырагдап турарында суску башка тийбезин, најы...

Ажаныш божогон соғында председатель келген керегин јартап куучындады. Күндер бу ла аайынча айас турғажын кар јылдығызы-нан эрте кайылар. Анайдарда удурумға бүдүретен иштерди күн алыстатпай түргендедер керек. Көп немелер ағаш кезеечилердин ле тартаачылардын ижинен камаанду: улуска туралар, теермен, малға кажан-чеден тудары. Балдар үренип турған школды јаандада улантылаары кайда...

Јолдор карантылай, јер эрий берген тушта ағаш тартары јанн шыра табар. Оның учун бу тоолу ла күндерге жыгып алған ағашты јерлү јерине тартарын түргендедер керек. Ағашты канча ла кирези арбынду белетеп алза, строительный иштер јылгыр барар. Мынызы дезе база канча билелерге јер ле үкпек туралардан айрылар арга берер.

— Ағаш тартарын јылгырладып ийейин дезен, аттар једишпес — деп, бригадир Арын куучынын баштады. — Иштеер аттар јылкы малдан база да бачым табылбас (тайларды үредери кайда).

— Қандый арга табылар?

— Менин санаамла болзо, кажы ла биле тағынан атту. Анай-дарда тағынан атту улус тоолу күндерге ағаш тартарына болужып ийзин деп не сурабас.

— Жолду эрмек.

— Туралар тудары, теермен жазаары — текши керек, же жазап санып келер болзо, бистин кажыстын ла керегис. Тураларда колхозчылар жадар, теерменди колхозчылар тузаланар. Бу менийи, ондо сенин керегин жок деп бөлинетени бойсын...

Кезер Кудачинович бригадирдин айткан шүүлтезин жарадып уккан. «Текши керек... Бу менийи деп бөлинетени бойсын...» Жолду ла чокым айдылган сөстөр. Колхозто кажы ла кижин бойынын иштеер жеринде. Иштеп тура, текши керек бүдүрүп жат.

Председатель агаш кезеечилерле, агаш тартаачыларла куучындажып, олардын ижиле таныжып турганча агаштардын көлөткөлөрүн узундап, жаскы күн ажыдына жууктай берген.

Жанар бажында бригадирге колын берип эзендежеле, табылу эрмектенген:

— Арын, сенин айтканын ла аайынча болзын: журт жаткандарла куучындажып көрбөин, тангынан атту улус агаш тартарына тоолу күндерге болужып ийзин, байла, мойношпос ло болбой. Азырал керек дешсе, сула бар. Же кыралайтан аттарды ары-бери айрып болбозыс, ненин учун дезе, удабай ла жалаң ижи башталар. Мынызын сен бойын да ондоп турбай.

— Билип турбай а. Жаңгыс быжыл бүдүрүп келген иш эмес — деп, Арын Кезердин топ лө бүдүмжилү чырайына удурла көрдү. — Бүдүрөтөн текши керек, өй мендедип жат...

* * *

Журт ичинде жарлу усчынын айлындагы улус бу түнде ач-амыр жогынан конгон. Бозом энгирди жапшыра Жееренек учугун божодып ийген: төрөөргө жазанган, же кажы киреде төрөйтөннин Жирбей де, онын үйи Каштак та жартынча айдып болбогон. Тулаан да ай болзо, түнде соок тадыра, жагы чыккан бозу соокко алдырардан айабас.

Энгирде Жирбей эжиктеги малын сугаттап, арткан-калган бөлөнбөй таштап береле, Жееренектин учугун тудуп, та нени де билип ийгендий, түргөн ле туразына кире конгон. Кату учук катап отурган (өдүк көктөөргө) кайын энези, печкенин оозында казан-айакла уружып жаткан үйи де онын кара тотко туттурган, же эрү чырайына сермжилү көрүп турдылар. Айылдын ээзи сырынтылу тонын өдүктөрдиг үсти жаар мергедеген ле жерде, жаңгыс оос айда салды:

— Же, энези, керек башталып жат.

— Как эрүүл кижин бу канайдат! — деп, үйи ол жаар алаң кайкап көргөн. — Оозына суу уруп алган неме чилеп папылдабай, неме жартынча айдатан. Кайда, не болуп калган?

— Жееренегис учугун божодып ийтир, керек, байла, удабас болор.

— Ба-ча-а!

— Бу канайдат, оозым ла бар дейле, нени ыраалап-жоролоп алгастанып отуруң?

Уйи өбөгөннүннү жызырт эткен үнннн ажныып калганын јарт сезип, оттын ајагынан ыраган ла јерде, кой терези тонды кийе сокты. Јаан јаштулар азырап јүргөн малын качан да кайкабас јанду. Кайкалдан улам туйказынан ыра-јоро болор деп сананар. Уйедег үйеге угын үспей малдангып келген малына байланып јүрер. Онын да учун јаан усчынын эжи болгонбой калганына уялыып, канча карыш бос курын курчанганча, өбөгөнине кыгыс эдип унчукпады.

Каштак кажаганнын эжиги бөктү турарда, үкпектин үстиндеги чогым өлөңди казынып ийеле, југуйлана отурып алды. Јееренек ле онын эезинин јүрүми колболышканынан ала база көп лө ой өткөн. Уйдеги улус Јееренекти де азыраган, Јееренек олорды да азыраган. Айылдаш јаткандардан кажы бир өйдө кемизи-кемизи келип, «кажы, чайга кадып ичер сүт бер» деп суранган да улус бар. Каштак карамданып билбейтен, јок эмес, бар немени незин карамдайтан. Јагыс ла ай-карачыда айлынан ак сүтти чыгарарынан јалтанатан...

Јирбейдин билезинин алдыдагы туткан уйынын сүди јажы јандап келерде, тартыла берген. Уйдыг угын солыштырар болуп эмеген-өбөгөн јөптөжөлө, айылдаш јаткан Тостой эшле бозулар толышкан. Эмди сананып отураар болзо, Јееренек онынчы бозузын таап јат. Јылдар тамган тамчы кептү агашты төмөн билдирбезинен јылыжып ла јат, бергиг кижини карыдып ла јат.

Каштак јүрүминде канча уйды да сааган, канча снопты да буулаган. Чалгы тудунып өлөң чапканда, үүре-јелелери онын јолынын арузын ла элбегин кайкажатан эди. Јек бедреп чабып койгон јолдын кырында јаткан өлөңди антара да тартсан — јал јок болор, кайдан учурайтан. Је калганчы өйдө онын колы-будынын үйелерине сарсуу сап түжеле, арга-чыдалы чала уйдаы берген. Көп лө јаны айылга кире-чыга иштенет. Ноокы тараар, койдын түгин кайчылаар, кийис базар. Эки-јагыс малыла уружып турганча күн өдүп калар, база ла бир болгонуып келзе, ай, онон јыл өдүп, туманга аскан кеткин куштардый, айлаткыштын учу-куйузы билдирбес түби јаар айлана берер.

Айдаарда ла јүрүм, сананарда ла узак немедий. Чындап алгажын, анда-мында согулып, оп-соп болуп турганча кара чач билдирбезинен ле кубалтып, онон күл баскандый кажайып келер. Јүрүм база такып берилген болзо кайдат деп јүрерин, је салымды оны канайдатан эдинг: орныктырып та албазын, ойгортып та болбозын. Эх, јүрүм...

Јееренек быылгызыла он биринчи катап төрөөр. Бу өйдин туркунына та уй кижинин тынын алып јүргөн, та киж малдын тынын корып келген. Олордын кажызы да, байла, бой-бойына өөн-бөкөн јок арткан. Каштак уйды азыраган, уй дезе оны азыраган. Мында алым-дажар неме јок.

Эмеген-өбөгөн элижип-селижип, каруулдашка түн өткүргөн. Јееренектин уур тыныжы јаскы тан чейдем чилеп бозорып, јурттын ол јаныдагы турган туулардын сомы эс-бос учалып келерде сениккен, кыјыраган базыды токтогон.

Каштак уй чөбин жип ийбезин деп ыраткан, бозуны жаладала, айылга экелген. Уйдыг уурагын чыкпара саап кайнадала, озо ло баштап отко амзатты: «Чөк, жаңы чыккан бозунын күндүзи. Ак малыс көптөп өссин, албаты-жон амыр ла өссин». Чычагдап жүреечи тулундарын сыймады. Онон ууракты сабарларынын бажына алып, иргеде жаткан бозуны мандайынан ала баш арказы төмөн сүртүп, шымыранды:

Жүс жеерен уй болуп өс,
Жүс уйдыг башчызы бол.
Жүс жеерен үйелү бол,
Жүс аркыт чегендү бол.
Каймагыг ажынып жатсын,
Курут-саржуун эжил жатсын.

Уўрдин бажында жүрүп,
Улуганга туттурба.
Учы-кийинде жүрүп,
Уурчы күлүкке жидирбе.

Улуган тагма жет келзе,
Удура базып, сүзүп ий.
Уурчы күлүк ол жетсе,
Уур туйгакла тебип ий.

Уйдин ичинде отургандар Каштактын жагдаган жагын ичинде жарадып, азыраган малына мал кожулганына алкыш-бийанду отурган. Жаскы күн көзнөктинг шилизи өткүрө жаркынын сееп, олорло кожо сүүнип ле жажып тургандый...

АЖЫНГАН КИНЧЕК

(Озогы жүрүмнөн)

Азий Марчалу деп жаан эмес кобынын оозында Кындагаш деп жокту кижиге журтаган. Ол эки саар уйлу, онго жуук койлу, сок жагыс жеерен беелү болгон. Беезин жайга-кышка улай ла минип, айгырду малга кошпойтон учун, онызы кулун да таппас, улай ла субай жүрер, карын эки уйы, койлоры коштой жаткан улустын малына кожулып, кураанду болотон.

Кындагаштын балдары көп — үч уул, эки кыс. Олорды игистеп, жагыс карындап тапкан учун, бир ле түнгөй оогош немелер болгон. Солун улус келгенде бу балдар жагыс айылдын эмес, улустын балдары жуулышкан болбайсын деп бодойтон. Уйи одус жаштаг жагыс ла ашкан иит те болзо, шалыр, онду кийинерден болгой, жүзин, колын да онду жунбас, жаантайын ла көбгө уймалып калган отурар. Казан-айагын да жуунатпас, онызы оттон ала иргеге жетире чачылып калган ядар. Балдарын да онду кийиндирбес. Жайгыда кызыл жылангаш, күнге тес-кара болуп күйгүлөп калган жүргүлеер. Ыраактан көргөн кижиге олор жылангаш деп таныбас та. Кышкыда ончозында тон бар эмес, кемизинин-кемизинин тонын жебечен жабынып алала, айлынан сурт чыга конуп, ойто элес эдип кире конгылаар. Көөркийлерде уйуктайтан-орын да жок, оттын бажында куу өлгөн төжөп койгон ородо, койлордын терезинен кураап эткен жуурканнын алдында конгылаар.

Кындагаш айлынын жагына эбеш те болзо, кыраалап, аш та салбас, картошко неме де өскүрбес. Онын жыл чыкса көчөттөн жайлузы да жок, жайы-кыжы Марчалуда ядар. Бала-баркалу кижиге, жуугында агаш жок эмес, тура та не тудуп албайтан, журтында самтар аланчык айылдан өскө не де жок. Эки-жагыс малы чибилердин төзине кыштар. Жагыс бесзи ак кардын үстинде армакчыда турар.

Мындый кижиге курсагына канай жединер, торого бастырып койгондой. Ле Кындагаштын балдарын көрзөгөр, торолоп турганы билдирбес. Кийимдери коомой до болзо, бойлоры чоң-чоң, жаактары кызыл-марал болор. Онын азыранган немези ууры болгон. Ууры эделе, бир де катап туттурбаган. Онын айлын канча ла катап тинтилеген, бир де серемжилү неме табылбаган. Уурдаган малынын эдин жуугындагы аркага, аралга сугуп турган болор деп, кетегилеп те турар. Кындагаштын айлынан чыкканы көрүнбес. Казанга эт кайнатканы, балдары тойо ажанганы билдирип турар, челдеген эттин сөөгиде табылбас, экелип турган жери де билдирбес.

Бир катап Кындагаш айлы жаар жаан артынчакту жаганын көрөлө, ээчий ле келеле тинтү эдерде, эш-неме табылбаган.

Жайгыда, каранты күскиде, жаскыда айлынан чыгып ары-бери барып турган изи билдирбегей, кышкыда ис иле неме ине. Кындагаштын күлтезине барып турган изи билдире берер керек. Же онын изине кем де учурабаган. Оңдо көп мал бар эмес, каа-жаада бозу-торбок по эмезе кыш чыккан кураан ба сойор. Онызынын эди чек түгенбес, жайгыда жыдыганча, кышкыда каксып кургаганча илмектерде турар. Бойлоры, артык курсак бар эмес, жаантайын ла эт жигиле отурар. Кыра тартып турган эмес, ашты та кайдан алатан, күскиде Кындагаштын эски каптары тастайгылап калган турар. Кезикте айлынын ичине оро казала, ого картошко до уруп алган отурза табы. Оны, байла, орус нажыларынан алатан болбой. Оны та неге толып алатан, билер арга жок.

Бир катап орой күскиде Жыманак деп кайлык кижинин согумдаарга семиртип алган жоон чары табылбай калган. Ол бойынын коштой жаткан айылдаштарын, төрөгөн-тугандарын жууп алала, камык жерлерди бир эдип үч-төрт күн бедреген, же эш-неме табылбаган. Бедрелте чөккөлө берерде, алдында семис торбогын жылыткан Сүскенек өбөгөн айткан: «Же, нажылар, бис Кындагаштын кайнадала кыртылдада чайнап жип отурган немезин тегине ле арка-туудан бедреп турган эмитирис, тенибеген, уурчы апарган чар эмтир. Кындагаштан өскө бу жуугында андый кылык кылынанан кижжи жок».

Жыманак баштагандар Сүскенектин айтканыла Кындагаш-эшке келгендер. Аттарын Кындагаштын айландыра кургак өтөк төгүп койгон чакызына буулагылап койоло, айылга киргилеп келгежин, айылдын ээзи тепшиге толтыра эт салып алган, балдарыла кожо жип отурган. Качан да согум сойгон айыл болгодый, эжиктин жаагында аланчыктарга буулаган илмектерде арык торбоктын эдин илгилеп койтыр.

Келген улус эзен-амырды угужып, токынап отургылаган кийинде Кындагаш тепшидеги эттен балдарына бир болчоктон алып береле, артканын келген улустын алдына тургусты.

Үйи жаан агаш аяакка мүн урды. Устүзи де коркыш мүн эмтир.

Тепшиде эттин сөөктүзи арык, чондоры семис болордо, Жыманак сурады:

— Бу кандый аайлу мал сойгоноор, өбөгөн. Сөөктү эди арык, чонгы семис. Кандый ла малды сойгондо сөөги жуулу, чонгы кара болотон жок по. Слердийн күнтескери.

— Малдый ла мал сойгон эдим, мынын эди канай башкалана берди бу. Оскө-башка эт те кожулбаган, жангыс торбоктын эди — деп, Кындагаш чала тарынган кептү айтты. Улусты уурунын эдиле күндүлөп отурганына уйалган, чочыган-коркыган кирези жок, чырайы бир де кубулбады. Темиккен деп неме ол туру. Эки-жангыс катап уурданган кижжи мындый айалгага учураган болзо, манзарый берер эди.

— Мени эш-неме ондобос, тенегинин бажында мынай куучындап отуру деп сананба. Жажына мал азыраган кижжи онын эдин канай

айлаштырбай турган болор деп! — **Жыманак** кату айтты. — Слер не деп бодоп туругар, **өбөгөн?** — **Жыманак** Сүскенек жаар көрди.

Сүскенек курч бычагыла тепшиден алган чон этти, оног сөөктү этти амзап жйле, айтты:

— Чон эт ашла азыраган, сойор алдында күчин бир де салбаган чардыг эди эмтир. Сөөктү эт акталабаган, жайгыда эбеш тойынала, сойор алдында арай көдүртибеген торбоктын эди эмтир. Бу торбоктын эдин чардын семис эдиле кожо кайнатпаган болзо, кижн жип те албас болор, бош жагып калтыр.

— Слер коркышту кижн эмитригер, **өбөгөн.** Онызы чардыйы, мынызы акталабаган торбоктыйы деп бичик жүрген, кычырдаар ба? Айса ажындыра нени айдар болуп эрмектежип алган шүүлтегерди куучындап отураар ба? — деп, Кындагаш **өчөгөн** кептү айтты.

— Онызы неме беди. Бис бери келип жада, уурдаткан чарыстын эдиле күндүлетирер болорыс деп бодогонус. Сойгон торбоктын төрт саны бүдүн — ол туру. А бу **өжүнннн** эдин кайдан алып кайнаткан? Сен беш санду торбок сойгон кижн бе? Андый малдын арык санынын эди коркышту семис болотон туру ине — деп, Сүскенек күлүмзиренди.

— Сойгон малымда артык сан ла жок болгон эди — деп, Кындагаш актанарга чырмайды.

— **Жарт!** — **Жыманак** төгмөгн дөөн тажынды. — Ууры эткен кижн бу эмтир. Мыныла артык куучындажар эрмек те, алар неме де жок. Жамылуларга айдып, жаргылатпаганча неме болбос. Коркышту амтажыган күлүк эмтир. Сүмелүзин көрзөбөр, ол чарымнын эдин сөөгиле катай кайнадала жип отурганына учураган болзом, сөөгиле төбөлөн ийер эдим мыны.

Жыманак кордогонуна чыдашпай, отурган жеринен тура жүгүрди. Кындагаш ололды керекке де алып турган кирези жок.

— Слер мени жаргыла коркытпагар, **өбөгөн.** Чараарды сойып жадарымда, колымнан тудуп алган эмезигер, неле жарттаарга турыгар. Айлымнан артык малдын сөөгн де чыкпаган. Чон этле чортты жабарлаарга тураар ба.

— Чон этле чортты жабарлаарга турганысты көрөрнн! — дейле, **Жыманак** тепшиден бир болчок семис чон этти, оног арык торбоктын эки сөөк кабыргазын алала, курына ороп алды. — Мен жангыскан эмезим, бу улус ончозы керечи болор. Жайзанга комыдал угузып, сен кулугурды сыртыгды сыйра чыбыктатпаганчам болбозын!

— **Көргөйс!** — Кындагаш бу да тушта сөстөн тура калбады. — Жайзан бойы көргөн эмес, кажы айылдан малдын эдин экелгенигерди канай ондойтон ол?

— Ондоор, төрт санынды кере тартала, кызыл талла сыртынды изидип ийген кийнинде менин чарымды канай уурдап, кажыга апарып сойгонын санаанга кире конор — деп, **Жыманак** айылдан чыгып жадып айтты. — Уйадын уйга арткан уурчы танма.

Келген улустың бирүзи де чакынын төзине кургак өтөкти не экелип төккөнине аяру этпеди. Керде-марда кажы бирүзи сураган болзо, Кындагаш айдар эди: «Чакынын төзи тош, ого буулаган ат тайкылбазын, узак турза туйгагына сус өтпөзүн деп тургам. Кургак өтөк жылу да, така жок ат тайкылбас та».

Кындагаштын айлын канча ла тинтиген улус онын мында уурынын эдин сугатан орозы бар деп билбеген. Айылдын ичин, жанында аралды ла көргүлөп туратан. Мындый ороны өскө жерден эткен болзо, ого барган-келген истен билдире берер эди. Чакынын жаны жаантайын ис, ого барганы, онон неме алганы билдирбес. Мындагы оронун терени, жааны коркыш, жайгыда салган эт бачым жыдыбас та, кышкыда тонбос то. Кындагаш оны жер-тамы деп чололоп алган. Уурунын семис эдин жири күүни келгенде, үйине айдатан: «Жер-тамы дөөн барып келер керек». Онон этти жарыкта качан да албас. Жаңыс ла ай-карагуй түнде алар.

Кындагаш уурдап сойгон малдын сөөгин качан да албас кижини. Ончо сөөктөрдүн эдин куп-куу эттире шылайла, жиликтерин жарып алар. Ол сойгон малынын жилигин салып аларга бортого алып жүрөтөн.

Келген улус жүре берерде, Кындагаш байа бойынча үн жок отурган үйине айтты:

— Шилемирлер канайып эт кайнадып аларыста учурады. Торбогыстың эдин эбеш көп кайнаткан болзобус, онон ло талдап сал берер эдис.

— Чардын эдин кожо түлгенисти жаан улустаң болгой, балдар да билип ийбей, оны тегине ле не анай айдадың — деп, Кындагаштын үйи терең үшкүрип айтты

— Айса не деп айдарың. Эйе, слердин чарыгардын эди кожулып калтыр дееринг бе? — Кындагаш чырайы сооп, сабарларын уужай тудуп отурды. — Жамылуларга коптоңгылаза, жаман болотон эмтир. Артык арга жок, абыска барбаганча болбос.

— Ого барзан не болор? — үйи кайкай берди.

— Креске түшсе, кандый да керек эткен кижини актап кой жат.

— Абыс коомой керек эткен кижини эмтиринг дейле, креске түжүрбезе канайдатан?

— Түжүрер, мени Мыйтунын абызы былтыр сөстөп туратан. Крескеген улусына сый эдилп кеден штан, чамча да берип жат.

— Же, онын кеденнен эткен кийимин кайдак, керегинген ле айрылып алатан болзон. Менде, абыска тил-оос жеде бербезин.

Эртенгизинде Кындагаш жеерен безин ээртеп, Мыйту жаар атанды. Суббот күн болгон, церквеге жуулган улус көп эмтир. Камык улустың көзинче абыска канай куучындажар, улустың таркаарын сакып, церквенинг эжиң алдында тактага отуруп алды. Танкы да тартым болбоды, кандый да бир тербезен неме келеле, крестенип, Кындагаштан акча сурады.

Көк-жарамас, уурчы Кындагашта акча кайдан келзин, тербезенди бойынан ырадып, кыйгастанды:

— Сеге берерден, бойыма акча берер кижн жок. Кижн бойы эп-аргазын таппай жүрерде, өчөп турган болбой бу шилемир.

— Өчөп турган эмес, кудайдын алкыжын айдып, болуш сурап турум.

— Болушкадый улустан сура, мендий жокту немедег нени алайын деп турум.

— Осподи сусси! Тенери теп, тескери сок — деп айдала, тербезен крестенип туруп, ары басты. Кийген кийими не аайлу — жаргак тонында жамачы ла салбаган жер жок. «Кижинин тонынын эдек-женн элегей, жарды неге элейт не?» — деп, сыртындагы жамачыларды көрөлө сананды. Одүк жок, буттарын оромыштайла, таңып алтыр. Самтар тонынын алдынан жап-жангы кеден чамча ла андый ок бөстөн көктөгөн штап көрүнөт. «А-а, шак бу кайракан жуукта жангы креске түшкен болбой кайсын — деп, Кындагаш шүүй тартты. — Акыр онон сүме угар».

— Эй, чүрче бери кел! — деп, церквеге жууктажа берген тербезенди кыйгырды. Онызы Кындагаш неме берерге турган деп бодогон ошкош, жүгүргенче келди.

— Не болды?

— Экү жолыгала, эрмек-куучын угушпайтырыс. Сен кажы жердин, не сөөктү кижн?

— Бого туку Чарас ичинен келгем. Сөөгим тумат.

— Мында төрөгөн-тугандарын бар ба?

— Жок, креске түжерге.

— Оскө жердин кижизин мында база креске түжүрип турган ба?

— Түжүрген, жаткан жеримди де жазап сурабаган. Сураган да болзо, мен бу жердин деп айдар эдим. Былтыр Чаргы-Оозына креске түжеримде база көп неме сурабаган. Жангыс эмди адын Боктергиш эмес, Муклай болор деп айткан. Мындагы абыс меге Серафим деп ат адаган. Онызы эби жок ат эмтир, кижн ундып койор болбой.

— Сен канайып жылдын ла сайын креске түжүп турган, туттурзан коомой болбос по? — деп, Кындагаш соныркады.

— Менин креске түшкенимди-түшпегенимди кем билетен. Бу жерде мени билетен кижн бар эмес.

— Бойын коркыбайдын ба? Анайып абысты эмес, кудайды мекелеп турган эмезин бе?

— Ол кудай деп неме бар болзо, мен мынай не шыралап жүргем. Алкыжын айдып, болужын жетирер эди. Мен жүрүмимде коомой неме этпегем, жангыс жокко бастырдым не.

— Андый, андый. — Кындагаштын тербезен Муклайга, эмди Серафимге, ичи ачыды. — Ылам сайын креске не түжүп турган?

— Көрүп тураар ба? — деп, кеден кийимин көөркөттн. — Былтыр алганым алары жок элеген, эмди жангыдан алдым. Келишсе, эмди де түжерим, церквелер көп.

Кындагаш мындагы церквенин абызы Макарийди якшы билетен, ол көрүнөрдө тербезен Муклайла эрмегин токтодоло, удура басты:

— Якшы ба, адабыс Макарий!

— Якшы, якшы ба, бала-баркан якшы жүрү бе, Кындагаш? Солун-сорокойдон нени көрүп, угуп турадың?

— Кижиле кайкагадый солун неме жок. Бала-барка, мал-аш эмди тургуза эзен-амыр. Кудайдын алкыжыла курсактан кызылбай отуруп ла жадыс. Жаңгыс ла бу жуукта жүрегимде кандый да оору табылган, уйкумнан, амырымнан астым. Жүрегим чек токтобос болды. Жарычыга белге салдырарымда, кара неме табылтыр, өскө жерге көч эмезе жүрүмүндө солынта эт деп айткан. Онын учун былтыргы эрмегисти эске алынала, слерге келдим. Кандый деп сананып туругар, айса болзо, креске түшсем, жеткеримнен айрылар болорум ба?

Макарий Кындагаштын анай айдарын сакыган неме чилеп, сүүне берди.

— Креске түшсөң, жоболдон болгой, бастыра кинчектерден айрыларын.

— А көк-жарамас, буру да эткен кижини бурулабас па? — деп, Кындагаш сүүмжини бадырып болбой, Макарийдин айтканы он кулагына күүк эткендий, омок сурады.

— Кудайдын жаңы андый. Ого баккан кижини баштапкы учуралда бастыра кинчектеринен айрып жат. Жаңгыс андый керекти кийинде качан да этпес учурлу.

Кындагаш оны угала, керегинен айрылып жатканына сүүнзе де, же уурчы кижинин энчигип жүрүп албазын сананала, өзбк-бууры соой берди. Уурданбаза, бала-барказын неле азыраар. Эмезе ончо беленге карагытыбай, өскө улус чылап, айылдын жанынан кыра тартып аш салар, огород ажын өскүрер керек. Кындагаш жүрүминде качан бир терлегенче иш эткен эмес, кырачынын ижин эске алынарда, ала-күне сөөк-тайагы сыстады. Уурданбаза, онын бойынын малынын эди бир де айга жетпес, арткан өйлөрдө нени жиир. Эбире жылда бир эмес, он эки ай ине.

Абыс креске түжүретен ончо ээжилерди жаң аайынча эделе, учында Кындагашка жап-жаңы кеден чамча, штан берип, мойнына крес иле-ле, айтты:

— Же, Кындагаш, сен Никола байрамнын алдында креске түштин, эмди Николай деп орус атту болорун. Акча төлү жогынан Никола кудайдын сүрин берип жадым, мыны айлыга апарала, турагнын төрдөгү толыгына кондырып ал. Керектү өйдө бажырып турарын.

— Менде тура жок, өрөкөн — деп, Кындагаш күүн-күч жок айтты.

— Айса аланчык айлыгнын төрине илип кой, кудайдын сүрин ышту айылга киртитпес ле керек болгон эди — деп, абыс арга жок жөпсиди. — Канай-кунайып тура тудуп алар керек. Кышкыда балдарга жылу болор.

— Андый санаа бар — деп, Кындагаш төгүндөгенин сеспей калды.

Ол тура судар деп сананбаган да. Агаш жандап билбес кижн тураны канай тудат.

Тоолу ла күндер өткөн кийинде Кындагаш эшке оны темичи алдырып жатканы керегинде элчи келди.

Кындагаш элчиге келген житти бойы жаар имдеп кычырала, мойнында торко учукка илип алган мөнүн крезин, төрдө аптра кайырчактын үстинде аланчыктардын ортозында илип койгон кудайдын сүрин көргүзип, тынзынган кептү айтты:

— Көрүп турун ба, мен эмди Кындагаш эмезим, Муклай болорым. Темичиге барала, Марчалуда эмди Кындагаш эмес, Муклай деп крестү кижн жаткан эмтир деп айт. Керектин аайын ол бойы ондоп ийер.

— Слердин кубулып калганыгарды мен кайдаг көрөйин, барып айт деп жакару болгон, онын учун келгем. Онон арыгызын бойыгар билеригер.

— Билип турган учун анай айдып турбай, сен уккан-көргөнигди ундыбай ла айдып бар. Сөстин аайын билишпей өөн-бөкөн болбозын — деп, Кындагаш элчиге келген житти ат чакызына жетире үйдежип айтты.

Кындагаш уурдаган чарынын, сойгон торбогынын эдин каксыдып туруп жиди, такып элчи де келбеди, тинтүүл де болбоды.

Уурчы кижн энчигер эмес, Кындагаш жаскары кыш байагы ла Яыманактын минип турган кер адын чеденинен уурдаган. Бу тушта улус оны айылдын жаына жажынып алала, түнге-түшке кетеп, карагуй энирде чакынын төзиндеги ородон эт алып жатканын көрөлө туткандар. Жажытту ородон жагыс ла малдын эди эмес, кулур, аш база чыккан. Ончо керек жарталып, жайзаннын жаргызы жууктап келерде, Кындагаш таныш абызына барган. Абыс болгон керекти угала, Кындагашка айткан: «Сенин эткен кинчегинди эмди актайтан аргам жок. Керегинди жайзан көрөр учурлу. Сен креске түшсөн де, жайзан жагынан чыкпаган. Ас ла салды, жирме беш камчыны алатан эмтиринг.

Кындагаш оны угала, кенетийин сын-арказы сыстап, көзи-бажы айланыха берди. Жайзаннын улусты камчылайтан жаргызын ол билетен. Боо бир Шибертде журтаган мундус сөбктү Жанчыкпай деп кижини садыхып жүрген койойымнын жөбөжин уурдаган учун жаргылаган. Кижини көгкөрө салала, төрт санын төрт казыкка кере тартала, аттын камчызыла чыбыктаарда, жардынын эди жарылып, каны чачылып турган. Калак-сыгыдына кижинин жүреги жарылгадый. Ол кижн жирме беш катап камчылаткан кийинде жаткан жеринен өрө турбаган. Кындагаш бу керекти улустын куучынынан уккан эмес, бойынын көзиле көргөн. Онын учун аайы-бажы жок карыга берди. Ого үзеери буру эткен кижини жаргылаар тушта туйказынан эдер эмес, камык улус жуур. Олордын көзинче жыланаштап, жерге каккан казыктарга төрт санынан кере тартып буулаар. Мындый жаргынын оорузынан да эмес, уядынан да кижн өлө берер. Онын кийинде ол улустын чырайын канай көрүп жүретен. Кандый жеткерге учурап мы-

най бурулаттым деер. Кара кардымды толтырарга болуп, уурданып туруп бурулаттым деп канай айдар. Анай айтпаза да, Кындагаштын уурчызын ончо улус билер. Уурданбай, курсагын азыранарга иштенер керек. Аш өскүрерге жаскыда кыра сүрер, оны тырмаар, үрендеер, жайгыда тегенегин одоор, күскиде серипле кезер, снаптап буулаар керек. Түнде барала, улустын клаттап койгон ажынан жаргак тонына оодып-оодып эзинге собырала, артынып экелетен белен неме кайдан келзин. Картошканы да өскүрерге не аайлу иш керек. Кындагаш онын жагыс ла түнде уурдап казарын бизер. Ишке оны эне-адазы да үретпеген, жаанап келеле, бойы да темикпеген. Уурданатаны база жеңил неме эмес. Ай-караңгуй түнде эмдик малды сок жагыскан тудала, канча кырларды ажыра апарала сойотоны жеңил неме эмес. Ого күч те, эпчил де керек. Кижн болгон кижн жоон эмдик малдан болгой, торбокты да сок жагыскан тудала, сойып албас.

Улус ай-караңгуй түннен болгой, көккө түште де неме сойгондо чучурап, камык улус айбылайтан. Кындагаш кандый ла малды чай ла кайнашка сойып ийер. Бөкөзи де коркыш, сойып жаткан малын өрпө лө алза, артканын јулкуп сойор. Ого кой до, уй да түп-түңей, јулкуур болзо, сойып жаткан малынын терези, јулугы кирип калган аштын чобразы чылап, анаар ла алынып-алынып барадар.

Кындагашты улус үкү көстү кижн дежетен. Түнде көргүри коркыш, кандый да караңгуйда кажыга да јүрзе аспас, јолын таап јанып келер. Кындагаш јүрүмин сананып көргөжин, ичкери бараткан ачык јол јок эмтир. Ончо јолдор туйукталып, будакталып калган. Јүрүминде ол мындый кату кызаланга учурабаган, јажына ла улусты мекелеп, сүмеленип аргаданган. Эмди андый арга јок, колынан кабыра туттуруп алган. Оны эмди сақып жаткан неме — јайзангнын јаргызы. Онон кыйатан арга јок.

Јүрүминин бу калганчы минуттарында айлында арткан үйн, бала-барказы да санаазына кирбеди. Эске алынган немези жагыс ла јайзангнын јаргызы ла чыбыктаткан кийнинде кыйналып өлөтөни. Онын учун өскө, жеңил өлүм бедреер деп сананды. Бу ла санаазыла айлы јаар јанып келеделе, жаантайын уурынын малын сойып туратан колос-колу калын аралга киреле, бууга салынып койгон.

Балдары чыдап, айыл-јуртту, бала-баркалу болгылаган кийнинде өбөкөзин Кындагашевич эмес, Николаевич деп бичиткилеген. Байла, адазы уурчы болгонунан уялгылаган болор.

САРЫБҮР ТУШТА

(Куучын)

Кан-ичинде Жабаганда јерлү Раиса Суйманакованың чүмдегени баштапкы катап јарлалат. Ол бистинг бичиичилик организацияга анайда ок бир канча чөрчөк, «Төө таш» деген драма, повестьтин үзүгин табыштырган. Олорды кычырала, бис јиит автордын бичиир аргазы бар, төрөл сөскө сескир ле не-немеге көргүр болгонын ајарып калдыс.

Ачу тан. Күн өксөп чыккалак, је бадышта Куйлуунын бажына тийип, тандактап, кызыл-сары будукла јуралып калтыр.

Эрте темиккени аайынча эрте танда туруп, туку качан от салып, чай азып ичип алган. Ол турунды алып, чокторды туура јайладып, күлге тоолу картап көмүп салала, уйуктап јаткан јаан уулын ойгосты:

— Бу күлде картаптар быжа берзе, оттон чыгарып соодоло, ииндеринди азырап сал, јү бе?

— Је — Атрак јылагаш буттарын агаш орыннын алдында јаткан јеерен туулакка јылбырадып тўжүрди. Кичүлери бут тебижип уйуктап јаткылады.

Эрте көнөгин карызына илип, айылдан чыга конды. Суунын ол јанында койчынын айлы јаар басты.

Салкын күүлеледе согуп, көзүнниг чечеги салкынга кажайып, буркурап учат. Агаш-таш, туулар күп-күрен тонын јабынып алган, киймык жогынан үргүлеп, куулгазынду тўш көрүп тургандый. Сөнүскенин, ийт-тырмактын тайаалары кып-кызыл көрүнөт.

«Ох, өйлөр, өйлөр, кандый түрген өдүп јат! Бу ла кече агаш-таш сап-сары алтындый јокпет... А эмди эртен-сонзыннан ла какталатан туру. Кижн бу иш-тош ло деп, калтырап ла, айылда јаш балдар деп сандырап-чаксырап ла, сок јангыс уйма болчок өлгн эдип алар ла деп турганчанг, кайран јайдын өдө бергенин де ондобой каларын».

— Эрте онојдо сананып, күрге јууктай базып келгенин јангы ла сестн. Ол эки тоормошты кырлап кечерге алтайын ла деп јүрерде, туку ол «Кара којогор» јаар турналар куркулдашты. Эрте токтој тўжүп, бажын канкайтып, ајыктана берди. Чындап та, кеткин куштар јанарга јуулыжып турган эмтир не...

Куш јанатан каандар... Эрте кичинек тушта бу өйдө эмеендер айылдарынын көлөткөлөринде тере бөрүктерин уштыгылап, туулактарын тўк јанынан көнгөрө јайып, тўк сабап отурар. Коштой айылдардын эмеендери тўк сабагажын, сабуунын табыжы үн алыжып јадар. Онон тўк базыш кайда. Тулкулап салган кийисти тоолодып јат. Бу ла өйдө аарчы јайып, кургадып, кышка-јаска үүче-үкпек белетелет. Аарчы

кургаза, койдын кардына толтыра саржулап, мот кожуп уруп жаткылаар эмезе куукка, мөнгө ургулаар. Онон сарсула тере тырмаш башталар. Керемге саргара ышталып калган терелерин тышкары жайала, бала-барказыла жарыжып туруп тере тырмагылаар. Жаан балдар кой кабырар. А эмди өскө ой. Эр де, үй де улус — ончолоры колхозтын ижинде.

Эрте сууны кечип, «Топчы көстинг» айлына жууктап келерде, онын сары ийди бир-эки оос үрүп жүреле, жаантайын келип кой саап турган Эргени танып, куйругун жалку булгай согуп, айылдын иргезине жада берди. Содон агаш айылдан ыш та чыкпайт. Тургалак болгодый. «Топчы көс» деп атты бу койчыга Бокжуткан адаган эмей база. Чындап та, онын көзи топчы ошкош, күрен-сары. Он-сүр жок, кирбиги суйук, тосток шил топчыдый. «Топчы көс» эмеениле экүден ле экү бойы. Азыраган балазы да жок, керик, ач улус. Кой саап турган келиндер бу айылга кирип, суузынга соок чеген де ичип көргөлөк. Койчы кижжи койдын шыйрак-кабыргазын челдеп те турбай.

Эрте чеденге жөлөнүп, койлорды аяктай берди. Койлор амыр кырыллада кепшенгилеп жаткылары. Анда-мында жөдүл угулат. Ап-апагаш быыраш кураан энезинин үстинде мойнын суй салып ийген, уйуктап жатты.

Эрте туруп-туруп, уур үшкүрди. Койлорго кандый жакшы, бир санааркабас та, сүрнүкпес те, карындары ла тойу болзо, кепшенгилеп жаткылаар. А бот кижжи деп неме... ал-санаага түжер, чучураар... баш ла болзын, жуу-чак башталганынан ала төртинчи жыл барып жат, та качан токтоор, та качан? Деремнеде эр улус жокко жуук. Кандый да ын-шын. Эмеш ле чыдаар балдар, келин-кечкин колхозтын уур ижинде. Жайыда тутты жут дебей, өлбөн ижинде. Күскиде аш кезиште, согушта. Жүк ле оогош балдарлу келиндер эртен-энир кой саап, иште улуска койдын сүдиле быштак сыгып, курут жазап, казанчы келинге табыштырып турган. Артыкташкан сүтти колхозко уруп бергилейт. Быыл жаскыда уйлар көдүртигени учун колхоз койдын сүдин коштыра уруп турган. Экинчи шылтагы — сүттин жакылтазы бүтпеген. Бу жуу-чакла кожо ан-куш та улусты тообой барган. Энирлер сайын бөрүлөр келип, содойжып отурала, улыгылап баштаар. «Эр кижжи кыйгырза, боgono сөөгим борт эдет, кыс кижжи кыйгырза, кызыл кыймам да кычыбайт» дегени чилеп, оморды немеге бодобой барганы ол ийне.

Колхозтын председатели жууда. Онын ордына жуунун алдында көчүп келген Кучабай деп соок көстү, эмчик кара чырайлу кижжи. Жуунун ойи, удурас сөс айдар кижжи жок, нени ле эдейин дезе — онын табы. Жуунун-чактын ойинде жан да кату ийне деп, кезик келиндер Кучабайды актаар. Абешик болуп турган эки келинди чайлаар аразында сайгактаган уй кирерде, Кучабай жаргыга берип, катунын жери дөөн ийе берди. Эмди абешик болуп Күзүрт чаап туру. Колында кайыштан өргөн табылгы сапту камчылу. Балдар Күзүртти «Күкүрт» деп адагылап алган. Камчызын жалкыны дежер. Аштын көбизи кезилип, снап-

талып калган. Колхозтын идиргенинде аш согуш кайнап жат. Кырада каа-жаа снаптар өскүзиреп тургулары. Кече Атрак наҗыларыла кожо арба терген. Атрактын баштыгында терип алган чөбчөй кирези ажын «Күжүрт» блаап алган. Арказы камчынын тийгениненг кызара жолдолып калган жеткен. Эрте балазына канайып та килезе, адаанын алар аргазы жок то, унчукпаган.

Атрак он үчке барып жат. Төрт класс божоткон. Эмди күскиде кураандар айрыжып, ийиндерин көрүп, арба терип, өркөлөп-момондоп жат.

Удабай келиндер бала-барказын ээчиткен жуулыжып келеле, койлорды чаксырадып, түймеде бердилер. Бир-эки келин койдын мойнынан чеденге шык эттире тагып алган, көнөктөрине шыйтылдада саап отурдылар. Балдар кураандарды эмиспей, бөлүнтө чеденге ылгап, сугуп тургулайт.

Бокјуткан, эмчеги тастайа саамчып калган узун мойынду шайрак кара койды тудуп албай салала, кыйгырды:

— Эй, Жыманак, болчом! Бу төөдөн тудужып берген? Айла саап божозом, өркөжинде жуузын жарып, экү макалу ла амзаар эдис. — Сайак койды жүк арайдан тудуп, чеденге буулап ийеле, саап отурган Бокјуткан куучындап ла турды. — Акыр, мен бу мыны төө деп турарымда, арай жастыра эмес пе. Кедерленкейи, тескеризи сүреен мал дежерде. Азый бир кижичи буура ачындырган болтыр. Буура ачынала, байа кижини өлтүрө тизелеерге сүрүштир. Жыга табарардын кажы жанында ол кижичи тыт дөбөн чыга берген. Төө төртөн конок суу ичер эмес, канча ла кире жатпайсын. Кижичи буура качан ла жүре бербегей деп сакуган. Жок, буура тыттын төзинде кетежип жаткан. Кижичи аштаган-суузаган, санааркаган, шүүнген. Жаргак шалмарын уштыйла, тыттын бүриле, чырбаалыла, чочогойыла тыктап, тытты төмөн түжүргөн. Буура макагып, шалмарды тизелеп, канча жерден жарылып жалпайа берерде, ол ло тушта жүре берген. Байа кижичи шалмарын кийейин деерде, үзе илбиреп, жытылып калган, телиги жок. Шалдан жанбай кайтты.

Жыманак жиркиреде каткыра берди. Келиндер калганчы койлорын тудуп саап божойло, кураандарын агыдып, сүттү көнөктөрүн тудунып, бирден-экиден сан төмөн чубаштылар.

* * *

Түн. Ай чыккалак.

— Билереер бе не? — Кылчыр жажытту шымыранды. — Байа чотобот Шыйтылдууш эш кой сойып жаткан. Олор ай ла сайын кой сойгылап жат. Мен жаантайын ол айылды кетеп жадым. Менде эмик кармак та бар.

Кылчыр бу отурган уулчактардан ончозынан жажыла жаан да болзо, каткак ла сырсапак. Көстөри кылчырагдап, жаантайын жааназынан качып, деремненин ичиле потпыштан такаа тударга тургандый, өңөлөп базып жүретен. Оскүс-жабыс неме түн кирзе, суру жок.

— А эмikle нени эдерге? Ийт согорго бо? — деп, Атрак алаг кайкап сурады.

— Тп-үүк, тенегинди! Ийди эжикте кынжыда. Мен айылдын эр жанынан төр туштан когыс чобраны араай жылдырып жадым, көрбөс аразынан ал согуп жадым. Же, баралыктар, эмди эт быжа берген болор, жылгырлаактар — деп, ол жеңилчек тура жүгүреле, колыла жаңыды. Уулчактар бир уунда тура жүгүрдилер. Шыйтылдууштын содон айлынан эр улустын күнүрт эрмектешкени угулды. Кылчыр, Чорчий, Жыманак, Атрак чеденнин жанында бир эмеш тыңдаланып турдылар. Атрак жүреги типилдеп, барайын ба, кайдайын деп алаңзып турды. Кенетийин тиштеген керсеннин ле буурдын жыды онын тумчугына туй сокты. Бу тату жыт түжине куруга жуук өркөлөп базып жүргөн Атрактын бажын айландырып ийди. Чотобот Шыйтылдууштын ийди канга-сөлгө тойып калган, эжикте кынжыда ыркыранып жатты.

Кылчыр шымыранды:

— Слер мында турыгар, мен барып кайып көрүп келейин.

Ол чеденди табыш жогынан ажып, буттын бажыла бир-эки алтам эделе, токтой түжүп, ойто ичкерлейт. Айылдын эжигиндеги тежиктен жаан күйген от жаркындалат. Саат-маат болбоды, ол ойто једин келди.

— Коркор неме јок, ончолоры жаан эзирик эмтир.

Уулчактар Кылчырдын жазап алган тежигинен шыгалай бердилер. Айылдын эпши жанында жаан шканын үстинде үс уруп койгон үспекчинин жарыгы жаан телкем аланчык айылдын ичин бос-бас жарыдат. Шыйтылдууштын эмеени жаан отты жабызадып, казанды оттон чыгарды. Айылдын эр жанында үч жаан эр кижн жаан шил четпертег шаајын чөөчөйгө аракы уруп ичип отурдылар. Шыйтылдууштын балдары уйуктап жатты. Бачымат этти тепшиге чыгарып, бычакла талдап, тјжинен кырпый кезип, чөөчөйдө каймакту үске кожуп, отко таштады. От үске јалбырт эттире күйеле, ойто өчөмиктеле берди. Тышкары сакып турган балдар кажызы ла чилекејин ажырып, энчикпей сакый бердилер. Семис Бачымат уур туруп, тепшини эр улустын алдына салды. Кучабай жуулу кабырганы алып челдей берди.

— Бу канайып тураар, слер жаан кижн, тепшинин бажын — төшти амагар — деп, Шыйтылдууштын жапсыган үни угулды.

Кылчыр бир кулаш кирелү учы тыйрык эмигин эр улустын төжөннп алган кийзинин үстиле жапшыра жылдырып, бир чон этти эптү илдирип ијеле, жылгыр ла кайра тартты. Эр улус этти челдеп, канкайыжып жаркырада куучындажат. Кылчыр этти чыгара тартып келди. Шыйтылдууш чөгөдөп, Кучабайдын алдында колында чөөчөйлү кожондойт. Күкүрт база. Балдар арай ла карылбай ажана бердилер, Кылчыр база такып кармактайын деп турала, эмиги Кучабайдын алдында чөөчөйдн тартырып келди. Кучабай чөөчөйдн кармай алала, оозы јаар апарып јат... Куру... Бажына аттырган айудый атыланып чыкты:

— Сен мени өчөп, јаан кижн деп тообой!

Шыйтылдууштын актанып кыгылдаганы угулат, Күкүрт тонкойо жыгылып, козырыктай берди. Балдар ичтери арай жырылбай каткыргылап, быдырада жүгүрүжө бердилер.

* * *

Тегерик толун ай эжик алдында Былакынын турлузынын бажынан токыналу карап ийеле, араайынан өксөп, тымык журтты, жалаңдарды жарыдып ийди. Кырада корчойып алган эки кижги оодылган-төгүлгөн арбанын чарактарын терип, таарычактарына салгылайт. Бүгүн Күкүрт аракыдайла, жыгылып калган деп, Атрак көргөнүн энезине куучындап берген, эт жигенин айтпаган. Күкүрт макалу ла уйуктап калтыр деп угала, ашты санаа жеткенче терип албай деп, энези сананат. Атрактын капшууны да сүреен. Сабарлары куштын чокужындый, терип ле жат, терип ле жат. Журтта ың-шын. Кенетийин бу тымыкты бузуп, абра калырап келеле, деремнеге кирип, табыжы жылыа берди. Бир-эки такып ийт үрди, оноң ойто ло тым. Анда-мында тартылбай артып калган каа-жаа снаптардын көлөткөлөри карарыжат. Эрте арбаны терип, болчок таш учураза, темиккени аайынча алаканын жайып, ылгап таштап турды. Атрак энезинен эмеш ырай берген, баш та көдүрбейт.

— Балам, — деп, энези уулчагын кычырды. — Сыйныларың ойгоңоло, ыйлап турган болбозың, жүгүрип барып көрүп кел. Мен де бир эмеш тереле, жанарым.

Атрак баштыгынын түбинде терип алган арбазың энезинин баштыгына уруп береле, айлы жаар жүгүрди.

«Быжыл аш жакшы бүткен турбай — деп, Эрте сананып, арбанын жаан-жаан тирү чарактарын ајуктап, бирүзин чайнап көрди. — Ас та болзо салып алган ажысты тонурбай-эштебей жууп алатан болзобос, жүрүм де өңжиир, сананарга да жакшы болор эди».

Ай там ла там өксөп, кырада турган бу келинди сүт өңиле жарыдып турды.

АМАДАГАН АЛТАЙДА

(Жолой бичиген очерк)

1. Канаттардың алдында

...«Як-40» тағмалу самолет Горно-Алтайдың аэродромынан көк-айаска көдүрилип чықты. Канаттардың алдында Кан-Алтай жібреп барған тууларыла, мөңүңделіп аққан сууларыла, чарышталып барған жолдорула энке-тоғко жайыла берген жатты. Ол күн канды айас болгон. Қаағның болчок-болчок булуттары анда-мында содой ыжат. Бистинг самолет алты беристе бийигинде де учуп баратқан болзо, же алдыстагы жер сүрекей иле көрүнип жатты. Самолеттың да жорыгы чек билдирбейт: жангыс жерге туруп калғандый тым болды. Мындың күндер жаантайын болбойтон эмей. Оның учун эки көс көзнөктөн айрылбай барды. Көп-көп өзөктөрдін ичи сап ла сары көрүнөт, байла анда аш салған кыралар буурайа быжа берген болбой эмезе өлөңни чаап салған жерлер бе? Эмди анда «айрууштың сабына кадала бергедий» дейтен кидим иштин өдүп турғаны жарт. Бой-бойының үстиле катальжып жүрүп, кенертке ле айрылыжа берген бе айса бой-бойыла артылыжып, Алтайдың ак тепсендерине койрындай берген жолдор ума жок эмтир. Эмди анда жайлуларда бала-баркаларыла кожо ак малын кабырған албаты-жон болбой кайдар.

Кижі картадаң көргөндө, бистинг Туулу Алтай канчийан деп сананар, а учуп барадып көрзөн, анчада ла бу сыылаган канаттардың алдындагы жібрен жерле таң атту ба эмезе кара жойу ба өтсөн, мөң жабынған тайгаларлу төрөл жеринг учы-куйузы жоктый билдирер. Оның да учун албаты бу кеендикти көрүп, улу тынып айткан болгодый:

Тууразынаң көргөндө,
Тоғус булугду Кан-Алтай.
Устибинг көргөндө,
Уч булугду Кан-Алтай.

Бу айдылғаны текши, бүткүл Алтай керегинде. А мениң творческий командировкам Кош-Агаш район жаар, Жазатыр, Аркыт ичи дөөн. Мен бу алдында качан да көрбөтөн алтай керегинде улустардан ас эмес сөстөр уккан эдим: «Жазатыр — сан башка жер. Улустары да, ар-бүткени де өскө жерлерге көрө чек башка. А балыгы канды дейзинг, аңы-кужы...»

Түкү ле алдынан бери меге амыр бербей, өкпө-жүрегимди күйбүңг дедип турған алтайга эмди айылдап барып жатқаным бу болгон.

«Амадаган алтай кандый не?» деп сананып, андагы айалғаны ла албаты-жонун билетен алдында партияның Кош-Агаштагы райкомы

нын баштапкы качызы болгон, эмди партия обкомунун экинчи качызы Валерий Иванович Чаптыновтыг кабинетинде бери келер алдында отуруп куучындашканын сагыжыма кирет. Валерий Ивановичке писательский организациянын ижи-тожы керегинде куучындап, учында бойумнын творчеством керегинде мынайда жартадым:

— Быжыл мен «Кадын жаскыда» деп роман бичип божоттым, же Кадын талайдын башталып жаткан жерин эмдиге жетире көрбөдүм. Эмди бу романымнын экинчи кнгазын бичип баштагам. Бир аай жангы материалдар ууган айас ол Кадын-Бажы, Жазатыр, Аркыт ичи жаар жорыктаар күүним бар.

— Сен эмдиге жетире Кадын-Бажын, Жазатырды, Аркыт ичин көрбөгөн болзог, Алтайды жетире билбейтен эмтиринг. Эриги жогынан ол жерлерди барып көр, көп-көп солундар анда жадып жат. Андый катуу ла жараш жерде журтаган улустарла куучындашсанг, ижи-тожыла жуук танышсанг, иштейтен ижиге сүрекей тузалу болор деп бодоп жадым.

Валерий Ивановичтин бу сөзи мени алдындагызынан тыг өкпөөридик чыкты. Же бот, эмди ол жер жаар баратканым бу.

...Мынайда учуп барып жатканчыбыс, салоннын ичиле жап-жарт шымырт угулды: «Ба-таа, Кадын-Бажын көрзөөр! Ак-сөнг лө бойы эмтир, а?!» Чындап та, самолеттын он жанында көп-көп туулардын баштары ак-сөнг карлу эмтир, же бастыра туулардан бийиги Уч-Энгмек бу ла ыраак жок немедий, мөнгүн кары жалтыраган, катуу ла улу бүүдүмдү турды. «Бот кайдан Кадын талай башталып жат эмеш» деп ичимде айдынып, поэттин бир үлгерин эске алындым:

Чакка көргөн туулары булутту,
Чакпынду жарык суулары табышту,
Кеен сынду кайран Алтайым,
Кемине батпас мениг ырызым.
Кожонло сени чүмдеп айдарга
Сөстөрүм жетпейт, ас — канайдар?
Сени жангыс ла узак чактарга
Ажыктап турар күүним бар.

Оног удабай ла Кош-Агаштын элбек чөлин бистин самолет бир-эки катап эбиреп, араайынан жабызап тўжўп жатты. Шак ла бу жайыла берген төрөл чөли керегинде эмди ле Көкөрү журттын үредүчизи Бидинов Край бойынын бир үлгеринде мынайда бичиген эди.

Жүк тагкы тартымга
токынабаган,
Жүк жарым тынышка
амырабаган,
Жаантайын шуулап,
күркүреп жадар,
Жаантайын неге де түймөп жадар.
Тоозыны кайнаган
Чуйдын чөли,

Толкузын айдаган
тоолу көли.
Ол менин кару
Алтайым,
Ол мени жайкаган
кабайым.

Мен мынайда Алтайымды аярып, онын калык-жонын сананып Кош-Агашка тўжўп келеримде, кандый сўўнчи болгон дейзеер! Отурган самолеттон көрўш-таныштарын уткыырга аэропорттын жанында көп улус кайнап турды. Та нениг де учун бу канча улустын ортозынан кандый да ак-буурыл чачту, таныш базытту кижиге көзим илине берди. Жазап ла көрзём, менин алдынан бери најым, бичиичи Сергей Манитов эмтир. Бойымнын өкпөбригенимди жаба базып айдадым:

- Бу сен бе, Сергей?
- Таныбай турун ба?
- Кайдөөн бараткан?
- Жазатыр дөөн.
- А не?
- Командировкага.
- А сен кайдөөн?
- База оноор.
- Чын эмеш пе?..

...Онын кийнинде, оп-соп болгон кийнинде сурап жадым:

- Бу Аркыт ичи дөөн не бараткан?
- Роман бичигем, база ўстине материал жууп аларга.

Мен, база баштапкы романымды бичиген кижиге, бистинг амаду-быс жагыс боло берерде, артык сөс айтпай, ичимде кайкадым: бис экў чек ле куучындажып алган неме ошкош канайып келишти. Же керек онызында эмес, а кожо барып жатканыска сўўнедим.

Бис эмди «Ан-2» тагмалу самолетто амадаган алтайыс жаар учуп жадыс. Анча-мынча болбоды да, канаттардын алдында катап ла ак-мөнгү баштарлу улуркаган туулар өткүлөп жатты.

Кош-Агашка көрө мында агаш-ташту тайгалар башталды. «Агын сууларында алтын-мөнгүн кайзырыкту балыктары кыймыраган, алтайгаларында агы-кужы ўн алышкан Ленинниг адыла адалган миллионер колхозтын эл-жоны иштеген јери бу эмтир» деп сананып барып жатканыс. Жазатыр деген элбек журт бу ла канаттардын алдында көрўнип, удаган јокто ло јебрен Алтайдын база бир булугына буттарыс тийди.

2. Јакшы ба, Аркыт?

Самолеттон тўжеле: «Јакшы ба, Аркыт?» деп айтпаган да болзом, је бөрўгим чупчала, ол керегинде сананып базып отурдым.

Деремне анча-мынча ыраагында көрўнип жатты. Удура келип жаткан «Ниваны» токтодып ийеле, сурадым:

- Колхозтын конторазы ыраак па?
- Слер, байла, баштапкы катап болбой кайдараар?
- Бу ла: тоолу алтамдар эткеним бу.
- Айдарда отураар, апар салайын.

Мени таныш эмес шофер чүрчедө ле эки этаж жаан туранын жанына түжүрүп салды. Чек качан да көрбөгөн таныш эмес кижичик те болуш эдип ийерде, ол тен жаан сүүнчиге жуук билдирди. «Албатынын ортозында база кандый кижичик жок эди. База бир ачык-жарык күндү көөркий болбой кайдар» деп санадым. Же менин бу сананганым арай жастыра болгону кийинде сезип калдым. Ненин учун десе, бис Манитов Сергейге экү Аркыт та ичине, кедери таскылдагы жайлуларга да чыкканыста, аттан түжердик кажы жанында айылдын ээзи бе эмесе колго-бутка једип калган балдары ба бистин адыстын чылбырынан ала койып, «кажы, былар, адаардын ээрин алып, армакчылап салайын» деп айдыжатаны кандый эптү, кандый күндүчи калык-јон деп, ичибисте тын сүүнип јүрдис. Бу алтай албатынын ундылып бараткан озогы јакшынак эжилерин мындагы эл-јон ундыбай, бойлорынын јүрүминен айрыбай тузаланып јүргендерине коркышту жаан быйан болзын. Шак ла мындый жаан керекке албай билдирбес жанынан кижини ајаруга алып ијгендери, бу жаан керек эмтир деп учында ла сезип калдыс.

...Је бот, конторанын жанында ал ла камык улустар кыймыражат. «Бу мындый ајас күнде өлөнгө не чыкпас албаты?» деп, ичибисте күйбүңдей берген сурагыс учында ла јарталды. Ол күн Лениннин адыла адалган колхозтын коммунисттеринин отчетно-выборный партийный жууны өдүп јаткан эмтир. Мыны мындагы организациянын качызы Салентај Каржеганов јартайт. Ол бисти конторанын экинчи этагына апарып, «бого јадыгар» деп, 12 койкалу гостиницазына экелди. Мында төжөк-јастыгы, ајак-казаны ару-чек, јакшынак, эптү телкем кып эмтир. Онон бисти парткомнын качызы ајрак-чегениле, јараш јыды јаарзып јытанган кымысла күндүлөп, төрөл колхозынын ижитожи, албаты-јонынын јадын-јүрүми керегинде табылу куучындап отурды. Јетеннен ажыра коммунисттердин көп јарымызы мал ижинде, ыраак турлуларда, өлөң ижинде эмтир. Онон ол бисти колхозтын председателинин кыбына кычырды. Берсимбаев Мухамедкажи Искандеровичти мен алдынан бери билетен болгом. Керек десе, алтан јылдардын ичинде (ол тужында кап-кара чачту канчын јиит болгон, је эмди бажы ак-буурыл боло берген эмтир) бу кижичик керегинде «Колхозтын ээзи» деп бажалыкту очерк бичигеним сагыжыма јап-јарт кирет. Онон бери јирме јылдан аја берген эмтир. Мухамедкажи Искандеровичтин телкем кыбына куучындажып отура, не керектү јүргенисти јартадыс.

— Ат та, ээр-током да табылар. Је слерге јол баштайтан кижини кайдан таап берейин. Эм өлөңнин сырагај ла кидим өйн туру. «Јайдын бир күни јыл азырайт» деп, албаты тегиндү айтпаган эмес беди.

Анайып отурганчабыс, чала орто сынду, күрен костюмду кижичик

рип келди. Жакшылажалар, мынаар отуруп жадарда, председателдин кѳзи чала сўўнип эрмектенди:

— Сенин келдин бир уулду деген, уккам. Ол сўрекей жакшы. Кижиге кижиге кожулганы, малга мал кожулганы — ол жаан сўўнчи. Бооро эчкилеринди мајалай чачканнын кийнинде, эмди кандый жўрў?

— Кем жок. Токуналу, амыр.

— Же айдарда, андый болгондо, сен, Госбанк, бу айылчыларысты туку Аркыт ичиге баштап жўрўп кел. Ол аяс, сен, коммунист кижиге, андагы ѳлѳн ижиндеги звенелордын ижиге-тожын кѳрўп кел. Ылгый ла оогош балдар канай анда иштегилеп жадыры.

— Барарын да барып келерим, айдар-тудар немени айдыжып-тудужып келерим, же менин билеме кижиге кожулды, айдарда, алдындагы сѳзѳрлѳ ол жагы бўдўп жаткан туралардын бир-бирўзин меге беригер.

Председатель ол ло табылу сѳзиле эрмектенип, «тура болор» деп бажыла кекип, ойто бистин сурагыска каруун берип баштады.

— Эмди он биринчи бешжылдыктын калганчы айлары ѳдўп жат. Колхозтордын планы канайып келди?

— Колхоз планын кажы ла жыл ажыра бўдўрип жат. Бу да жыл кирелтелў болор.

— Жылына орто тооло колхозтын кирелтези канчыйан бол жат?

— Жарым миллионнон ажыра. Сарлык деген малдын тын тоозын кѳптѳдип жадыс. Кирелтелў мал, чыгым жўк ле кабырарына барып жат, а ондый немени тегинге жуук камык эт дебей. Тѳртѳн муннан ажыра кой-эчки бар. Мындын жолы кату-кўч жерге кош тартарга, койчы-малчылардын айыл журттарын ары-бери кѳчўерге тѳб мал тудуп жадыс. Эмди самолет, вертолет табылып келерде, тѳб ўредер улус журт ичинен чала чыкпаска жўрў. Бис жаантайын ла вертолет-ло кош тартар болзобыс, колхозыс тўрей берер эмей, вертолеттын бир часка баазы 600 салковой туру. Анчада ла кыш ѳйинде, карлу-жутту, жѳтконду ѳйдѳ канайдар — атла да, тѳѳлѳ дѳ турлуларга же дер арга жок тужында вертолет алдыртып жадыс. Же андый да болзо бистин албаты жадын-жўрўмине, ижиге-тожына тын ла комыдабай жат. Корон-соок кыштан чыга ла бередис, ак-малысты азырап, амыр-жакшы журтап ла жадыс...

Мухамедкажи Искандеровичтин бу жартамалы чын ла жарт болгонун бис ыраак Аркыт ичиндеги журтаган улустарла таныжып куучындашкан кийнинде билдибис...

Айдарда бисти Тыдыянов Госбанк деп атту-жолду кижиге баштап апарып жат. Сѳѳгим тѳлѳс деерде, чек ле агалу-ийиндў боло бергенис кандый жакшы. Госбанктын эш-нѳкѳри Кара-Бала деген келин турлузында малы-ажын башкарып салала, эмди жагы ла тўшкем деп, айлында чайлап отурды.

— Же, бала-барка, жадын-жўрўм кандый? — деп сураарыста, балдардын энези билдирбезинен улу тынып ийеле, ўнденди:

— Је кем јок дебей база. Быјыл эмеш кыраңылап оорып јадым. Бу өткөн јаста кайа-ташка јастыра базып, бу кабыргаларым, келтей јанымнын сөөк-тайагы кыйышкан туру.

Кийинде Аркыт ичи јаар барып јадала, Госбанктан ол керегинде сураарыста, мынайда јартады:

— Бу јаскыда эчкилеп јүрүп, јантару јерге келишпес базала, балдардын энези сүреен чучурап барып келбей кайтты. Мен оны түкү Барнаулга, Горныйга апарып, бир айга шыдар эмдедип јүрүп экелдим. — Оноң эмеш унчукпай јортуп отурала, Госбанк төрөл јерин айландыра ајарып: — Бистинг јерге јүрбеген кижии кезик-кезик боомдорды, кайалардын кыбын кыптап өдөтөн јерлерге барыксыбай тура да берердег маат јок. Балдардын энези канайда да јастыра базала, түкү бежен-алтан метр јер дөөн тоолонып, јылбырай берген туру. Карын, тыны эзен артып калганына сүүнедим.

Шак бу мындый учурал јаантайын болотонун бис түкү Аркыт ичине түжүп барала, база уктыбыс. Бу Аркыт төмөн өлөң ижинде ылгый ла јашөскүримнен турган үч звено иштеп јат. Марков Владимир деп јитт уул баштаган звено Аркыттын сыраңай ла оозы түжы јаар көчкүлөп түжүп барадала, база јеткерге урнуккандарын Күркүрее деген јерде јаткан улус айдышты. Владимирге баштаткан звено кандый да кызык јерле (үстинде көк-айаска учала берген энгемек туу, алты јанында баш айланар анданып јаткан казыр Аркыт суу) аттарын једингилеп алып өткүлөп јаткан эмтир. А азык-түлүк коштогон ат дезе, кожи кайага согулала, атты кичинек таралјыдып ийерде, кош јайа соголо, ат Аркыттын ичи дөөн уча берген эмтир.

— Бу ла слерлердин ле алдында эки бала бого келгилеп, боорзок эш быжыргылап, азык-түлүк јууп алгылап атангылаган эди. Карын, балдар бойлоры ла эзен-амыр. Малды кижии өскүрип азырап турган эмей. Карын, јаан јеткер болбойтыр. Ого сүүн јадыс — деп, јажы јаандай берген Казатова Үренчи деп үй кижии куучындап отурган эди.

...Јазатырдан Аркыт ичиндеги Күркүрее деген јерге јетире 70 беристеге шыдар јер эмтир. Минип алган көк-боро јорго адым ла бу өдүп јаткан јол керегинде бир эмеш көөрөп айдар күүним бар.

Канчын јитт Кудайберген Канасов деген јаңы танышкан нөкөрим ак борозын ээртейле, чылбырын меге тутурып јада мынайда јакыган эди:

— Јаныксагы сан башка мал. Калак, ычкынып ийип, баштырмаш бол калбазын. А бойы тен ийт-јобош мал, нени ле артынар, јескинер эштеер деп неме билбес. А јорыгы керегинде, минип ле алзаар көрөтөн тураар.

А чындап та, минип алала, јаңыс ла ичимде айдынып-айдынып баратканым бу:

Көк өлөңди көмө баспай,
Көнү јоргом барып јадат.

Јаш өлгөндү жайа баспай,
Јараш јоргом барып јадат.

Кудайберген бисти үдежип јада айландыра турган төрөл өзөк-
төри, мөңкү башту туулары дөбөн колын уулап јартайт:

— Бу чыккан өзөктин ады Көксай, онызы Ачык, бу барганы —
Чат. Кыдаттарла граныс ол өзөктин бажыла туру. Эмди слер ол тү-
кү бажы агарган Чийнелү дейтен сүмердин ары келтейине јетире
барараар. Бу ла бу альпинисттерин ого до чыккан, өгөөн. А киж
бодогондо ого киж чыгып болор бо? Ол туунын јаражы керегинде
бистин эл-јоннын ортодо кожон до бар:

Чийне, Чийне, Чийнелү
Чийнелүнин јаражын.
Чийик кара кабакту
Бу көөркийдин јаражын.

Је бот, бисти эмди Тыдыянов Госбанк баштап алып, амадаган
алтайга, Аркыт ичи јаар, апарып јатты. Аркыттын борјонду кур өл-
гине тойынып калган аттарыс тискин туттурбай, сыгырай берген
јайгы кеен кейде баштарыла ойногон кептү көндүге берди.

3. Бүгүни ле эртенги Аркыт

Мындый табышту өзөккө, байла, јүрбегем. Бир де селгени
јокко түни-түжиле шуулап јадатан јер эмтир. Эки јанынан кыспап
келген учкур сүмерлердин ортозыла атыланып јаткан Аркыттын
кылыгы база бар ла. Ол бир де јерге тымыыр кирези јок, јагыс ла
ак көбүги ажынып, эки јанындагы јылымдарды ийндериле эки баш-
ка јаскалтып, канча үйеге килейте јалап салган эмтир. Мынын ки-
миртинде канча кире казыр, кату ла бу ок өйдө канча кире чындык
бар эмеш. Қазыр-катузы, байла, бу тегери өрө учала берген мөңүн
башту туулардан болор, а чындыгы керегинде мындагы албаты-јон-
нын јаткан јадынынан, эрмек-куучынынан јарт билдирет. Мында бир
алтамнаг болгой, бир буттын таманы да кире јастырзаг, јеткер бо-
луп айабас. Минип алган көөркий эрјинебис кажы ла кызыкты, кажы
ла боомды өткөндө кажы ла болчок ташты сезип, туйгак тийип-тий-
бей, үстиле базып өдөтөн бө, ажындыра ондойтон ошкош, кезик-ке-
зикте јуунаган айас өдө берет. Мында «ой, кудай, јастырып ийдим»
деп сөс болбос учурлу. Мында бир ле кичинек меке бе, төгүн бе —
сени 70—80 метр бийиктен Аркыт јаар таштап ийерден айабас. Онын
учун болгодый, мындагы албаты-јон озогызын ойгортып, эмдигизин
езедип, кайа-ташту јерге кылык-јагы бырчыт болуп, канына өдүп кал-
ган деп билдирди. Бу мак сөс эмес, а чын сөс. Мыны јартаарга бир
учурал керегинде айдайын.

Бис Кам-Тыт деген јерге једеле, Аркыттын ол јаны јаар кечип

жадыбыс. Аркытты кечире салган жаан күрге жетире кандый да ойиненг өткүрө суксура барган жар эмтир. Көрзөм, алдымда бараткан Госбанктын адынын туйгактарынын алдынан боро тоозын кайнап, сай таштары энмек төөн шалырып, желгенче жүре берди. А мен десе адымды жединип алып, күрге түжүп келзем, Госбанктын тижн кажайып: «Бу кайтканаар, өгөөн? Мындый жерден жалтанып турган болзоор, Күркүрееден ары жерлерге ууланбайтан да эмтиреер. Бу тен талдама жол эмей».

Je мен неменин агын-чегин ле айттым:

— Менин жүрегим андыйзымак не.

Менин адааным алып, кийнимде келип жаткан Сергей унчукты:

— Чын-чын, онын жүреги бортык, оорулу.

Бу кандый мындый күлүктер деп сананып, Күркүрееге конуп жадала, атту-чуулу анчы Чичкин Павелдин куучынынаг мындый солун неме уктыс. Павел балыкчы, анчы кижн качан ок жангы туткан балыктарын каарып, бисти күндүлөп отурала, айдат:

— Сен, Госбанк, сагыжыга кирет не, канай андаган эдис?

— Качангызын айт отураар? — деп, Госбанк бажын көдүрди.

— Je слер экү кач турараарда чы.

— Онызын айтпазаар да кем жок — деп, Госбанк ирге жаар көрөт.

Ол десе мындый болгон эмтир: Павел, Госбанк ла база бир нөкөр үчү андап барала, төрт айу жүрерде аткылаган болуптыр. Айдарда, шыркалай аткан айу балдарыла кожо олордын үсти дөөн келген. Павелдин сөзиле болзо, база ла көргөндө, жанындагы нөкөрлөри жок, түкү кырланды ажып бараткандарын эмес көрүп калган эмтир. Павелдин сөзиле болзо, ол удур келген айулар төнгөш болуп тура берген Павелдин жаныла өткүрө мантап, качып бараткан экүнинг кийнинен сүрүшкен. Je Павелдин чечен огы айуларды нөкөрлөрине жетирбегени жарталды. Онын учун Павел Госбанк жаар ус сабарыла чычангадаып, каткырат:

— Je сенин де жүрегин темир эмес ле болгон, билерим.

— Ол тен жирме жылдан ажып бараткан болбой, эмди тен — деп, Госбанк актанарга жүрерде, Павел нөкөрине жалакай көрүп: «Je эмдигизин мен айтпай жадым».

Бу ла тушта байа Аркытты кечип жадарыста, Госбанк мени электегени сагыжыма кирип, ичимде оны электейдим: «Je сенин де жүрегинг база таш болбоон туру ине?»

Шак бу мындый коркымчы керегинде кожо жүрген Манитов Сергей меге кийнинде база айтты.

Бис Кара-Кемнинг суузын түнде кечкенис. Түнде неме жарт көрүнер эмес: суу күркүрөп, шуулап агып ла жат, та жаан суу, та кичинек суу, Je Госбанк бисти эки катап жаратка апарып унчукты:

— Кечүзи мында ла болор керек, сырай жарт билдирбейт. Отко, сууга түшкен чилеп мендебей, бу жаратка конуп алып, эртен де кече бербей — деп, кандый да кышкы турлуга келдис.

Бу өйдө Госбанк катап ла жаратка барып кыйгырып турганы угулат:

— Уулдар, бери кечигер! Кечүни бош таппай калдым, капшайаар!

Бис Госбанктан бу не тал-табыш дееристе, ол каруузына мынайда айтты:

— Ол жанында өлбөг ижиндеги уулдарга кыйгырып турбай, бери келзин деп.

Чындап та, удаган жокто ло тир-мар ла эткен 5—6 кире таң атту уулдар чапкылап келди. Же карын, ол тун бис өлбөгчилерде кожо конгон эдис. Эмди эки күн өткөн соондо ло Кара-Кемниң суузын кечип алала, Манитов Сергей меге араай шымыранат: «Бис ол тужында бу сууны канай кечкенис? Бу жаңыла ла кечип келеделе, эди каным жимиреди...» Мен бу өйдө катап ла ичимде каткырындым: «Жаңыс ла мен коркынчак эмес, а слер де база жүректү улус тураар не?..»

А чындап та, Кара-Кемниң суузы «Аркыттын он колы» дегидий база жаан суу болуптур. Атту кжи кечип баратканда, атты капталдай согуп, кезик жерлерде экиндү толкулары атты ажыра да согот ошкош. Минип алган көк-бором чала тууралап-тууралап, агынла кожо барып жадала, түрген агынды төжиле ырып, кече бердибис.

...Шак мынайда амадаган алтайыска једип, эмди элкем-телкем куучындажып отурдыс. Госбанк бисти Јазатырдан бери таң атла жүретен эски јолло экелген, а жаңы јол дезе база бир эки жүс метр үсти јанысла салынган эмтир. Ол канча кайа-ташты оодып, казып келген јол Чике-Таманның да јолынан ары калбайтаны көрүнөт. Мындагы јаткан эл-јонның сөзиле болзо, «бистин бойыстың Чике-Таманыс бар» дејип, мак јогынан чын ла оморкожотоны јолду. Јолды бу Кара-Кемниң оозына јетире экелгенде, бу бистин отурган Күркүрее деген јерге экелетени узак та артпаган болгодый. Јазатыр ла Аркыт ичининг ортозыла машина, трактор жүрер боло берзе, мындагы јаткан албаты-јонның жүрүми де өрө өнжип чыгары јарт. Же эмди тура мында көп-көп «је» дейтен немелер бар. Бис јиит бичинчи Манитов Сергейле кожо Күркүрееде јаткан улусла куучындажып, бүгүни ле эртеңи Аркытты билип алдыс.

Озо ло баштап мен бүгүни Аркыт керегинде тоолу сөс айдар күүин бар.

Јазатырга көрө мында ыжык та, јылу да эмтир. Мында огород ажынан ончозы өзүп јат: картошко, морковь, сөбккө, огурчын ла өскөзи де. «Согоно» дееримде, бистин кирген ле айыл столына јердин согонозы деп кертип койгон согоно салат. Мыны амзаарга оозын јаар апарзаң ла, ачузы тумчүгүңды туй алып, көзининг јажы айланыжа беретен таңмазы эмтир. Мындагы алтайыстың ажы-тузы дешкилеп, көжнөннн, казылганның вареньезин тургускылайт. Мында ок быјыл колхоз бир га кире јерге жүк үренге деп картошко салган эмтир. Бу

«экинчи калажыс» дейтен ажыбыс сўрекей талдама өзүп жат деп көрүндү: бұрлери жоон-жоон, жалбрактары желбирейип калган. Бу айылдын ээзи Чичкин Павел оны уратан погреб жазап турган деп, байа куучын ортозында айткан эди. Же айдарда бу аш бир-эки жылдаг мында жайраар. Ол тужында Ленин колхозтын эл-жоны Горно-Алтайсктан, Бийсктен картошко тартып чучурабас деп көрүнөт.

Озогыдаг бери бу ла жерге чыдап-өскөн, эмди амыралтада жаткан жажы жаандай берген Казатова Уренчинин сөзиле болзо, шак мындый эмтир:

1928 жылда мында озо ло баштап коммуна төзөлгөн жер бу. Күркүрее, Куйбышевтин адыла адалган колхоз болгон. Ол тужында мында кып-кызыл ла чала агылтырым мбндүрдий буудай бүдетен. Бу ла Күркүреенин суузында теермен тудулган. Оок класстардын школы болгон. Онын кийнинде өйлөрдө медпункт, электричество, бир сөслө, ончо ло керектү не-неме бастыразы болгонун жартайт. Баштапкы коммуна туштагы ол өйлөрдөгү ижи-тожын эске алынып, чала бир кезек өйгө унчукпай отурып, катап ла эрди кыймыктап, бисти чайладып отурган аяктарыс жаар көзиле көргүзип эрмектенди: — Мындый жайдын ортозында кара чай ичерге арай ла эби жок неме ине. А не деп? Покос тепсейт дежип, уйларысты туку кедери таскылдардагы жайулар жаар чыгарып салганыс. Жайгыда ичпес сүтти кышкыда ичетенис пе? Алдында мында поскойтон болгон. Эмдиги техникала поскойтоннон болгой, ол кайа-ташты жемирип, кандый жакшы жол жазалып келип жат. Поскойтонды чүрчеден ле тудуп салган болзо, эмди кижик ак малынын агын-сүдин амзап отураар эди. Бистин покос дейтен жерлерис те канчийан деер: алаканча ла жерде ине, бу ла Аркыттын суузын коштой. актарда. Бот ол түни-түжиле чубап жаткан туристтердин аайы-бажына чыгатын болзо? А не деп? Карын кажы жерлердег албаты-калык бистин жерди көрөргө келгилеп тургандарында бир де коомой жок. Карын келгилезин, көргүлезин, куучындашсын, же сок жагыс кижинин ичине кирбес неме эткилеп турган кылыктары жарабас. Ол ло бистин алаканча өлгөн чабатын актарыска конуп-түнеп, консерванын банкаларын, шилдерин корымдай чачкылап баратандары коомой. А бис өлгөнди ак-малыска кайдан эдерис? Артык жер бар эмес. Ылгый ла кайа-таш алтайысты канайдарыс. А бис мынан өскө жерге барар аргабыс та, күүнис те жок ине. Өзүп-чыдаган алтайын чачып, канай турум дейтен.

Мынайда куучындап, Уренчи улу тынып, үшкүрип ийди. Шак мындый суракту эрмек-куучынды Сахарова Жалбай куучындап отурды:

— Колхоз биске болушпай турган деп комыдаар аргабыс жок. Удабас мында телевизор до болор деп тал-табыш бар. Айдарда электроот то онула кожо боло берер. Алдында бисте электроот болгон. Же эмди солун-собырды транзистор ажыра угуп турбай. Алдында мында баштамы класстардын школы да болгон, же бу колхозторды бириктирип, ончозын Жазатырга апарарда, ончо ло неме ол жаар көчө

берди. Анда колхозтын школ-интернады коомой деп айдып турганым жок. Карын да балдар айлында немедий жүргүлөп, үрөнгилеп жат. Ашкурсак жанын тен айдарга да болбос — оңчозы жеткил. Кара жагыс сагыш мындый ине: бого алдындагызы чылап оок класстардын школун ачкан болзо, кичинек балдар бистий карандарга база бут-кол болуп, кижинин жанында жүрөт. А экинчизинде дезе, кыш-күс балдар ары-бери жүрөргө жол кату. Лоткондордо жолысты күртеп салганда, бого жагыс вертолет тўжўп жат. Онон өскө бисте арга жок. Аркыт ичине өзүп-чыдаган балдар бойынын алтайына тартылбай база — соокко-жутка чучурап, качан ок жеткилеп ле келген турар. Экинчизинде айдаган неме: бу жаан-жаш жаткан жерде эмчи деп неме жогы чочыдулу. Онын учун мында кер-мар кижини оорый берзе, түргөн ле болуш жетиргедий арга-чабыс жок ине. Оны, байла, аймактын-эштин жаандары көрүп-билип ле турган болбой. Ол школ, ол медпункт ачылып, телевизор-эш боло берзе, анан артык биске не керек. Ол тужында бала-барканын иштейтен ижи де мынан табыла берер. А колхозтын жаандары эм тура, байла, бу немелерге колы-буттары арай ла жетпей турган болбой кайдар. «Бис слерге Жазатырда тура тудуп берели, бери көчүгөр?» деп айдыжып жат. А бис өскөн-чыккан, жүрүм жүргөн жеристег айрылып кажы баратаныс. Барар да күүнис жок. Бис бого баштапкы коммуна тбзбп, жагы жүрүмнин башталганын көндүктирген жерис — ол тен бистин тыныска түнгей эмей...

Бу жажы жаанай берген Сахарова Жалбайдын сурак сураган айас айландыра шўўп, арга-чабын бедреп: «Кижинин чыккан-өскөн жери тынына түнгей» дегени қемибиске ле бала тужынан бери жарт ине.

Ыраакка жүрүп сананзан,
Чыккан жерин тыныгдый.
Кажы ла өскөн өлөги
Каныгла тудуш немедий.
Көктин жыды жажарып,
Жытанып турган болбайсын.
Ару чечек агашта
Ак көбүктый болбайсын.

Мынайда жагыс ла поэт эмес, а кажыбыс ла өскөн-чыккан жеристи көксибисте недег де карам ла жылу этире алып жүрерис жолду.

...Аркыт ичинин бүгүнгиле эртенги ижи-тожи, болотон, бүдетен пландары, амадулары керегинде жагыс ла Казатова Уренчи, Сахарова Жалбай эмезе алдында атту-чуулу анчы болгон Чичкин Павел айдыжып отурган эмес, же Лениннин адыла адалган колхозтын эн ле талдама деген Лениннин, Иштин Кызыл Маанызынын, «Знак Почета» ордендерин тагынган озочыл койчызы Коткенов Петр, эчкичи Марков Марыш, Тыдыянов Госбанк, Канасов Кудайберген; жашөскүрминин звеноларынын звеноводторы: Казатов Токтой, Янкинов Алек-

сей, Марков Владимир ле өскөлөри де јаны да, јакшы тузалу ла ачык-јарык шүүлтелерин айдышты.

Мен шак ол керегинде ойто јанып барадала, колхозтын председатели Мухамедкажи Искандерович Берсимбаевле куучындажарымда, ол мынайда каруу берген эди:

— Ол бу ла жуук өйлөрдө ончозы болор аргазы бар. Оны тудуп бүдүрөтөн бисте акча-эш јеткилинче. Сок јаңыс шылтакту немебис бистин јол јазайтан јаан күчтү бульдозерлеристин запчастытарын таап болбой турганыста. Слер анда партиянын областной комитединде каруулу ишчилерге бистин колхозтын сурагын јетирген болзоор, сүрекей тузалу болор эди. Тургуза өйдө јолды ла јазап алатан болзобыс, Аркыт ичинин сурактары эриги јогынан бүдер эди.

Бис мынайда Мухамедкажи Искандеровичле куучындажып, амадаган алтайыстын јер-түбин көрүп, андагы албаты-јоныла жуук таныжып, Јазатырдан келип јаткан машинага отуруп ийдис.

«Јол келише, соондо база айылдап келерим» деп, машинанын көзнөги өткүре тескери учуп јаткан айландыра кайыр башту тууларды ајарып келип јаттым.

4. Петр Коткеновко — самарам

— Јакшы ба, Петр Казбекович! Бала-баркагар оору-тымү јок жүргүлери бе, азыраган ак-малыгар ардак-күчтү турлары ба? Бодозом, ончозы ла амыр-энчү, тыш ла болгодый. Андый ла болзын, јакшы ла болзын. Эмди слер, байла, Ачыктагы јайлугардан Аркыт ичи јаар түже берген болороор. Тыдыянов Госбанк та, Марков Марыш та, Канасов Кудайберген де ак малдарын айдап, база өзөктөгн јинјиндеген јажандарда болбой кайдар. Узун јайдын туркунына өлгн ижине көмүлип, эмди эртен-энгир өйлөрдө элкем-телкем куучындажып, кыштуларыгарды кышка белетеп, шыктап турганаар јарт. Бу ла жууктарда сары бүр кейде айланып, күски куу булуттарла кожо турналар ачу куркулдап, жүрегеерге база табарган эмес бе: «Белетенер, кар түжерге, корон соок кыш келерге јат. Келер јайга јетире јакшы болзын, наjylland» — дегендий, оло канаттарыла талбынып, ырап калган эди...

Слерге, Петр Казбекович, айдарга турганым ол до эмес ине. Слер мындыј күстерди көп катап көргөнөөр, эмди де узак-узак өйлөргө көрөрөөр. Менин айдарга турганым чек өскө. Акыр, албаты айдатан эди: «Јаан сөс айтсан, мендебе?» деп. Айдарда мен «тискинимди» эмеш кайра тартып, эрмегим баштайын.

Бу самараны бичибес аргам жок болды. Бичибейин дезем, мен та нени де улустаң жажырып тургамдый билдирет. Айдарга турганым улу да, уятту да эмес болзо, же онын бойынын ағылу учуры бар.

Сагыжаарга кирет пе, бу өткөн кеен жайдың ичинде Аркыт ичиндеги кыштугардаң ала Ачыктагы жайлугарга жетире 70 беристеге жуук жолды канайда өткөн эдис. Мен ол тужында жолой сананып келетке сагыжымнын көп жарымызын слерге чыгара айтпаган эдим. А чынынча айдар болзо, кижн болгон-тушкан өйдө ончозын чыгара айдынып болбойтон эмес бедн.

...Же бот, мен эмди городто. Улустары кайнаган оромло бараткамда, та нениң де учун ичимди сок жангыс эреен кыйнайт: «Улустар бой-бойлорын жуук билижип таныжатан болзо, жүрүм канча кире жангай не. Бу менин эмес, а онын же дебей, бу ончозы бистийн дейтен бирлик күүн-санаага түрген жедетен болзо, жүрерге канча кире жегил, канча кире сүгүнчилү болор эди».

Мынайда мен не керек айдып туру дегежин, бис бой-бойлорысты жетире билишпегенин, танышпаганын керегинде көп-көп жедикпестер, тутактар шак онон улам башталып жат деп бодойдым. Мен бу шүүлтемди слерге бойымнын ондогонымла шак мынайда жангаар күүним бар, Петр Казбекович.

...Мен быжыл баштапкы ла катап Ленинин адыла адалган колхозоорго, Жанатырга келдим. Келеримде, слердин журттын коммунист теринин отчетно-выборный партийный жууны өдүп жанган эмтир. Мындагы парткомнын качызы Салентай Каржегановтын жуун тушта куучынында слердин ады-жолоорды адап, көп жылу сөстөр айтты: «Бистин колхозтын ичинде эн озочыл койчы коммунист Петр Казбекович Коткенов болор. Ол 14 жанган ала эмдиге жетире мал ижинде. Онын бу өйгө жетире төрөл колхозына азырап берген койлорын орто тооло чотоп көргөжин, ол бистин колхозтын бүгүнгн күнде турган бастыра койлорынын тоозына түнгей. А бүгүнгн күнде бистин колхозтын койлорынын тоозы, нөкөрлөр, 41 муңнан ажыра болор. Бодогор, 41 муң. А 41 муң койдын кайчылаган түгнн сананып көрөли, ол туу кептү, нөкөрлөр...»

Парткомнын качызынын бу куучынынын кийнинен менин көзимнин алдына слер та кандый да тайга кептү баатырдый журала бердигер. Бу мак сөс эмес, а чын сөс, былар. Же менин көзимнин алдына жанралган баатырым, качан Аркыт ичине жолыгарымда, кандый көрүнген дейзеер?

Тыдыянов Госбанк Сергей Манитовло бис экүни баштап алып, Аркыттын суузын кечеле, ол жаны төмөн барып жанканыс. Баштап жанртуп отурган Госбанк анча-мынча барып жандала, база ла бир бурылчыкка жедип-жетпей жүрүп, адынын тискинин кайра жантты:

— Ол кижн ошкош кел жант.

— Кем-кем? — деп, бис экү үкүстеп чыктыс.

— Же ол бир слердин көрөргө турган кижигер чи... Коткенов чи.

Госбанктын эрмегининг учы түнгелекте ле слер эки таг атту улустар чыгып келбей кайттыгар. Байа жолой келип жадала, Госбанк слер керегинде биске база көп лө куучындаган эди. Слер алдында «Знак Почета», онын кийинде Иштинг Кызыл Маанызы орденле, онынчы бешжылдыктагы мергендү ижигер учун Лениннин орденле база кайралдаткан эмтиреер. А эмди он биринчи бешжылдыкта слер колхоз ичинде база ла баштапкы жерде. 100 койдон 95 курааннан корып, бир койдон эки килограмм сегис жүс граммнан түк кыркып, текши үүр койлороорды 100 процентке корыган деп, ончозын укканыс.

«...Тоолор тоолор ло болбой кайтсын, је бу тоолордын кийинде кижининг жүрүми, салымы, азыраган балдары, алган эш-нөкөри, акту бойынын агару амадузы, болгон шыралар да, келетен ырыстар да, бир сөслө, мында ончозы-ончозы...» — деп слерле баштапкы ла катап кол-колыстан тудужып, аттарыстын чылбырынын учынан тудуп алып, куучындажып отуруп сананган эдим. Байагы тайга кептү көзимнин алдына жүралган баатырым теп ле тегин сөстөрлө быжылгы өлөнгининг өзүмин, күннинг-айдын айалгазын ла акту бойынын ижи-тожын араайынан куучындап отурган эдеер. Слер өскө улустан бир де аңыланбай, а бастыра ла улустар чылап, эрмектенип отурганыгар, менин көксиме көп-көп шүүлте артыргысты, көп-көп жылу санаалар ойгосты. База катап айдадым: бу мак сөс эмес, а чын ла акту сөзим, былар.

Слер ол күн өлөнг обоолойтоныс дежип, санг өрө жортороордо, а бистер Күркүрееде жаткан кожо чыккан карындажаар Чичкин Павелдин айлына кондыс.

Чичкин Павел, атту-чууду аңчы кижини, биске бойынын жүрүмин, аңы-кужы керегинде таңары жуукка жетире жар-жаак болуп куучындап отурган. Мен куучын ортозында Павелден сурап жадым:

— Акыр, ол Коткенов Петр деп кижини слердин чыккан агагар болордо, а фамилиягар не башка болотон?

Павел каруун жандырдан озо бир эмеш тымый түжүп унчукты:

— Жүрүмде не болбойтон эди. Бис эне-адабыс жууга-чакка божогон өскүс улус инебис, Карын, эжебис бистинг тынысты аргадап албай кайтты. Эжем Коткенов Казбек деп атту-жолду казак кижиге барган, айдарда Петрды бойынын уулы эди алган туру. Агам ого чыдап-өстү не. Казбек деген жестебис биске көп катап болушкан эмей, баш болзын өрбөкөңгө ого!.. Фамилия башказына кижини канай калатан эди. Карын, эзен-амыр, ток-тойу, бала-барка азырап жатканыс ол жакшы. Жуунынг-чактын кату өйлөринде өлөлө, ойто туруп келдим дебей.

Слердин карындажаар бистин эртен тура Күркүрее деген суунынг чыгып жаткан жерине апарып, алдында теермен турган жерин көргүзүп, айландыра аңдаган ал-тайгаларынын аттарын адап таныштырды. Онон Күркүреединг үсти жанындагы аңча-мынча болгодый төстөккө жетире үдежип, колын жангып, карарып анда тура калган эди. А бис дезе слердинг өлөнг жууп турган жереерге једип келеристе, слерлер

чайлап алып, байла, жазап иштенерге тергенип турган болбой кайда-раар, та нени де жууп турдыгар. Яаш жаабаза, энирге јетире база эмеш жууп ийер болбойыс деп, табылу куучынданып отурараарда, Госбанк бистер дөөн бажыла кекип, бу улус слерле бир эмеш куучында-жарга туру деп, јара киришкен. А слер дезе та неден де ойгоно чар чап келген чилеп, кашуун тура јүгүрип унчуктаар не:

— Куучындажатап болзо, бистин айылга барар керек.

— Јайлугар дөөн бб? — деп, Госбанк алап кайкай берерде, слер бир де кайкамчылу неме јок деген чилеп, байагы ла төп үнеерле, — а кайдөөн деп, Ачыктагы јайлуум дөөн эмей база.

Слер мында айдала, барып адыгарды ээртеп јадараарда, ичимде та не де жуурыла берди ошкош. Слердин Ачыктагы јайлугар туку 70 беристеге шыдар јер ине, былар. А слер ондый ыраак јолго барарга чүрчеде ле јөпсине бергенеерди кайкадым. Кижн кезикте 70 беристеден болгой, јети де беристе јерге өскө кижини айбылаарга татаалјый беретен эди. Бис чала эп-јоксына береристе, слер неге де бодобой айттыгар не:

— Кудайдын күни жагыс бүгүн эмес. 70 беристе јер өткөнине адым да арыбас, бир катап анданып койотон тер эмей. Онын үстине күн де үрелерге туру ошкош, көрзөөр ол кара булуттарды — деп, бисле мекележе бергенеерди кайкап калдым, былар. Бу база мак сөс эмес, а чын ла андый болды не, Петр Казбекович.

Оноп Кара-Кемнинг суузын капталдай, капталдай соктырып кечеле, Ачыктагы јайлугарга түкү ле бозом тапту кире берерде једип келгенис, энди ле көзиме јап-јарт көрүнөт. Сырагай ла кары ыраак јок кажайып јаткан таскылдагы кереге айылга келип түжеристе ле, слер айылдан чыгып келген күйү уулга айттыгар не:

— Бу улус ыраак јолго арыган-јобогон, аттардын ээрин алгылап, барып армакчылап салгын.

Слердин бу билдирбес јанынан айткан сөзигерде өскө кижиге качан да болзо канча ла кире ајарыпкай ла килеңкей бол дегенеер сезилди. Оныла коштой слер озогызын ойгортып, эртегизин эзедип албатынын јакшынак эжилерин ундытпай, јадын-јүрүмеерге тузала-нып, оны эндетпей чеберлеп јүргенеерге јаан быйан болзын. Баштапкы ла катап кереге айылга киргеним ол ло күн болгон. Кирип келеле, кижн басып албай тура беретен будыстын алдында торко-ман-дык кебис те көрүнбеген болзо, је кичинек јеендереер слерди канайда ууй тудуп келгени кандый да торко-ман-дыктап, алтын-мөңүннен артык көрүнди. Кижиге балдарынан кару, балдарынын јыдынан тату кандый да аромат керек јок ине. Мен мыны тегин-тегин айдадым, ол керегинде слер менен артык ондоп турганаар јарт.

Бис ол күн туку тун ортозына јетире не керегинде куучындашпадыс деер? Учү-учында ырыс та деген сөстин учурын ондоорго ченешкен эдибис. А энди мен канча ой өткөн соондо ол ырыс дегенин слердин эш-нөкөрбөр Матренага ла бойоорго учурлап үлгерлеп те айдар күүним келди.

Кижн сананганда:

БҮрыс — ол Јаан немедн,

Кандн да аңылу

Ойлбрдб болгодн.

Јок,

БҮрыс — ол Јаан да неме эмес эмтнр,

Јаңыс оорыбай ла Јуретен болзобыс,

Күүнзеген ижнстн ле табатан болзобыс,

БҮрыс кнжнден ырабайтан эмтнр.

Петр Казбековнч, слерге бнчнген самарам божоды. Кӧлзӧгӧн кӧп улусту городло базып барадып сананадым: кажы ла алтайда бойынннн јернн сӱӱген, оны јарандырарга, оны макка чыгарарга албаданган нштенкей ле јалакай улус бу айдын-кӱнннн алдында канча кнре кӧп. Онын учун сеге јӱс катап быйан болзын, ӧскӧн-чыккан тӧрӧл јернм ле кайран кару калыгым!

КАРАГОЛ ӨЗӨКТИҢ КҮҮЛЕРИ

Орой күс ойинде, бастыра өлөңдөр лө чечектер бойларынын бүрлерин кактап турган өйдө, агаш ортодо көрөр болзон, комыргайлар азийгы ок бойынча омок тургулап жадар. Олорды күски жанмыр-жааш та, терс салкын да бөкөйтип болбогон. Кар да жаап ийзе, олор баштарын содойтып, ак жууркан үстинде омок тургулаар.

Ээн болуп брааткан агаш ортодо жайгы айылчы куштардын кожондоры угулбай токтой берген. Жай ойинде жүзүн-жүүр күүлерле толуп турган өзөктөр чек ээн боло бергендий. Томонок-чымылдардын да учужу токтогон. Жаңыс ла кургак жалбрактарды шылырадып турган эзинектин шуулап турганы угулып калар. Салкын-эзин өзөктөрдө шуулап, кар жаап ийген сойоктордо сыгырып турганы угулып калар. Эзинин күүлеген табыжынан өскө не де жок немедий... Ар-бүткен жайдын күндеринде күүлер угарына темилип калган, же күсле кожо андый күүлер де жоголо берген.

Кыдраш күүлерди угуп, онын жажыдыла жуук таныжар аргалу боло берген өйди качан да ундыбас болор. Ол оны үренчик те болор тужында, кийинде бойыннын белетеп алган шоорыла төрөл жеринин күүлерин ойноорго грамзапись аайынча «Мелодия» деп фирмага келерде, катап ок эске алынып турган. А шоорлорды ол жүрүминде сүрекей көп эдип белетеген. Жаңыс ла бойына эмес, же өскө дө улуска...

Төрөл жеринин күүлерин ондооры, оны угары кажы ла жүрекке жаан сүүнчи. Бу ла уксан: кайда да ыраак жокто сыган бойына эшнөкөр табарына үнденет, ого каруу эдип тургандый бийикте куштар бойларынын кожондорун баштап ийгилейт. Мындый өйдө одунын жанында отурары жакшы. Койлор дезе сугатка мендейт. Өзөктөн серүүн эзин согуп, өлөң-агашка табарып, кийинде сенин мойнынды кукактап ийгендий билдирет. Ол сесе жайдын тыныжын табыштырып тургандый...

Күски энгирлердин бирүзинде Кыдраш бийик кыр бажына чыгып, оноң алдында жаткан, күс жууктап келгениле кожо чек ээнзирей берген Ак-Кобы өзөкти аярып турды. Бийикте учуп брааткан куштар кайда да ыраакта жылыып, чек көрүңбей калат. Кыдрашка ол тушта жети де жаш бүткелек өй. Ол карындажы Онкрашла кожо Тыйык эжекке кой кабырарына болужып жат. Олор үүрден астыккан койлорды бедреп, Ак-Кобы өзөкти бир этилер.

Кеткин куштар бийикте учуп, ыраакта жылыгылайт. Койлор дезе суузын кандырып, турлу жаар браадылар. Тыйык эжек дезе ажунун бажында кургап калган өлөң ортодон комыргай бедреп туру. Кайда

да, ыраакта сыгыннын үнденгени катап ок угулды. Куштар дезе төрөл жериле жакшылажып тургандый, кунукчыл кожон-сарнааларын үспей турдылар. Тыйык кындагынаг курч бычагын ушта тартала, жоон комыргайды төзинег кести. Жаан удаган жокто ло онын колында шоор белен боло берди.

Байа бийикте учуп брааткан куштар да жоголгон, ыраакта сыгыннын үнденип турганы да угулбай барган. Же Кыдрашка дезе байагы күүлер эмди де јарт угулып тургандый... Бу күүлерди ого кижинин тыныжы ажыра тындана бергендий байагы комыргай эбелтет. Шоордын тыныжы ажыра Кыдраш сыгыннын үнин, кушкаштардын кунукчылду кожонгын угуп тургандый.

Бу мындый азыйда таныш та болзо, же жаңы күү берип турган шоордын үнин угары Кыдрашка жаан сүүнчи болды. Шоор бойынын ээлгир күүлү кожонгыла уулчакты кайдаар да ыраакка кычырып тургандый... Ол атка минип алган деп бойын бодоп калат. Шоордын кычырулу үни дезе ого «Ат, мени апар» деп айдып тургандый болдолот...

Ол өйдөг ала Кыдраш албаты күүнин олјозында боло берген. Октябрь айда, алтай эл-јоннын айдыжыла болзо, сыгыртууш эзинин айында ол кыш та өйинде алдырышпас комыргайды бедреп, бийик тууларга чыгып турат. Качна ла бийик кодүрилгенде, ол бойы да туула кожо там бийиктеп тургандый. Онын алдында төрөл Карагол журты јадат. Јебрентик өйдөг ала алтайлардын «Отты алкаганы», «Карагол-суу», «Сыгындар ман өйи», «Аргымактын мангы» деп күүлерин чеберлеп алган төрөл јурт... Ойди өй солып, чактарды ээчий чактар өткөн. Суулар жаңы јолло агып, туулар дезе өткөн өйлөргө баштары буурайып турдылар. Керек дезе јылдыстар да јылыйып, жаңыдаг солынгылайт. Же мындый айалгада эл-калыктын јүс јылдарга јүрекеринде томылган күүлер ундылбаган.

Эл-калыкта јүрүм бар тужында күүлер качан да ундылбас...

Кажы ла бүдүү керектер аайынча жаан јайалталу улус өткөн өйдө болор аргалу деп бодолып јат. «Куулы шоорло ойноордо, күн кырдан ажып, тегериде јылдыс тоозы көптөй берет. Алтын шоорды эрдине јууктаганда, ай јажынып, онын ордына күн јаркындайт» деп, алтай чөрчөктөрдинг бирүзинде айдылган. Күски эзинге, кургаган комыргайдын өгн эмезе куулы эмезе алтын ошкош боло берет. Же оныла ойногон шоорчынын колдоры качан да болзо, алтын бойы артып јат.

Улус качан бирде Кулады өзөктө јаткан ла Сорпон деп адалган кижигерегинде кеп куучындар да чүмдеер. Ол энедег чыккалы сокор болуп, је јүрегиле ончозын сезип турар кижиге болгон. Ого јууктаган кижини базыдынаг танып ийер. Јаңыс ла кем јууктаганын танып туратан эмес, же онын күүн-санаазын ажындыра сезип турар јүректү болгон.

Кыдрашла кожо өткөн баштапкы ла туштажуда ол «Сенин меге келген шылтагынды јарт билип турум. Сенин келеринди мен сагы-

гам. Эмди сен бойың једип келдин» — деп, ол тушта Сорпон өрөкөн Кыдрашка айткан эди. Бу өрөкөн бойының ус јайалтазын кемге табыштыраын ажындыра сақып турган...

Кыдраш шоор эдерге комыргай бедреп, туу бажына чыкканда, «Эзинди кычырганы» деп јебрентик күүни качан да болзо эске алынып турат. Комыргай төзинен ала кодырлу болуп өскөни качан да болзо бек болор деп, јаан улустың айтканын Кыдраш ундыбайт. Анды комыргайларды кырдыг түндүк јанынан бедреер керек. Анда качан да болзо салкын-эзин күүлеп турар. Ол до бойының күүзин комыргайга табыштырып тургандый. Чын да, андый комыргайды кезип алганда, ол бойы күүлеп јат деп билдире берер...

Кыдраш Шумаровтың јайалган төлөс деп укту-төстү эл-калыкта ар-бүткенди бийик тооры јебрен өйдөн ала јанжыгулу керек болуп јат. Ар-бүткенле колбулу күү чүмделип турганда, ол качан да болзо, жүрүмдик болор учурлу. Је эптү ле күүлү топшуур эткедий јарамыкту агашты кайдаг табатан? Јаандардын айдыжыла болзо, андый агашты тегери бойы көстөп көргүзип берер. А тегериге эн ле јууктай өзүп турган агаш — онызы мөш агаш болор. Оның да учун күкүрттү өйдө јалкын эн ле озо мөш агашка тийип јат. Анчада ла јалкын тийген мөштинг төзи топшуур эдерге јарамыкту. Је оны да топшуур эдерине мендебес керек. Јалкын тийген агашты үч жылдын бажында тузаланаарга јараар. Ол тушта бу агаштын төзи эзин-салкынның күүзин бойына алынгандый, малта тийер тужында чек ле күүлеп турар.

Кижн андый, жүрүми үзүлип турган агашка келип, ого жаңы жүрүм берип тургандый. Кыдраш бойына баштапкы топшуур эдерге койчы Борсуковтордын билезине келеле, анда јебрен өйдө эдилген топшуур көрди. Бу топшуур үйеден үйге, ададан балдарына берилип, улустың жүрегин сүүндирип жүрген. Шақ ла анайда бу да топшуур үйеден үйге табыштырылып, бистинг өйгө јеткен. Озогы өйдө алтай көчкүндердинг сөбктөрин јууган корымдардан — Кеңиде, Караголда ло Јолодо археологтор анда јууган улусла кожо тудунар-кабынар немелер, јуу-јепсел ле, керек дезе, аттар да тапкан болзо, је бир де корымда музыканың инструменти јок болгон.

Улус јажы једип, короп то турган болзо, је музыка-күү артып, жүрүмдик болгон.

Оның жүрүмдик ле элбек күүлү болгонын алтай калыктын јарлу кайчызы Алексей Қалкиннинг де кееркелдү чүмдемелдери јарт керелейт.

Кыдраш 1973 жылда эл-калыктын јайалталарының областтагы көрүзинде јарлу кайчының уулы Элбекке јолыккан. Кайчы адазы јирме јашту уулына топшуурла ойноорының јажыдын јартап, кайлаарының эп-аргаларына үредип алган.

...Элбек сценага чыгып, топшуурды колына алала, оның ээлгир кылдарын согордо, топшуур күүлөй берди. Је Элбек Маадай-Кара керегинде кай-чөрчөгин баштаардан озо, топшуурла куучындажып тургандый, эриндери ле араай шымыранган айас айтты:

«Ат, мени апар...»

Кай там ла там ийде алынып тургандый, күүлеп турды. Јиит кайчынын үни топшуурдын күүзиле кожо биригип, улустын жүрегине томылып турды.

Кыдраш топшуурдын күүзин угуп, ол ажыра суулар чакпынын, эзинниг табыжын, чыйрак аттардын тибиртин ле киштежин угуп тургандый деп бойында сананып калды. Кайдын бу күүзинен алтай эл-калыкта айдылбаган чөрчөктөр эмди де көп бар деп јарт билдирти. Андый байлыкты биске јебрен өйдөн ала кайчылар үйеден үйеге айдып, бу өйгө јетире чебер јетиргилеп берген.

* * *

Карагол өзөктө кижии кайкап көргөдий не-немелер көп. Јебрен корымдарды чога салган таштар эмезе кайаларда бичип јураган јебрен өйдиг журуктары озого өйдиг керези болуп, эмдиги јаш үйени кайкадып јат. Карагол өзөктөн јаан ыраак јокто кайаларда јебрен өйдөн арткан журуктарда аттыг сомы бар болгоны иле билдирет. Олор түрген мантап турган эдип көргүзилген. Бу журуктардын ортозынан бис сыгынды көрөр аргалу. Онын мүүзинде күнниг чогы оролып калгандый. Бис анайда ок бу журуктардан күн-кижини көрүп турубыс. Бу журук биске кижии күндий ийде-күчтү ле аргалу деп јартап турган эмес пе... Журуктар бистинг кажыбыска ла јарт. Је олордын јуралган өйинен ала, ас ла болзо, төрт мунг јылга јуук өй өткөн.

Бу јерге јурт музыкачылар јаантайын келгилеп, оны ајарып турары јанжыга берген деп айдарга јараар. Олор ненинг учун бери келгилеп турган дезе, бу јер алтай туулардын көксинде јадып, јайыкыжы күндү јер болуп турганыла аңыланып туру. Бу өзөкти јааш-јанмырлардан ла кар-шуургандардан сојокторы булуттардан бийик көдүрилген кырлар корулап јат. Мындагы мөштөр дө, өскө јерлердегизине көрө, кургак ла күүлеп турарына јакшы деп билдирет. Андый мөштинг төзиненг топшуур эдери эптү ле јакшы. «Карагол өзөктинг мөжиненг эткен топшуурла ойноор күүним бар болгон эди» деп, Алексей Калкинниг сөстөри Кыдрашка јеткен.

Ол јарлу кайчынын сурагын бүдүрерине качан да болзо, белең. Је јарамыкту мөш таап алар керек. Андый мөш бу јерде бары бар, је оны табары јенил керек эмес.

...Суй чөлининг ичинде бийик тууларда Белтир деп јурт бар. Анда күнбадыш јаар ууланып барганда, ыраак јокто койчынын турлузына келериг. Анда комысчы Карындаш Тадыровтын билези койлоп турган.

Көп јылдар мынанг озо ол јаскыда койлор эрте төрөгөн. Горно-Алтайсктагы педучилищенин үрөнечилери койчыларга болуш јетирерге келдилер. Ол тушта јас кату болгон. Јаантайын ла јуттап турар. Бу өйдө койлордын төрөөри де көптөй берген. Јиит болушчылар јангы чыккан кураандарды јылу јерге јетирип турдылар. Кезикте түндү-түштү иштеерге келишкен.

Уренечилердин кўчи чыгып турганын койчы јарт кӧрүп ле оны ондоп турган. Андый энгирлердин бирүзинде кенейте јашкантий берген. Койчы ла ого болушту келген эки уул оттын јанында унчугышпай отурдылар. Карындаш кайдан да комыс алала, араай ойной берди... Кыдраш комыстын күүзин угуп, бу ла өйдө чӧлдӧ аттардын тибирттү табыжын ондоп тургандый бодой берди. Чуй чӧли ичиле аттар сырманда...

Ол энгирде Карындаш Тадыров узак ойногон. Ол бу кўчи чыга берген јииттерди ишке канайда кӧдүрер сӧстӧрди таппай, је андый учуралда ээлгир күү болушту болгонын јарт билген. А кайда күү бар болзо, анда кандый да сӧс керек јок.

Кыдраш айлы јаар јанып атанар алдында онон сурады:

— Орӧкӧн, комысты канайда эдетен?

— Је баралы, кӧргүзип берейин — деп, Тадыров карууна айтты.

Олор кийис айылдан чыгып, оны эбире бастылар.

Эн ле баштапкы комысты атты јастыра такалаган темир сулаачы эткен деп айдыжадылар. Керек мындый болгон. Темир сулаачы аттардын бирүзин такалап турала, ӧскӧ кадуны тузаланган. Јанында турган бир кижии кадуны такадан чыгара тартар деп, оныла берижип турарда, кенетийин кандый да солун күү угуп, тура тўже берген. Темир кожондоп тургандый билдирген.

Керек андый болгон бо, болбогон бо — јарты јок. Је јаандардын айтканыла Карындаш айылдын јанынан тапкан кадунын јалбак бажын кезе согуп, кадуны карагаштын куйругы чылап, бүктеп ийди. Онын кийининде булавка таап алала, онын ийнезин алып, ол бүктей соккон кадунын ортозына эптештире кондырала, учын бүктеди.

Комыстын тилине сабарла табарып ийгенде, ол киймыктап, күүлей берер. Бу тужында комысты тиштер ортодо тудуп јат. Комыстын тили күүлеп, онын кожоны јангы ийде алынып тургандый, јүзүн-јүүр болуп чӧйилип турар. Кејирди јаандада ачып ийгенде, комыстын күүзи кӧгүске тўжүп, онон ойто јангы ийде-күчтү чыгып тургандый. Је андый арга ончо улуска берилип јат деп бодоорго болбос. Озогы улустын айдыжыла болзо, комыс ойноорго элбек кӧгүс керек болор. Кейди келиштире тынары база да јаан учурлу. Кезик улус тынышта ондо база ненин байы бар деп бодоп турулар. Је онызы јастыра. Кӧгүстен күү чыгарарында кейди ӧйлү-кемдү эдип чыгара тынары јаан учурлу болуп јат.

* * *

Алтайлардын кажы ла сӧӧк эл-калыгы бойы алдынан башка эрјине-тагмалу болуп јат. Тӧлӧс укту эл-калыктын эрјине-тагмазы — тоскуур. Оны јурап ийгенде, бастыра тоскуурдын кӧрүнер аргазы јок. Онын учун тоскуурдын јүк ле јарымызы кӧргүзилет. Онын ортозыла кејеге тартылган. Ол эр улустын темдек-тагмазы болуп јат. Кыдраш Белтирден сыйга алган комысты тӧлӧстӧрдин эрјине-тагмазыла тў-

нейлештирип көрөрдө, ол ого комыска жүзүндөш деп билдирди. Кежеге десе чек ле комыстын тилиндий. Бүткүл комыс тоскуурдын бойындый... Онон ло бери Кыдраш эткен комыстарын төлөстөрдиги эржинезиле темдектеп тургандый.

Кыдраштын эдип турган комызы күүзи ле бүдүми аайынча аңыланып жатканыла текши жарлу боло берген. Эмди Кыдраштын ус колдорунун эткен комызыла төрөл ороон ичиле ыраак жорыктарга жүргенде кайчы Таныспай Шинжин, карындажы, жарлу артист Ногон Шумаров ойноп турулар. СССР-дин эл-калыктарынын кожондорун Эльяз Тозыяк база Караголда эдилген комысла ойноп жат.

Эки жыл мынан озо Туулу Алтайдын күүлүк күндери Башкортостанда өдөр тужында, Кыдраштын эткен комызы бу автоном республикада күүлөп жаңыланган. Онын колыла эткен комыс эмди Мустай Каримде база бар. Бу жуукта Кыдрашка Кубаньнаг жылбилү самара келген. Анда эл-калыктардын күүлүк ойноткыларын жууп турган бир кижичи ыраак Туулу Алтай жеринде Кыдраш Шумаров комыс, топшуур эдип турганын кемненг де угала, эмди бу инструменттерди ого ийзин деп сурап туру. Тува жеринде атту-чуулу кайчы Хунаштар-оол алтай күүлөрдү жаңыс ла Шумаровтын комызыла ойноп турганын темдектеер керек. Андый комыс эдип берзин деп, ол Шумаровты сураарга бойы Караголга келип жүргөн. Бу учуралда бис андый жакулталар Кыдрашка бистинг орооныстын башка-башка талаларынанг келип турганын темдектеерге турубус.

Шумаровтын билезинде жүзүн-жүүр фотожуруктардын ортозында алтай кийимдү бир канча улус турган журук бар. Анда Сергей Малчинов, Тамара Казакова, Валерий Енчинов, Кыдраш Шумаров ло онын эмесени Римма 1977 жылда май айда Москвада Кремльде съездтер өдөр Оргөбнүн сценазында комыс ойноп тургандары көргүзилген.

Ол тушта кееркемел самодеятельностьтын Бастырасоюз көрүзинин адакы концерти өткөн. Анайда Москва Карагол өзөктинг жебрен өйдөн бери жаңыланып турган күүлери уккан.

1981 жыл, октябрь ай. Ол тушта Кыдраш Шумаров бойынын жељежи В. Тордошевле, Кан-Оозы районног Д. Яшевле грамзаписьтер өткүрер фирмага жүрүп, алтай күүлөрдү грампластинкага бичиткен. Кыдраш ол тушта шоорло, комысла ойноп, көп жүзүн-жүүр күүлөр бичитти. Бу күүлөр кийинде Туулу Алтайдын автоном облазынын алтан жылдыгына учурлалган юбилейлик эки альбомго кирген. Альбомдор алтай эл-калыктын күүзининг байлык бүдүүзин жарт керелеп көргүскен.

Карагол өзөктинг күүлери анайда ок «Жаңылгалу джазтын» төзөбөчизин Пол Уинтерге таныш болгонун темдектеер керек. Онын жууп ла ойноп турган күүлери ар-бүткенле жуук колбулу болуп турганыла аңыланат. Онын жүзүн-жүүр инструменттеринин ойынынан кер балыктын, бөрүнүн, дельфиннин, жүзүн-жүүр куштардын үнин жарт угар аргалу болуп туру. Американ музыкачы калганчы интервьюзынын бирү-

зинде мынайда айткан: «Мен алтанынчы жылдарда кер балыктын ла бөрүнин үндерин угарымда, олар меге Чарли Паркердин саксофонундй деп угулган. Мен олардын үндери ажыра жүрүмнин жаңылгазын уккамдй деп бодоп калдым. Мен тынар-тындулардын үндерин угарга өнөтийин экспедицияларга жүргөм...»

Пол Уинтер бистинг орооныска эки катап келип жүргөн. Эмди ол үчинчи жорыкка белетенип туру. Жаңы жорыкта ол Туулу Алтайда болорун темдектеп алган. Ол «Россия керегинде кожондор» деп жети дисктег төзөлгөн альбомдо ончо бөлүк райондордын фольклорун бичип аларын, анайда ок ирбистинг, сыгыннын, түндүктеги ак айуунун, Сибирьдин турназынын, Уссуридеги тигрдин, Украинанын тоорчыгынын үндерин бичип аларын темдектейт... Дисктердин «Байкал», «Алтай», «Якутия», «Чөлдөр», «Кара талай», «Россия» деп аттарынан көргөндө, бу иштердин жаан учурлу болоры жарт.

...Жебрентик Туулу Алтай бойынын бийик тууларына ла онын телкем өзөктөрине жуукташ күүлерди жүсжылдыктар туркунына чеберлеп алган. Эмди оны эл-калыктын күүзин сүүчилер чеберлеп ле корулап турулар. Андыйлардын тоозында Карагол өзөктөн жаан жайалталу шоорчы ла комысчы Кыдраш Шумаров.

ЭЛИБИСТИНГ ЭНЧИЗИ

«Якшы сөс — жарым ат» деп, алтай улус жолду айткан. Кеп сөстөр ол бистинг байлык оос үлгерликтин база бир жаркынду ла жараш жүзүни болуп жат. Ол калык-жоннын эрмегинен качан да түшпей, кара сөскө кайкалду өң берет. Чечен кижининг чексиркеп эмес, же чечеркеп те айткан сөзин угарга кандый кенен! Кеп сөстөрдиг кеп-үлгүзи кыскачак та болзо, кееркедип айткан шүүлтези ойгорлык ла терен. Карама-жоктулар да, каан-бийлер де укаалап айткан сөстинг улу учурын билетен, учы-бажын сезетен. Кажы ла бөлүк оны бойынын жилбүзине, тузазына келиштире чүмдеерге эптейтен. «Јааннаг јабыс бол, улуга уккур бол», «Јобоштын мойнын кылыш кеспес» дегени, јарт, бийлердинг сөзи. «Јиген јаак кугарар, јидирген төгөзөк јајарар» — мынайда базындырган јокту кекенген. «Өмөлү јурт өзөр, өбөндү јурт өчөр» — өштүлерге багынбай, өмө-јөмөлү болуп, өрө көдүрилери керегинде, ненинг учун дезе озого чактарда онон-мынан келип алтай улусты олјого-туткунга апарып турган өштүлерге удурлаја туары текши јоннын кереги болгон. «Айгырдын кулды, аданынгуулы» эмезе «эрјине кулды, элдингуулдары» — шак бу кеп сөс албаты баштайтан, адаанын алатан алтыннан баалу алып-эрлер керегинде бүдүмјилү айдылганы болор. Мында оморкош, ижемји, өрө өзүмге бүткени! Шак бу тоолу темдектерден көргөндө, кеп сөстөр бир уунда эмес, чактын чакка чүмделип, айдылып келгени билдирет. Онынг учун оморды шак бу историядагы бүдүүзи ажыра билип-ылгап көрөр керек. Эмдиги бистинг үйенин алдыбаста эл-јоныбыстын эрјине сөзин эрчимдү јуунадар сурак туруп јат. Мыны јон ортодо жүрген бичикчи, соныр-как, чечен сөс сүүјитен кажы ла кижі бүдүрижер аргалу, онызы бистинг текши ижибиске јаан тузалу болор.

Бу өйгө јетире 1958 јылда С. С. Суразаков тургускан «Алтай кеп сөстөр лө укаа сөстөр» деген кичинек јуунтынаг башка алтай кеп сөстөрдиг тапту-јаан јуунтызы чыккалак. С. Суразаковтын јуунтызына 261 кеп ле укаа сөс кирген.

А эг баштап алтай кеп сөстөрді јууп чыгарган улус атту-чуулу академик-тюрколог В. В. Радлов ло баштапкы алтай бичиичи Киприйен Чөббөлөк (М. В. Чевалков) болор. Телекейлик наукага текши јарлу 1866 јылда Санкт-Петербург ла Берлинде алтай ла немец тил-ле чыгарылган «Образцы народной литературы тюркских племен» деп бичикке көп тоолу чөрчөктөрдөң, кожондордон, табышкактардан башка 95 кеп сөс кирген. Ол туштагы авторлор оны «үлгер сөс» деп адагылап јат. Бу кеп сөстөр ол өйдө Байат сууны жакалай, Барнаулды

эбире, Улалуда журтаган ак телегет улустан бичилген. Эмдиги наукада бис оморды журтап јаткан аайыла байаттар эмезе орус литературада телеуттар деп адап јадыбыс. Бүгүнгү көслө көргөжин, ол өйдөгү бичилген кеп сөстөрдүн бирүзи де бир де кубулбай, ол ок бойынча эмдиге јетире алтай јоныбиста айдылып турганы ајарулу. Байла, шак онызын ајаруга алып, С. С. Суразаков бойының јуунтызына ол кеп сөстөрдүн бир канчазын кошкон болгодый.

Бис те бу эмди экинчи катап белетеп алган «Кеп сөстөр» деп тизимге оның алып база коштыбыс.

Өрө айдылган эки јуунтыдан башка алтай кеп сөстөр ондо-мында оок-теек јуунтыларда база јарлалып туратан. Эмди дезе оморды ончозын бириктире јууј тартатан өй келди деп, база такып чокымдап јадыбыс. Мыныла колбой озогыдан бери биске угу-төзи, тили-сөзи јаңыс болгон карындаштык кыргыз, хакас, тува калыктар кеп сөстөрдүн чыгарарга јеткилинче иштегилеп јат. Темдектесе, Кыргызстанда «Ак сөз арыбайт» деген јуунты 1970 јылда чыгарылган, ого алтай, тува, хакас ла ујгур кеп сөстөр кирген. Тувалар «Чечен сөстөр», хакастар «Хыйгаларның сөзи» деп јуунтыларын чыгарып алды. Тили-оозы јуук болгону үстине көп кеп сөстөр омордо до, бисте де бар учун кажы сөс кемдийи болгонун ылгаштырарга булгаку боло берди. Бис туујурап отурамыста, туу-таскылдар ажыра кеп сөстөрибис тува-хакас јерине уча берип турган болбозын, нөкөрлөр! Оның учун ар-јөбжөбистен, ак малыбыстан артык алтындый сөзибисти күн-эртеде јууп-кабырып аларына ајаруны тең эделиктер.

1979 јылда июнь айда, Венгрияла омылу јорыктап јүрер тужымда, мен Будапештте венгер тил шинжүчилер — мајар укту Лайош Беже ле кыпчак укту Иштван Коңурга јолыккам. Омор, анчада ла кыпчак-куман тилин билетен Коңур, менин «100 кеп сөзиме» јилбиркеп, оны мајар тилине көчүрип, алтай кеп сөстөрлө Венгрияның шинжүчилерин таныштырар керек деп шүүлте эткендер. Мынан башка Америкада алтаистика деп наука аайынча шинжүлөр өткүретен агылу ученый улус Индиана университетинде отургылап јат. Шак омор 1967 јылда байагы адалган эн баштапкы алтай бичикти ол бойынча ојто катап алтай тилле кепке чыгарганы база јарлу. Айдарда, алтай кеп сөстөргө ајару өскө до ороондор тюркологторы ортозында јетире бар деп айдар керек.

Бистин ончо алтай бичичилер бойының чүмдемел ижинде кеп сөстөрдү тузаланып туру, је анчада ла К. Чөбөлөк, П. В. Кучияк бу јанынан мөрлү иштегендер. Киприйен Чөбблөктин кезик үлгерлерин ылгый укаалаш та дезе јастыра болбос. А Кучияктың јаңыс ла «Чейнеш» деп драмазында, менин бодоштыра чотожымла, 23 кеп сөс учурайт. Эмдиги бичичилерден Б. Укачин алтай албатының кеп сөстөрдүн бойының јилбүзиле көндүре тузаланар ишке көчкөни оның калганчы «Мөңкүлик Алтайдың јанылгазы» ла «Јылдардың белеги» деген үлгерлик јуунтыларына иле көрүнөт.

Бу «Кеп сөстөр» деп тизимге кирген кептердин көбизин мен Чуй-дын, Урсул-Карагол ичинингу улузынан уккам, кезигин өрө адалган бичиктен алгам, бир канчазын бистинга найылык күреелерде отургандар оозынан тозуп туткам, же тоолу-тоолузын кепке келиштире бойым да чүмдегем. Кем-кем бойынын айтканын мынанга таныыр-табар да болор. Карын да жакшы, солун эмес пе?

КЕП СӨСТӨР

Ат өлзө, чакызы артар,
Ада өлзө, уулы артар.

Ат аттанга артык бүдер,
Кижиге кижиденга артык бүдер.

Өскүрип алза, мал болор.
Өмбөлөп алза, жон болор.

Ээр кажы экү,
Эр сөзиге эптү.

Атты тагмазынанга таныыр,
Кижиге угынанга таныыр.

Жердинга боомы ас,
Эрдинга боомы көп.

Улу алыптынгу үлүзиге үчү.

Өскүс кулунга ат болор,
Өскүс уулунга эр болор.

Буура карыыр,
Ботоо өзөр.

Өскүсти өрө тарт,
Жабысты жаба тарт.

Өскүс-жабысты базынба,
Өтпөгиге блаашпа.

Озо сананга,
Ононга айт.

Ат үретсенга,
Армакчынга бек болзын.
Албатыны үретсенга,
Айтканынгу тус болзын.

Сөгүп үретпе,
Сөстөп үрет,
Адылып үретпе,
Айдып үрет.

Ачунунгу үстүне тус урба.

Курчубасты билебе,
Кулугурды үретпе.

Элингге эптү бол,
Жонунга жолду бол.

Баш жарылза — бөрүк ичинде,
Кол сынза, жен ичинде.
Жеткер жетсе, жеендер кожо,
Табару келсе, таайлар кожо.

Жеткер жен алдынанга чыгар,
Ачу аяк алдынанга чыгар.

Жанга-эжиге бузулза,
Жаандуге-жашту булгалза,

Жакшынын жолы жабык,
Жаманнын жолы ачык.

* * *

Жакшыла жабарлашпа,
Жаманла нарылашпа.

* * *

Кыйналганды кыйыктаба,
Жайнаганды жаманзынба.

* * *

Кургак агаштан бүр чыкпас.
Кулугурдан сөс чыкпас.

* * *

Бөкөнү бир тудуп, жыкпас.
Агашты бир чаап, жыкпас.

* * *

Минер атка кум артпа,
Ичер сууга кан урба.

* * *

Жакшы атка жол кыска.

* * *

Атка ээр саларда,
Арказын сыймап сал.

* * *

Жабыс та болзо атту бол,
будын жерге тийбес.
Жаман да болзо кептү бол,
эдин соокко тонбос.

* * *

Тилниг кыска тут,
Сагыжын быжу тут.

* * *

Куру тил,
Конгылдак өдүк.

* * *

Сыгырзанг, салкын болор.
Шымыранзанг, коп болор.

* * *

Арал жакалай ала сагысқан,
Айыл аралай жүгүрик копчы.

* * *

Жыландый тил.
Жылдыстый көс,
Жер — кулакту.

* * *

Кодырлу кой үүрге чак.
Копчы кижиге жонго сайгак.

* * *

Жаман тоннын бийди ачу,
Жаман кижининг тили ачу.

* * *

Койноктунг мўни койу,
Коомойдынг кўўни суйук.

* * *

Коокойго кой кабыртпа,
Копчыга сөс тындатпа.

* * *

Алдынан алкаар,
Арказынан айдар.

* * *

Кородош кобы кечер,
Ачыныш арт ажар.

* * *

Анчы кижиге ач болбос.

* * *

Тайгада болзонг, тапту бол:
Таап алзанг, мактанба,
Таап албазанг, тарынба.

* * *

Эртечи — эки үлештү,
Уйкучы — бир үлештү.

* * *

Уйкучы түжинде де уйкуда.

* * *

Жалкуга күн узун,
Күлүккө түн узак.

* * *

Эттү жерде мўн де бар.

* * *

Кара сууны кайнадып,
Каймак алып болбойтон.

* * *

Этпеген сагыш,
эткен кол.

* * *

Тойгон жерде тогус конбо,
Отурган жерде он конбо.

* * *

Тайгада тилле андабас.

* * *

Табыргы жүрбеген таш жок,
Тарынбай жүрген эр жок.

* * *

Лангыс турун јада күйбес.

* * *

Бойынын жерин
бозу да билер.

* * *

Уйалу куш жаныган.

* * *

Ан түбекте турлуум деер,
Кижн түбекте журтым деер.

* * *

Жерим бар деп,
Жерзип тур,
Суум бар деп,
Суузап тур.

* * *

Уўрдег жарылган мал —
бөрүге жем.
Лонног айрылган кижн —
өштүге жем.

* * *

Аспасты туман астырар,
Конбосты түн кондырар.

* * *

Тазылду да болзо јайканар,
Такалу да болзо тайкылар.

* * *

Јүдекти эчки сүзер.

* * *

Јети бајадан
Јеекен де коркыбас.
Эки карындаштан
айу да качар.

* * *

Мойнында буулу
Мойнобой келер.

* * *

Бук јеринде
бука да бий.

* * *

Бөрүде бөрүк жок,
Айуда јакы жок.

* * *

Јылу јерди
Јылан сүүр.

* * *

Отко таштаган учуктый,
Бажына аткан айудый.

* * *

Турлу таппаган эликтый,
Туиы таппаган балыктый.

* * *

Кеден де кийзе, кеп болор.
Өкпө дө јизе, ток болор.

* * *

Тумчукка јетсе,
быза да јүскүн.

* * *

Кертеш ле неме төө эмес

* * *

Укүнинг кудайы тогус.

* * *

Күйе де болзо — күйү.

* * *

Кини жок келескен,
Жыды жок жылан.

* * *

Бакача баары жок,
Жыланча жыды жок.

* * *

Түгенерде түгин жиир.

* * *

Жылан терезин
Жылдыг ла солыыр,
коронду тижи
короор эмес.

* * *

Карамчы кижги төлүзин
Карагай бүри түшсе, берер.

* * *

Куу баштыг карагына
кумак толбос.
Ач кижининг карагына
алтын толбос.

* * *

Аштаганга алтын эмес,
аш керек.

* * *

Ары атанар кижиге
алтын орын да туза жок,
ат бажынча алтын да
керек жок.

* * *

Энези жаманныг балазын алба,
Эжиги жаманныг төрине отурба.

* * *

Бойыгды болотко бодобо,
Эжингди этке бодобо.

* * *

Күйү-бала күн чыгарат.

* * *

Күскиде күскенек те бай.

* * *

Өлгөн ийнек сүттү болор,
Өлгөн кижги жакшы болор.

* * *

Жайгыда каткырып жыргаар,
Кышкыда калактап сыктаар.

* * *

Тышты килтиреер,
Ичи калтыраар.

* * *

Сол колдыг жаргызы жок.

* * *

Аштай-аштай ашка једер,
Тоно-тоно јылуга једер.

* * *

Түктү де болзо, түлеер,
Түреги де болзо, онжиир.

* * *

Көчөрдө төө керек,
Кечерде кеме керек.

* * *

Сары самын агарта јунар.

* * *

Күүк этсе, көк өзөр.
Таг атса, күн өксөөр.

* * *

Тозылбаза — той,
Жылымбаза — жыргал.

* * *

Јаткан ташка торбос өзөр.
Оскөн мөштөг кузук бүдер.

* * *

Јаказы жок тон болбос,
Јаргызы жок јон болбос.

* * *

Јарары белен,
Јазаары кем?

* * *
Будактуга куш жуулар,
Быйандуга жон жуулар.

* * *
Саар малдын сүттүзи керек,
Садар малдын субайы керек.

* * *
Таап айдар — тамылу,
Танып айдар — мактулу,

* * *
Мүүске кар жукпас,
Мөнүнге тат жукпас.

* * *
Ак дегени — алкыш,
Кара дегени — каргыш.

* * *
Оос — менде,
Кулак — сенде.

* * *
Буудай чачсан — аш чыксын,
Буубай чапсан — эр чыксын.

* * *
Күүзи бирдин
Күүни бир.
Жаңгары бирдин
Жаңгы бир.

* * *
Эки кижининг бирүзи жаан,
Жаңыс кижининг бөрүги жаан.

* * *
Мажак жок арба
Канкайып калар.

* * *
От салкынга минетен,
Коп табышка минетен.

* * *
Эрлик биле Үлгеннинг
Эжиги жаңыс.

* * *
Төбчө кара санаадан
Төбнчө ак санаа жакшы.

* * *
Көс кичү,
түби терен.

* * *
Суукпыла мееркешкен —
Кулагы жок.
Бийбиле мееркешкен —
Бажы жок.

* * *
Эжиги жаманныг
үйине кирбе.
Эли башканыг
жонына кирбе.

* * *
Тенгистин терегин көр,
Тенгерининг түбин көр.

* * *
Керкиг тудунып,
Керишке чыкпа.
Уругыг тудунып,
Урушка чыкпа.

* * *
Урушчы уйдаар,
Керишчи кенеер.

* * *
Жаман кижиге жууда туза.

* * *
Жокко жорго до жетпес.

* * *
Торо өлөрдү бай албас,
Чын өлөрдү кам албас.

* * *
Бир буды бу жерде,
Бир буды ол жерде.

* * *

Алды — ары,
Арказы — бери.

* * *

Кулагынан
күн көрүнөт.

* * *

Жаңыс атту жарышчы,
Жаргак тонду күрөшчи.

* * *

Канзазы жок — таңкычы,
Каты жок — орынчы.

* * *

Кал-тенек катын мактаар,
Уй-тенек уулын мактаар.

* * *

Лобош деп адына бүтпө,
Лакшы деп катына бүтпө.

* * *

Таай айтканы — алкыш болор.
Жеен айтканы каргыш болор.

* * *

Карындаштың карды сазу.

* * *

Күйече де күйү эмей.

* * *

Кас та болзо — куш,
Какас та болзо — карындаш.

* * *

Кысту киж
кыр ажар.

* * *

Көрбөгөн киж
көскө жылу.

* * *

Төрөгөнниң кылыгы
Төжбк алдында.

* * *

Жерче де жеен кичү,
Такпайча да таай улу.

* * *

Кыстың көзи — кызылда,
Лаштың көзи — жарашта.

* * *

Оттон от чыгарбас.

* * *

Кыстанг тууган
кыйык жок.

* * *

Кызылым — кырда,
Лажылым — жарда.

* * *

Чычкакчыны ийт ээчиир,
Каткычыны эр ээчиир.

* * *

Адазы жокто уул баштак,
Энези жокто кыс баштак.

* * *

Алтын башту кадыттан
Арык башту эр артык.

* * *

Тиру катын
өлгөн катына толыйт.

* * *

Аргалу алты конор,
Мекелү беш конор.

* * *

Күүк каткызын каткырган,
Күртүк ойынын ойногон.

* * *

Ортозынаң кыл өтпөс.

* * *

Койнынаң кирер,
Кончынаң чыгар.

* * *
Кара суудан каймак кайыыр,
Катыс-јатка карындашсыр.

* * *
Көп түкүрзе — көл болор.
Көп күрзе — чөл болор.

* * *
Күйүнчектин күйнеги јок.

* * *
Жаманның јакшызы болгончо,
Јакшының јаманы бол.

* * *
Јаман көлгө бака айгыр.

* * *
Койы јокто
кодур эчки баштайт.

* * *
Кой ортодо
кодурлу эчки.

* * *
Көрбөс — төөнн де көрбөс.

* * *
Ийт богынан кыл чыгар.

* * *
Ийт јастанган амыр јатпас.

* * *
Јаан талайды кечкенде,
Чыгымы јок болбойтон.

* * *
Көчөдим деп
көчөн төкпө.
Өлөдим деп
Өтпөгин түгеспе.

* * *
Кижн тоны кирленкей,
Кижн ады терленкей.

* * *
Јарым курсак јатыргыспас,
Орто курсак отургыспас.

* * *
Јадыны тонгон уй базар.

* * *
Јибезе де, май јакшы,
Албаза да, бай јакшы.

* * *
Бай кижн малыла мактанар,
Јокту балдарыла мактанар.

* * *
Кулакка — кулак,
Туйгакка — туйгак.

* * *
Кудайдын бергенин
Куш та албас.

* * *
Кычыкайлабаза,
кыймык этпес.

* * *
Кериктин казаны оттон
чыкпас,
Кере түжине ажы бышпас.

* * *
Кой оозынан чөп албас
Кортык јобош.

* * *
Ийттин ээзи бар,
Бөрүннн кудайы бар.

* * *
Түнде баскындаар
көрмөскө түңей.
Түште уйуктаар
өлгөнгө түңей.

* * *
Балыкчынын колы ак,
Малчынын јүзи ак.

* * *
Агашка кирзе, сагыс чайнаар,
Айылга кирзе, аш амзаар.

* * *

Аралдагы койонды ийт
чыгарат,
Ичтеги коронды аш чыгарат.

* * *

Салкынду күнде энчү жок,
Сагышту күнде уйку жок.

* * *

Жер кулагы
Жети кат.

* * *

Лакшы ийт өлүмин көргүспес.

* * *

Сүүнген неме
сүре сыктаар.

* * *

Бозу ла чыксын,
Бука болор.

* * *

Качып барадып,
Чачып бар.

* * *

Тоозынга какырба,
Кийиненг атту баатыр чыгар.

* * *

Агаш тазылы жер өткүре,
Алып тазылы эл өткүре.

* * *

Баш меелү, балтыр этгү.

* * *

Жаанда сагал бар,
Лашта санаа бар.

* * *

Ыйлабаган балага
эмчек бербейтен.

* * *

Лорто калган жол эди,
Лүре калган эл эди.

* * *

Эрдин эри, эгүнинг сыныгы.

* * *

Маарап-маарап — мал болор,
Ыйлап-ыйлап — эр болор.

* * *

Көмүлген сайын
Көрнөө көнжиир.

* * *

Күүнзектин күни жараш.
Күндүлесе, суузы да аш.

* * *

Элик ичпеген суу ичер,
Энези көрбөгөн жер көрөр.
Ат ичпеген суу ичер,
Адазы көрбөгөн жер көрөр.

* * *

Өбидү журт өчөр,
Өмөлү журт өзөр.

* * *

Сөөктө — жилик,
Сөстө — билик.

* * *

Серемјиде сериш жок,
Бүдүмјиде бүркүк жок.

* * *

Луттаганы айазар,
Чуукташканы айлажар.

* * *

Сүрнүккенине бир ыйлаар,
Сүүнгенине база ыйлаар.

* * *

Көп адып мерген болбос,
Көп айдып чечен болбос.

* * *

Лакшы сөс — жарым ат.

* * *

Учкажып — јолго,
Угужып — јонго.

Москва, Чоботы.
1. IV. 80.

БАИАТ ЧӨРЧӨКТӨР

АРЫК-БӨКӨ*

Бу керек качан Эски-Байатка суу киргелек, Ак-Кажатка өлгөн өскөлөк чакта өткөн. Арык-Бөкө ада-энезинин согононын бажынды сөк жагыс уулы болгон эмтир. Онын ага-карындажы да жок, эже-сыйны да жок болуптыр. Ада-энезинин кары жагы жедип, катан сөөги кадып, үле-коногы жууктап келерде, адазы Арык-Бөкө уулына мынайда айтты: «Жаактуга айттырбас, жарындуга туттурбас күчтү-чакту баатыр бол, балам. Салган одын күйгүр болзын, аткан огын тийгир болзын». Арык-Бөкөнү мынайып алкайла, адазы оной ары куналып айтты: «Тулбар аттын тискинин тудар чагым жок болды. Алтын окту ок-жаанын кылын тартар күчим жок болды. Тулбар адымды сен минип жүр, алтын окту ок-жаамды сен тудун».

Арык-Бөкө эр-кемине жедип, эски жаткан журтынан өскө жерге көчөр деп сананып алды. Тулбар адын жегип, ада-энезин отургузала, алты кырды ажа берди, алты сууны кече берди. Ана-Байаттын жарадына жеделе, от салдылар.

Аскан казан жакшы кайнаарда, ада-энези ого айдары жок сүүндилер. Адазы урган курсакты түгезе ичип ийеле, аякты мергедеп таштады. Аяк алча түжерде, ада-энези уулына: «Уйди бу тушта төзө» — деп айдышты.

Арык-Бөкө үй тудуп, ада-энезине одын-суудан белетеп береле, бойы Ак-Кажат деп жерге андап-куштап барды. Айга жуук андап адар неме көрүнбесте, Одус-Төбө деген жерде куйда жаткан Жес-Кобор деп апшыйакка барды. Апшыйак Арык-Бөкөнү көрөлө: «Меге не керектү келгенинди билерим» — деп айтты. Куйдын төринде илмекке илип койгон жетен кулаш кыл армакчыга уулап: «Ал оны, сее сыйлап берейин. Бу армакчыны чалмалап таштазан, качан да ырыс болор сее» — деп айткан.

Күндүчи карганга Арык-Бөкө акту жүректен алкыш-бийан айдып, жакшылажып алала, аба-жышка, ыйык-тууга андаар деп барган. Аба-жышта ыйык-туунун бажына чыгала, тулбардын үстинде отурган ла бойынча жетен кулаш кыл армакчыны таштаарда, Караты-Кааннын ары көрзө, ай чырайлу, бери көрзө, күн чырайлу Эрке-Коо кызы турды. Эрке-Коого Арык-Бөкө сүрекей жарады. Экү ол ло бойынча кожо журтап калдылар.

Онойдо тойлоп-жыргап, эптү-жакшы журтап турганча, Арык-Бөкөнүн алган эжинин сүрекей жаражын Жеткер-Каан угала, ол жаражайды мен аладым деп сананып ийди. Жеткер-Каан Арык-Бөкөнү бойына алдыртты. Арык-Бөкө тулбар адын ээртеп, Жеткер-Кааннын бргөбзине

* Бу чөрчөктөрдү Афанасий Тыдыков 8—9 жаштуда адазынан уккан.

једе конды. Ат тискинин алтын чакыга иле чачты, алтын бөргөнүн эжинин жаңыс колло ача тартты, бозогозын ажыра алтайла, каанла эзен-дешти.

— Је, Арык-Бөкө, Јер-Ээзине баратан турун. Оңдо коркышту жуучак өдүп јат. Оны сенег өскө кижитоктодо болбос. Сурак-јакылтамды бүдүрүп ийзен, мен сеге кайрал-сый берерим — деп, Јеткер-Каан айтты.

Кааннын јакылтазын канайып бүдүрбес? Арык-Бөкө јөбин береле, айлына јанып, укканын-көргөнүн Эрке-Коо эжине төкпөй-чачпай куучында берди.

— Јеткер-Каан сени јарт ла өлүмге ийип јат. Ол јерге туйгакту аңдар да, канатту куштар да једип болбой јадылар — деп, Эрке-Коо айдып турды. — Јеткер-Кааннын сөзине кирбе, јери-јуртынан чыкпа.

— Кааннын јакарузынан мойноорго болбос — дейле, Арык-Бөкө эртезинде эрте таң алдында, уйкадаг бир де кижитургалакта, тулбар адын эртеп, кат куйагын кийип, алтын окту ок-јаазын јардын ажыра салды. Эш-нөкөри Эрке-Коо аш-курсактан јазайла, арчымагына толо салып берди.

Арык-Бөкөнүн эки күлүк нөкөри Апселем ле Апанай, бис сениле кожо өскөнис, сен өлгөн јерде кожо өлөрис дејип, кожо атандылар. Тулбар тепкен јерден јаан таштар беристе кирези чачылат, оок таштар тоозын-тобрак болуп буркурайт.

Үч нөкөрдүн барганынан бери айлар өткөн бө, јылдар өткөн бө, Јеткер-Каан Эрке-Кооны апарарга келеле, Арык-Бөкөнүн јуртын айландыра эки кат черүзин тургусты. Эрке-Коо оны сезип ийеле, Арык-Бөкөнүн адазына айтты: «Јеткер-Каан уулыгарды мекеле өлүмге ийеле, бойи мени апарарга келип јат. Је ол мени апарып болбос, канайып-канайып Арык-Бөкө уулаар јангадый болзо, слер ого алган эжин Эрке-Коо куш болуп кубулала, адазынын јуртына, үстүги үч-тегери өрө јүре берген деп айдыгар».

Јеткер-Каан Эрке-Кооны таппай салала, Арык-Бөкөнүн јуртын бастыразын тонойло, эл-албатызын олјолоп, малы-кужыла катай айдай берген.

Эрке-Коо Одус-Төбө деп јердеги куйда јаткан апшыйакка једеле: «Качан бир тушта слерге Арык-Бөкө келгедий болзо, эш-нөкөрдүн Эрке-Коо үч-тегери үстине адазына јүре берген дегер. Арык-Бөкө мени бедреп үстүги тегериге барбазын. Адам Караты-Каан сүрекей кату, казыр кижит, бисти тунгей ле кожо јуртапас. Јер-Алтайдын кижизин ондо јүргүспес, оны да, мени де кожо өлтүрер. Онын ордына Јеткер-Кааннаг барып өч алазын. Менин бу алтын јүстүгимди Арык-Бөкөгө берип ийигер» — дейле, бойи јети јүзүн өңдү солонгдан тудунала, үч-тегери үстине чыга берди.

Арык-Бөкө эки нөкөриле аттын туйгагынын алдында кураа шалыраганынан кыш келгенин, ат айагын чалын суулаганынан јай келгенин билип, барып јаттылар. Канча јыл өтти болбой, бара-бара јет-

килеп келтир. Мында сербейип өскөн блон дө, секирип жүрген чычкан-күжүл де жок, тарбайа өскөн агаш та, талбынып учкан куш та жок тала эмтир. Алаң кайкап, аяктагылап турза, онооры ойыкта жемирилип бараткан эски содон айыл көрүнөт. Ого жууктада жорткылап келерде, Жер-Ээзинин черүзи содон айылдан түгенбезинег чыккылап, үч нөкөрдү айландыра ок-жаанын согоондору шуулажа берди.

Ай-карадан жалтанбас алып-күлүк нөкөрлөр удур адыжа бердилер. Онойдо жуулашып турганча Апселем ле Анапай жег жастанып жыгылдылар. Бу тужында тулбар ат ээзине кижинин үниле: «Черүлердин ортозына ла жазап көрөлө, ат» — деди. Арык-Бөкө адынын айтканынча бир көрөр болзо, жердин учына канча жерге кайра барала, Жер-Ээзинин кал-черүлеринин чике ортозына чике көстөп адарда, ончолорун жагыс окло кырып салды. Арык-Бөкө эки нөкөринин өлгөнине ачынып, кайра жортуп ийди...

Онойып барып жатканча курчайа түшкөн сагалду, ак-сагышту апшыйак корчок тоого минген удур туштады. Экү эзендешип, ады-жолун угуштылар.

— Адым менин Арык-Бөкө, жаткан жери-журтым Ана-Байат. Жер учында, Жер-Ээзинин жеринде болдым. Эмди ойто жериме жан отурым. Слер не кизи болорыгар? — деп, Арык-Бөкө сурады.

— Тындулардын тынын кыйбас, тынду жүрүмнүн канын төкпөс апшыйак эдим, жагыс күнге жер-энени жети эбирип, ай-аданы алты айланып жүрер кизи эдим. Сенин де жеринде болдым. Леткер-Каан бастыра жери-журтыгарды үреп-тоноп барыптыр, жон-албатыгарды олжолоп, бойынын жери-журтына айдай бериптир. Же сен тын санааркаба, ал-сагышка түшпө, күчинди коротпо. Одус-Төбөдөги куйда журтаган Жес-Кобор апшыйакка бар. Ол саа нени эдерин жартап айдып берер — дейле, апшыйак турган ла жерине жылыа берди.

Арык-Бөкө канча ойдин бажында Одус-Төбөгө жедерде, Жес-Кобор апшыйак куйдан чыгып эзендежеле, Эрке-Коонун айтканын төкпөй-чачпай куучындап, онын алтын жүстүгин Арык-Бөкөгө табыштырды.

Арык-Бөкө мөңүн кангазын азып, бойында отургажын, айыл-журтына барала эдер неме жок: ондо ончозы жайралып-чачылып калган. Акыр, ийик туудун бажына аржан сууга чыгайын, айса болзо, Эрке-Коо аржанга суулап түжер болор бо деп сананып, тулбар адына минеле, бийик тууга чыга чапты. Эрке-Коонун келерин сакып турганча, бир ай өдө бергенин билбей калды. Ай өткөндө көзүн жумуп уйуктабады, оозын ачып ажанбады.

Айдын жагызы көрүнөрдө, аржан суу аларга, Эрке-Коонун алдыкыйнинен жүреечизи једип келди. Арык-Бөкө: «Эй, кызыкчак, суу сузала ичерге алгыйынды берзең» — деп сураарда, кызыкчак алгыйын берди. Арык-Бөкө сууны ичип алала, алтын жүстүкти сестирбезинег алгыйга түжүрип ийди.

Кызыкчак сууны экелерде, Эрке-Коо жүзин јунуп турала, алгыйдын ичинде неме калыраарда, көрөр болзо, бойынын жүстүги жадыры.

Эрке-Коо керектин аайын билип, аш-курсактан эделе, алгыйды тудунганча аржанга түшти. Онын жанында Арык-Бөкө турар да чагы жок жатканын көрүп, Эрке-Коо оны кучактай алды, суу берип, экелген курсагыла азырады.

Арык-Бөкөнүн күчи кирип туруп келерде, эжи ончо болгон керектерди куучындап береле, айтты: «Адам бис экүни түней ле журтатпас, мени де, сени де өлтүрер. Онын ордына сен Байадынга барып жат, мен адамнын журтына, үстиги тегериге барайын». Куучынын мынайып божодоло, Эрке-Коо жүзүн өңдү солонгыдан тудунала, үч тегери үстине чыга берди.

Арык-Бөкө бир канча өйгө эрикчел санааркап жүреле, Эрке-Коо жогынан менде жүрүм де жок деп сананып, тулбарына минеле, Караты-Кааннын жерине, үч тегери үстине, чыгара калатты.

Канча кирези барды болбой, жолун коркышту жаан эки жылан алып, ичкери барарга бербей турдылар. Арык-Бөкө ачынып, ай кеберлү үлдүзүн ушта тартала, ары жагып, бери жагып ийерде, жыландар койрылыжып, баштары туш башка тоголонып, ондо ло арткылап калды.

Онон ары база канча кирези барды болбой, база ла көрөр болзо, эки же ле деген бөрү кыланг тиштерин тарсылдадып, ырланып, тударга чурап келерде, Арык-Бөкө ай үлдүзүн уштыйла, оморды тал-ортодон кезе чапты.

Эмди ле Караты-Кааннын журтына једер болорым деп ајыктап көрөр болзо, мүүстеринин узуну эки кулаш, коркышту жаан эки кара бука жолын база ла туй алгылап ийген, айры мүүстү баштарын булгап, бустап-огырып турдылар. Арык-Бөкө атылланган букаларга үч беристе кире јетпей туруп, алтын согоонду ок-јаазыла мойындарын томыра атты. (Эмди тура бу керек чын болгон, канча бир өйдө десе чөрчөк-куучын болуп калар.)

Онон ары Арык-Бөкө тастаракај болуп кубулды, тулбар база тегин мал болуп кубулып алды. Тастаракај Караты-Кааннын ат буулуузы алтын чакызына адын буулайла, мызылдаган-суркураган алтын өргөөгө кирди.

Эрке-Коо оны көрүп, сүрекеј кайкајла, Арык-Бөкө эжин бойынын кыбына јажырып салды. Адазына барып айтты: «Алтыгы јерден кандый да бир тербезен уул келген. Мен слерге кул-јалчы болуп жүрејин, бозулар-эш күзедейин деп суранып јат, канайдар?»

Караты-Каан: «Алтыгы јерден келген јошкынды јаан ташту тайгага аткарыгар, ондо малдазын. Мен оны чагынла (јалкынла) соқтырып саларым» — деди.

Эрке-Коо өргөөзине келеле, көргөнүн-укканын Арык-Бөкө эжине төкпөј-чачпай куучындап берди.

Оны уккан Арык-Бөкө тереден үч кат тон көктөди, адына база анайда ок үч кат токым жазады. Эргезинде таг жарыгалакта адын үч кат токымду ээрле ээртеп, бойы база үч кат тере тонды кийеле, јаан ташту кырга бозулар күзедерге атанды.

Узак та ой өтпөди. Бозуларды күзедип турганча, сүрекей калың кара булут тегерини туй бүркеп ийди, жер эне күүлей берди. Тегериде чагын-күкүрт чагылып, жалтырап турала, Арык-Бөкөнүн жардына жалкыннын огы келип түшти, тере тоннын баштапкы кадына кадалып калды. Караты-Каан жалкын огынын экинчизин түжүрөрдө, онызы тоннын экинчи кадында токтоп калды. Учинчи катап жалкыннын огын түжүрөрдө, тоннын үчинчи кадына токтобой кайтты.

Арык-Бөкө үч окты ушта тартала, Караты-Каанга барып: «Бу сенин чагынгла соктырган окторун база бир кижини өлтүрөргө керек болор» — деп айдала, кааннын тожине жаба таштады. Каан коркыган бойынча, алан кайкап, отуруп калды.

Арык-Бөкө чыгала, Эрке-Коонун алтын өңдү өргөөзине келип кирди. Ал-санаага түшкөн, коркыган Караты-Каан жыракыга толо арака жазадала, кызынын өргөөзине ээчий келди. Чөөчөйгө арака урала, эки колы тыркыражып, Арык-Бөкөгө берет: «Бу мыны ичип ийеер, менин бир жаманымды таштагар деп, слерди сурап турум» — деди.

Арык-Бөкө чөөчөйдү аларын алды, же бир жаманыгарды таштап турум деп айтпады, каанды тоогонын көргүспеди, берген чөөчөйдү өрө көдүрбей, араказын ичип ийди.

Канча ой өткөн соңында Караты-Каан Арык-Бөкөнү кычыртып алала, мындай айтты: «Алтыгы телекейде, байла, сенин жеринде, кандый да антара көстү кара шулбыс табылган, ол албатыга амыр жадын бербей туру дежет. Сен ол жерге барып, албатыга болуш, антара көстү кара Шулбысты жок эт». Арык-Бөкө керектин чын аайын билди, же каанга: «Жакылтагар кыйалта жоктон бүдер» — деп айдала, жүр калды.

Караты-Каан не керектү алдыртканын алган эжи Эрке-Коого айдып берерде, ол: «Адам сени коркышту Шулбыска өлтүрөргө болуп ийип жат» — деп ыйлай берди.

Арык-Бөкө жөпсинбеди: «Мен кара-Шулбысты ол жерден жок эдер болуп каанга сөзүм бергем. Эр кизи айткан сөзүн бүдүрбөзө, качан чын жерге барар тушта жүрүмине жаман болор» — дейле, тулбарына минип, жети жүзүн солонгыдаг тудунала, оны бойлоп, алтыгы жерге түже берди.

Мында жүс карган апшыйакка туштайла, олардон сурады: «Бу жерде антара көстү кара-Шулбыс калык-жонды чучурадып, кырып турганын слер уктыгар эмеш пе?»

— Укканысы, укканысы, көслө дө көргөниси. Антара көстү Шулбыстаг коркышту шыра ла көрүп жадысы. Ол күнүн ле алтан кижинин өкпө-жүрегин жип алала, тал-түштег ары уйуктап жат. Шулбыс калың уйкуга кире берзе, тумчугынын эки үйдинен эки үкү чыгала, оны каруудан, мандайына отуруп аладылар. Ол эки үкүнү өлтүрө адып ийзе, кара-Шулбыс ол ло тужында өлөр эди — деп, апшыйактар айдышты.

Арык-Бөкө Шулбысты истеп, канча жерди айланды, канча суулар-

ды кечти болбой. Учы-учында оны база ла алтан кижининг өкпө-јүрегин жийле, күннин чогына жылынып, уйуктап јатканын көрүп ийди. Алтын окту ок-јаазынын кылын бир түш, бир түн тартала, экинчи күн түште алтын окты аткарарда, үкүлердин мойндарын кезе алып барды, кара-Шулбыстыг мойнына кадалып калды. Антара көстү јеткерлү Шулбыс өлүп, кара каны јердин үстиле айры (суу) болуп ага берди.

Бу өйдө Караты-Каан чай ичип отуарда, үстиги тегери јер коркышту тыг торгыланды, каанныг колындагы чайлу чөөчөй чачыла берди. Караты-Каан коркыган, алаг кайкаган отуруп калды.

Арык-Бөкө чаап барала, алтын огын өлүп калган антара көстү кара-Шулбыстыг мойнынан ушта тартып алды, Устиги тегери өрө учурта берди. Канча кирези барды болбой. Караты-Каанга једеле: «Слердин јакылтагарды бүдүрип салдым. Кара-Шулбыстыг бажын кезип салдым. Эмди Эрке-Кооло меге јөбигер берип божодыгар. Бис экү алтыгы јерде јуртайлы» — деп айтты.

— Акыр, баатыр, меңгебе. Менде база ла бир јакылта бар. Оны сенег өскө бүдүрер кижн табылбас, ижемчи јаңыс сеге — деп, Караты-Каан ого айтты. — Слердин барарга турган јереерге үч айры мүүстү көрмөс келгең деп уктым. Ондо јаткан калык-јонды кыра јип брат дежет. Сен ол јерге бар, албатынды корып ал, үч мүүстү јаман немениг бажын бас.

Арык-Бөкө алган эш-нөкөри Эрке-Коого келеле, каанныг каруузын айдып берди. «Адам сени канайда өлтүрерге арга-сүме бедреп јат, онын мекезине кирбе — деп, Эрке-Коо јайнады. — Эл-албатыны јаман көрмөс кырып турарда, канайып барбайтан? — дейле, Арык-Бөкө јүзүн бңдү солонгыны бойлоп, алтыгы јерге түже берди.

Мында јүс эмегенге туштайла, сурады: «Үч айры мүүстү кандый да неме албатыга амыр бербей коркыдып, кыйгырып, алгырып, кижн јип турганын слер уктаар ба, көрдөөр бб?»

— Ондый кыйынды кулагысла угуп, көзибисле көрүп турус. Ол бисти сүрекей тыг шыраладып јат. Күнүн сайын эки-үч кижидег јип алала, база ол кирези эки-үч күннин туркунына уйуктап јат. Ол көрмөс терең уйуктай бергенде, эки јылан тумчугынын эки үйдинег чыгала, оны каруулдайдылар. Үч айры мүүстү ол көрмөстинг тыны эки јыланда. Эки јыланды ла өлтүрзе, көрмөс бойы јада өлүп калар.

Арык-Бөкө үч айры мүүстү көрмөсти бедреп јүрерде, канча айлар, күндер өдүп турат болбой. Учы-учында онын бир канча кижини јип алала, күннин чогына төлөнип уйуктап турганына туштады.

Баатыр алтын окту ок-јаазын јазап тартып алала, јыландардын тумчуктан чыгарын сакып отурды. Кызыл күн јайылып, изип, көрмөстинг тумчугынан эки јылан койрыйып чыгарда ла, алтын окты божодып ийди. Ийген огы эки јыланды тал-ортодон кезе соголо, көрмөстинг јүрегине кадалды. Үч айры мүүстү көрмөстинг каны төгүлип, айры болуп ага берди.

Бу өйдө Караты-Каан чайлап отуарда, үстүги тегери коркышту

тыг чайбалып, чайлу чөөчөй тал-ортодон жара согулды. Каан коркыганына тырлажып, нени де айлабай, оозын ачкан бойы жабарын ундып, отурып калды.

Канча күндөр, айлар өткөн соңында Арык-Бөкө үч тегери үстине тулбар адыла калыдып чыгала, кааннан кату сурады: «Бисти Эрке-Кооло кожо божодоор, бис алдындагы ада-энемниг чыккан-журтаган жерине барадыс».

Арык-Бөкөннөң жеңерим жок туру деп, Караты-Каан бойында сананала, эрик жокто: «Жакылтамды кыйалта жоктог бүдүргенин учун слерге жөөжөмнөң жөөжө берейин, малымнан мал болуп берейин, бойоордын жеригерге апарыгар» — деди.

Арык-Бөкө Эрке-Кооло ада-энезинин журтына, алтыгы жерге түжер болзо, журтын танып та болбогодый эмтир. Уйлер ончозы жемирилип калган, журтта беш-алты ла өркө улус жадыры. Арык-Бөкө жагы уй тургузала, бойы одус тун, одус түш уйуктай берди.

Турар болзо, тулбар аттын бажы каландаган, аш та жибей туру. Арык-Бөкө: «Сен не арыктадыг, курсак не жибей туруг, оорудыг ба?» — деп сурады.

Тулбар кижинин үниле эрмектенди:

— Сен канайып уйуктап туруг? Сениг ада-энег Жеткер-Кааннын жеринде шыра-кыйында жүрилер. Жеткер-Каан оморды олжолоп апарала, кулданып жат.

Арык-Бөкө тулбардын айтканын угала, ого минеле, Жеткер-Кааннын жерин көстөп учурта берди.

Једер жерге једип, ада-энезин табала, көрөр болзо, аштан-курсактан торолоп калган жүк ле тынду жүрилер. Эки карган уулынын эзен-амырын көрбө, сүүнгендерине токтодынып болбой, Арык-Бөкөннө ку-чактай тудала, ыйлажа берди.

Арык-Бөкө Жеткер-Кааннын өргөбзине јортуп барарда, каан коркыган бойынча кирер-барар жерин таппай, печкенин ичине кирип јажынды. Арык-Бөкө оны бедреп, печкеден чыгара тартып, олјочы кан-анды эки айагынан тудала, анга-кушка јем-курсак бол деп, туудын бажына чыгара чачты.

Арык-Бөкө олјодо жүрген калык-јонды јуујла: «Эмди слер бойоордын жеригерде журтагар. Бис база бойыстыг јери-јуртыска јанала журтайлы» — деди. Онон олјодон аргадаган ада-энезин, калык-јонун айрып алып, јери-јуртына јетирип салды. «Эмди мынан ары нени эде-рин бойоор билеер» — дейле, Арык-Бөкө баатыр күрентикке чыгып алып, одус тун, одус түш уйуктайла турар болзо, тулбар ады база ла јал-куйругу үрпейип калган, аш-курсак та јибей туру.

«Не болгон?» — деп сураарда, тулбар ат каруузын мынайып јандырбай кайтты: «Мындыг узак ойгө уйуктап јадар сен канайткан? Эки күлүк нөкбрин, Апселем ле Апанай, Јер-Эззинин журтында артып калгандар».

Арык-Бөкө капшай ла эш-нөкөрине, Эрке-Коого, кирди. «Качан бис

Јер-Эзинин јеринде жуулажарыста, менинг кожо барган эки күлүк нөкөрүм өлгөн, оларды канайда табала тиргизип эжелетен» — деп сурады. Эрке-Коо: «Бу ак-торко бөслө јелбип туруп бедрезен, өлгөн сөөгин табарын. Бу кызыл торко арчуулымла үстине јелбип ийзен, нөкөрлөрүн тирилип келер» — деди.

Арык-Бөкөнниг адына мингени ле көрүнди. Тенериде булуттардын алдыла, јерде мөңкү кырлардын үстиле тулбар ат учуп калды. Эки көстөн от чачылат, эки тумчуктан ыш јайылат. Тулбар аттын јелбүзине тенеринин булуттары јерде эзилет, јердин тозыны тенериде буркурайт.

Арык-Бөкө жуулашкан јерге једеле, Эрке-Коонун берген ак-торко арчуучыла ары-бери јелбип ийерде, Апселем ле Апанай су-кадык ла бойлоры туруп келдилер. Арык-Бөкө баатырды нөкөрлөри танып болбой турала танып, кучактай алып, өпүштилер (окшоштылар). Мынын сонгында баатыр күлүктөр ак булуттын алдыла, мөңкү кырлардын үстиле төрөлин көстөп учуп ийдилер.

Јериндеги эл-албатызы, ырысту кабар (солун) угуларда, олардын келер бажына алама-шикир аш-курсактан белендеп салып, сакыдылар. Арык-Бөкө баатыр эки күлүк нөкөриле јенү алып, төрөлине су-кадык јанганын уткып, калык-јоны ай алты, јыл јети јыргады. Арык-Бөкөгө лө Эрке-Коого эл-јонды башкарып јадарына сүрекеј јаан ырыс болды.

ЭРГЕКТИ-УУЛ

Узак-узак озогы чакта баят јеринде эмеген-өбөгөн улус јуртаптыр. Апшыйагынын ады Согондой, абакайынын ады Эркечек. Согононун бажындый сок јангыс балазынын ады дезе Эргекти-Уул болуптыр.

Согондой апшыйак күнүн ле Күзедей каанныг јылкызын күзеде-тен. Бир катап Согондой малды Эски-Баятка сугарарга апарган. Атар сууга кирбей, шоокырып, бышкырып, кайра бурылып турдылар.

— Бу неден коркып, сууга кирбей турулар? Акыр, барып көрбйин — деп, Согондой жууктай базып барза, суунун куйузында јыдыган тере јадыры. Апшыйак оны суудан чыгара чачты. Ол ло тушта тереден суунунг ээзи Шулбис чыга коноло, Согондойды тамагынан аймап: «Сен меге амыранарга не чаптык эттин? Онызы учун сени эмди ле тирүге јиирин!» — деди.

Согондойдын коркыганына тамагынан үн де чыкпай, суудагы талдый тыркыражып турды. Онон эмеш ондонып келеле, јалынып сурады:

— Мени эмди јибегер, айлыма јанала, эменимле кожо калганчызында јазап чайлап, јакшылажып алайын. Эртең тура кызыл күннин чогы Эски-Баяттын үстине ойной ло берзе, мен келерим. Ол тушта јигейсер.

Шулбис јөпсинип, Согондойды айлына божодып ийди. Сүүнген

бойынча өрбкөн адына минеле, чаап калды. Айлына келип, эмеенине не болгонун айдып берерде, Эркечек апшыйагына ачынып, ыйлай-ыйлай, чай асты.

Ада-энезинин табыжына Эргекти-Уул ойгоноло, чугулданып кыйгырды:

— Не керек меге уйуктаарга чаптык эдип жадыгар?

— Аданды эртен суу ээзи жип салар, онын учун ыйлап-сыктап турум — деп, энези айтты.

— Же, болор, ыйлабаар, кемди кем жириин эртен көргөйс. Эмди тура меге уйуктаарга чаптык этпегер — дейле, Эргекти-Уул жаткан бойынча косырыктай берди.

Эртеинде Согондой суу ээзи Шулбыска барарга тергенип турарда, Эргекти-Уулы: «Акыр, ада, эмеш сагып алаар — деп токтотты. — Мени үйде артызаар. Жаныма курч малта салып, бойоор кайда-кайда жажыныгар». Ада-энези уулынын айтканыла жажынып калдылар.

Кызыл күннинг чогы Эски-Баяттын үстине ойной берди. Согондой келбеди. Күн жылып, түштүк жаары түже берди. Согондой келбеди. Суу ээзи Шулбыс мекелеткенин билип, Согондойдын кече барган жолун жытап-жытап, ары-бери жайбандаган базыт эмес базыт истеже берди.

Анча-мынча болгондо Согондой журты көрүнди. Шулбыс эжикти ача тартала, үйге кирип болбоды — эжикке батпай калган. Караза, Эргекти-Уулдан башка бир де кизи көрүнбеди. Шулбыс жаман үнле кыйгырып, уулчакла кериче берди:

— Айт, кулугур, адан кайдаагы барган?

— Баят-Сууны кече берген, аба-жышка кире берген. Сендий жал-жырак, молто неме адамды табарын жок. Сен ол терен Баятка эжинип те болбозын. Сууга жүзердег болгой, базып та болбой турган эме-зинг бе?

— Улус канайып жүзүп жат, мен де онойдо ок сууны кече берерим. Бот сендий, сирке ошкош кичинек немени, жантик-чирик үйигер былча базып койор.

— Мен агаштан кезеле, жаңы үй тудуп аларым.

Шулбыс мыны угуп, жоон үниле сүреен тын каткырды:

— Чымылга чыдабас бойын тоормоштон болгой аданнын канза-зын да көдүрүп болбозын.

— Менин чагымды билерге турган болзонг, эжикти кыстай ачала; колынды бери сук.

Шулбыс жөпсинип, колын эжиктен сугуп ийерде, Эргекти-Уул курч малтала онын колын кезе чапты:

— Бу сеге, кижинин кандый чактузын билип жүр. Эмди мен сенин бажынды кезе чабарым.

Коркыган Шулбыс качып барадала, кайыннын бажынан камынып, оны ары-бери акчеп туруп калыярда, айга барып түшкен. Ай жаңызы айас түнде айда карарып көлөткө көрүнөт. Анда Шулбыс эмдиге ле жажынып калган отуры.

ЎЛГЕРЛИК АП

Валерий КУНИЦЫН

ОЛ БОЙЫНЫҢ АДЫЛА ЖАРЛАЙТ

Шабалин журттан ыраак жокто, Чуйдын трагынын жанында,
Ангаковтын адыла адалган кайа бар, гражданский жуунын ойинде
мында кызылгвардеец жен жастанып жыгылган.

Ондо, ыраакта, жап-жайыл —
Ол жергелей турган жойгон агаш.
Онын алдында, жолдын жанында,
Оңкойып калган кайа таш.
Өткөн жуу-согушты эзедип,
Ол мөңкүлик кереестий турат.
Ондо кем жыгылганын дезе
Ол бойынын адыла жарлайт.

ЖЕТИ-ҚОЛ

Тенкейип калган тенери алдында,
Тымык сындардын колтыгында
Жегеске бастырган Каракөл,
Жети ле казандый Жети-Қол.

Қайнаган казандар табыжы —
Көлдөрдин араай жымырты.
Аркадан түшкен кеен мөштөр —
Айылдап келеткен баатырлар.

Жети-Қолдин кеенине көрөлө,
Жок ло жерден канат бүткендий.
Кеен Алтайдын үстиле
Қайып, шунгуп тургамдый.

ЖОНЖОЛОЙ

Кандык айда
Күннинг көзи
Қызып келзе,
Қайылып баштаган
Қардын алдынаг

Jonjолой көрүңизе,
Топтойып келеле,
Чечеги жайылар,
Кыскылтым өңдү
Чечеги жайылар,
Сакып ал, экем.

ЖАҢЫСКАН КЕЛИН

Жабыс улуска
кыйа көрдүртпей,
Жаңыскан келин,
омок жүредин.
Чынаркак улусты
өчөгөн чилеп,
Чыт этире
кийинген жүредин.
Уүрелер-эштери
сеге жолыкса,
Туйка үшкүрүп, туура көргүлейт.
Уйде жаңыскан
кунугып та турзан,
Туура улуска
ачуун сезилбейт.

Таныспай ШИНЖИН

АЙУЧАК ЛА КОЙОНОК

«Айучак нажы!» — деп,
Аралдан мендеп,
Эрте жаскыда
Койонок келген Айучакка.

Жапсынып Койонок
Нажызына жууктаган.
«Морковь жок.
Уренде» — деп айткан.

Айучак жерди
Жаңыскан сүрди.
«Морковьло көөркийди
Күндүлейтем» — деди.

Жаскы Койонокко
Жалакай сананды.
Бойына картошко,
Чалканаш салды.

Же морковьты Койонок
Жайыла сугарбаган.
Бир де конок
Жанына баспаган.

Күс келерде,
Кожо жулбаган.
Айылга кирерде,
Амтамын кайкаган.

Уйга, чочкого
Амзадып ла турган.
Подполжы-орого
Саларын салбаган.

Жиген, үлеген,
Бүри де арпаган.
Жайыла иштеген
Айучакты ундыган.

«Мен, мен койонок,
Иштенкей ле омок!» —
Анайда Койонок
Кожондогон омок.

Кыш келерде,
Жоголгон омок.
Айылга кирерде, —
Морковь жок.

Айучакты көрзө,
Күчтү, силү.
Койонокты көрзө,
Кураа, је сүмелү.

«Соок кышты
Канайда кыштаарыс?
Бар чалканашты,
Байла, кемјип ажанарыс».

Койонок анайда
Курбуйып айдынды.
Айучактын айлында
Адылыш жагыланды:

«Жок, Койонок,
Сен омок!
Аралга кир!
Тал кемир!

Менде ородо
Чалканаш бар!
Жаска чыгара
Жиирге чыдажар!»

Көбөркий Койоноктын
Кош кулагы
Тал-ортодон
Сыныгып талбайды.

Жаан көстөри
Жумулып, жажалды.
Сагалду эриндери
Сан башка тыркырады.

Онын жанына
Айучак жууктады.
Соксондогон бажына
Сабарын салды:

«Канайдарым сени,
Күч жок немени?
Менле кожо јаткайың,
Тойу-ток кыштагайың».

Тату чалканашла
Тойо азырады.
Чурананы алала,
Чуркурада ойноды.

Тойу Койонок,
Торт ло томоноок.
Кыңзып үнденет,
Кожондоп секирет:

«Мен, мен койонок,
Аштаң-тустан тойу-ток!
Узун кышты чыгара
Жийтен курсак толтыра.

Айучак најыга
Акту күүннең айдайын:
Көп, көп жылдарга
Көдүр болбос быйан!»

Жапсык Койонок,
Жалакай Айучак
Жыш аркада
Жаан жыргалда.

«ЧАКЫЗЫ ЖОК АЙЫЛ»

(Баланың чыккан күнин темдектеер жанжыгу керегинде)

Келди карганактын туразынаг кыйгы-кышкыла чыккан. Түрген болуш жетирер машина једе конуп, тураның ичинде тал-туура жыгылып калган, келтей будында носок жок Григорий Селемеровичи больницаның кардиология бөлүгине жетирген. Врачтар «инфаркт миокарда» дешкендер.

Григорий Селемерович баштапкы уколдын кийинде эмеш ондолып келген. Же онон бир айга жуук орыннаг турбай жадар керек деп угала, кунуга берген. Ол жүрүмди кандый да болзо жүрүп койгон. Ого, жетен беш жашту кижиге, мындый согулта не керек? Ол бойынын жүрегин тыг деп сананып жүретен. Же кечеги ачынышка, ал-санаага карган солдаттын жүреги чыдашпады.

Карганактын уулы жербойындагы жаан эмес предпрятиениң жааны, үйи база жакшы иште. Экүде акча көп. Уч кып жакшынак турада он беш жашту жаңыс уулду журтап жадылар. Карганак олардын жанында, бир кып болчок турада. Жок, карганак олардон башка болгонуна бир де ачынбай жат. Карын жакшы, олого до, бойына да чаптык болбос. Онон балдары оны жаантайын келип көрүп, болужып жадылар. Ол жанынаг комыдал жок. Таадактын ичине озодон бери жарабай турганы — ол уулынын ла келдиниң кажы ла болор-болбос керекке ума жок улус жууп жыргайтаны. Торт ло «көрөөр бисти, байысты» деп кыйгырып турган неме ошкош. Кече, качан уулы ла келди он беш жашту Сүүнердиг чыккан күнин байрамдаарга камык улус жууп турарда, ол чыдажып болбой айткан, токтоткон. Кайдан, олар угар эмес. Келди ого мынайда айткан: «Слер бойыгардыйын жүрүп койдыгар, бис те жинт тужыста онду жүрүм көрбөгөнис. Оркөлөп-момондоп, аш терип шыралаганыс. Эмди ого жүк жаңыс балабые сүүнзин, жыргазын...»

— Слердин жыргалаардан балага кандый сүүнчи?

— А ол улустың экелетен жүзүн-жүүр сыйларынаг артык не керек. Адазынын жаңы замстители Сүүнерге чүмдү фотоаппарат сыйлап беретем деген. Ол сүүнчи эмей...

Бу сөстөрдин кийинде карган өрөкөнниң өзөк-бууры ачу-ачу сыстажып, унчугып болбой отурып калган... Карганак салымын, өткөн жолын, жүрүмин сананып, узак-узак отурган. Уулынын көп тоолу көз-нөктөринде жүзүн-жүүр оттор жаңыс ла жапылдап турган. Ол жыргалга барбаган. Жаан удабай Сүүнер келип, кандый улус келгени, кандый сыйлар экелгени керегинде куучындаган. Уулчактын үинде кандый да карыкчал барын сезип, таадазы оноң «сеге бүгүн сүүнчилү бе, ба-

лам?» деп сураган. Сүүнөр карганактын сурагын укпаачы болуп, эжиктин жанындагы жаман көнөккө «шайт» этире түкүрелсе, жүрө берген. Карганак уйуктаарга жаткан. Же уйку кайдаг келзин. Ол бойынын иит тужын, айыл-журтту болгонун, жууда ла иште ордендер алганын үезин эске алынган. Айла партияга ол туй ла төртөн жыл мынан кайра, жуунын учы жаар кирген эди. Бу санаадаг карганак орынга женил отура түшкен. Бүгүн онын партияга киргенинин төртөн жылы толгон туру ине! База юбилей, же онын юбилейи кем де билбес...

Күндүлү кычыраачы, бот мынайда энезинин эркезинде жүрген, жүрүминде эл-жонго, ада-энезине тузалу бир де неме эткелек балдарга «сүүнчи» эдип тура, чын ажару, кичеemel эткедий улусты — карган-дарысты бис кезикте ундып жадыбыс.

Григорий Селемеровичтин жүреги онын юбилейи улус ундып койгонынаг улам кадалышкан эмес. Жок, андый жажыдышка ол үрен-беген. Онын жүреги, качан онын айлына «Сүүнөр айлында конбогон» деп, уулы жүгүрүп келерде, чыдашпаган.

А Сүүнөр десе ол энирде бу ла онын ада-энезиле кожо эмдик мал чылап толголып турган таныш эмес улусты көрүп, узак кунукчылду отурган. Юбилейге келген улустын да көп сабазы бу он беш жашту уулчакты баштапкы катап көрүп жат. «Онын чыккан күнинде мынайып бийелеерге, мынайып жыргаарга, полго шампанскийди суу чылап төгөргө ол нени эткен уулчак, кандый ады чыккан?» — деп, бу улустын бирүзи де сурабайт. Чынын алар болзо, озор «шефтин айлында», озор артык не керек. Ол сени айлына кычырган — кандый сүүнчи, кандый ырыс!

А Сүүнөр? Сүүнерди десе ундып койгондор...

Сүүнөр, жаан улустын жыргалы күүнге тийе берерде, оромго чыккан. Оздо кандый да ээзи жок мотоциклге туштап, оны минеле, одоштой журтта таай-эезине жүрө берген. Жок, маталды да оотпогон, бойы да алдырбаган. Же мындагы улуста чаксыраш тын болгон. Озор улам карган адазы жүректен «баштапкы согулта» алган, больницада жадыры.

Бу учуралды мен учына жетире не бичидим десе, эмди баланын чыккан күнин темдектеп, аайы-бажы жок аракыдайтаны бистин билелерде база бир «жанжыгу» боло берди. Жарт, андый жыргалды эки-жангыс балалу улус эдер аргалу. А биледе сегис, тогус бала болзо, канайдар?

Баланын чыккан күнин алтай улустын көбизи тын жыргал этпей турганын мен жакшы керек деп чотоп жадым. Бир катап бис Кан-Оозында бир койчыла кожо озордын биледеги (өбкөдбги) балдарды тоологоныс. Озор он карындаш улус. Ончозы айыл-журтту, бала-баркалу, тоомжылу ишчилер. Он карындашта жаба жетен бала! Балдарынын балдары одус. Анайдарда жагыс ла балдардын чыккан күндерин темдектезе, жылына — жүс байрам! Озор ада-энелеринин, төрөөндөринин чыккан күндери кайда. Бого календарьдагы байрамдарды, сыйларды, тойлорды кожуп ийигер. А кажы ла кижинин иш аайынча профессионал байрамы кайда. Байагы койчы чын айткан. Ол байрам-

дарды бастыразын «темдектеген» болзо, ого иштеер де, амыраар да ой жетпес эди.

Баланын чыккан кўнинде ого көп тоолу жүзүн-жүүр баалу немелер сыйлап, оны кичинектен ала үрөп турганы, жажы жетпес балдар ара-кыга кирип турганы керегинде мен бичибей жадым. Ол өскө сурак. Мен баланын чыккан кўнин «стол» этпей, оны баланын ал-санаазын-да жаркынду кўн болуп артар эдип темдектеери керегинде айдайын.

Же оноң озо база бир темдек: городто жаткан бир үй кижн айыл-дажынан төлүге акча сурап жат:

— Кече он беш салковой болгон, айдын учына једе берер эди. Же бу бир кыстын чыккан кўнин темдектеп ийдим не. Қанайдар? А бү-гүн десе ого школго ажаныш учун акча табыштырар керек...

Көрдөр бө, бу үй кижн байа Григорий Селемеровичтин балдары чылап жеткилдү эмес. Же балазынын чыккан кўнин тўней ле темдек-теп жат. Ол темдектештен онын кызына кандый туза? А чыккан кўн десе — баланын. Бу эки учуралда экилезинде, чынынча айтса, јаан улус баланын чыккан кўнине шылтай аракыдаар эп тапкан.

«Қанга шылтай — ичеге». Өскө не де эмес. А айдып көр. Тен ты-ныгылап чыгар: «Баламнын чыккан кўни — јаан байрам. Қанайып турун, уйат. Балам сўїнзин, жыргазын...»

А балдардын жыргалын мен база көрдим. Бу жуукта бир айылга кирзем, балдар үчинчи класста үренип турган кызычактын чыккан кў-нин байрамдап жаткан эмитр (јаан улустыйы энирде болор). Узادا тургускан столдордо кандый курсак жок деп айдар: торттор, конфет-тер, салаттар... Уулчактар жараш бокалдарга лимонад уруп, кызычак-тарга не керектү алып бергилейт. Онон чичкечек, ару жараш колдорын чойгилеп, бокалдарын бой-бойларына жараштыра согуштыргылап тур-дылар. Бу балдар учун ичим ачыды. Јаш көөркийлер сыраңгай карган улус ошкош. Чөбөчөйди де тудуп билер, кийиннен ары нени жиирин де билер. Көрсөң, сыраңгай ла аракыдаштын репетициязы санаага ки-рер. А учында музыка, бије... Айла, кўстин жылу, айас кўни турган. Байагы кызычактын чыккан кўнине учурлай ар-бүткенге походко не барып келбес? Бистин Алтайда ады жок куй таштар, карасулар, јаан эмес когоролор сүрекей көп. Ол кўн кандый бир тоғмок сууда болуп, онын агынын, эки јанын арутап, јанына ағаш отургызып, ол суучак-ты байагы кызычактын адыла (бойлары ортодо) адап койгон болзо, кандый јакшы болбос эди. Ол тушта кызычак бу кўнди, бу нөкөрлө-рин качан да ундыбас эди.

Јажы јаан улусла куучындашсан, мынайда айдыжар: «Алтай улус озодо чыккан кўнди темдектеерден болгой, билбейтен де болгон», «алтай кижн чыккан кўнин карын јажыратан», «алдында улус чыккан кўнин билбес те болзо, канча јашту болгонын билетен»...

История наукалардын кандидады С. Ја. Пахавтин шўүлтези-ле, алтай улус бойларынын чыккан кўндерин 1926 жылда улустын тоо-зын алар өйдөг ала билер боло берген.

Кычыраачылар мени чын ондоп турган болор деп сананып жадым. Кижн бойынын чыккан кўнин билер боло бергени ол жанн жўрўмнин база бир жанн једими болуп јат. Кижинин чыккан кўни ол онын алсанаазында сан башка ап-ару, жаркынду кўн болор учурлу. Анайдарда, кижинин чыккан кўни — жанн учурлу керек. Эмди жангыс оны канайып темдектеер деген сурак артып јат.

Ишмекчи кече иште болбогон. Ол мынайда актанат: «Кече чыккан кўним болгон. Эмеш темдектеп ийгенис...»

Кожо иштеп турган нокорлори, башкараачы неме айтпай, колдорын жангылайт: «Кижиде чыккан кўни јылына жангыс катап болуп јат». Мен сананзам, мындый кижн бойынын чыккан кўнин быјартыдып, бойын уйатка тўжўрет.

Бистинг ада-энебис бисти «чыккан кўнигер эн эрчимдў иштў кўн болор учурлу» деп ўреткен. Ол жанннан мен Эликманар ичинен алтан јашту Тастай деп обогонлў куучындашканым санаама кирет. Тастай јууда эки орденле, иште бир орденле, эки медальла кайралдаткан кижн. Ол мынайда куучындады:

— Менин адам озодон бери орустарла најылажып јаткан кижн. Ол агаштан не-неме эдер ус болгон. Ол бойынын балдарынын чыккан кўндерин темдектеерин ундыбайтан. Ол: «Је, балам, сен мынча јашту болдыг, бўгўн мындый јакылта-иш бўдўрер учурлу» — деп айдатан. Ол кўндер жаантайын кўскиде откўрилип туратаны санаама кирет. А менин чын чыккан кўним јаскыда. Бир катап адам-энем меге јап-жангн тон-обўк кийдиреле, атка миндирип, кой кабыртып ийген. Ол тушта менин беш јажым толгон дешкен. Жангн тонымнын эдеги јайылып, койлордын кийнинен ары атту мантадып турганымды качан да ундыбазым. Онон ло ары кўс келзе, адам меге «јажын толгон» дейле, кандый бир јакылта беретен. Темдектезе, он торт јажым толордо, ол меге кайыннын урын экелип берген. Мен десе ол урдан эт салатан жанн аяк эдер учурлу болгом. Ол аяк эмди айлымда. Оны мен жанн кереес кептў чеберлеп жадым. Мен ол аякты кере тўжине јонгом, жазагам. Учында адам аякты ширтеп кўрөлў, тыш жаннна бир журук кескен. Ол адамнын бойынын тагмазы болгонын мен кийинде билгем. Ол аякты јонуп тура, эки алаканым бош суулантыган. Адам десе каткырып, «колын чий эмтир, балам. Эр кижинин колы бек болор учурлу» деп айткан. Он алты јажым толордо, адам меге эски чакынын ордына жангн чакы кондырзын деп јакылта берген. Тегин столм эмес — алтай чакы. Ол чакыны эткенимди мен качан да ундыбазым. Ат буулаар эптў ўйттерлў јараш чакыны кўрўргў мен тўнде эки катап чыгып јўргем. Ол меге чыккан кўниме учурлай жанн кереес кеберлў болгон. Он сегис јаштуда эмдик ат ўредип, онын белине бойым эткен ўйген-куйушкан, ээр-токым салгам...

Таспай обогоннин куучынын угуп отура, откўн јууда јен јастанып јыгылган адалар, агалар керегинде, јуудан келтей колы-буды јок јанып келеле, канча јылдарга улай эрчимдў иштеп јўрген Тастайдый

улус керегинде база катап жылу санандым. Кижн сананза, жуудаг кенек жанган кижн «мен шыркалу, кенек» деп чөрчөктөп жаткадый. Айла, иштебей жатса да, государство, эл-жон оморды кыйа көрбөс. Же омор ада-энелеринег чек өскө таскаду алган улус. Омордын ада-энелери үргүлжиге энчн эдип оморды ишке үреткендер. Ол таскаду баланыг чыккан күнинег башталган. Ада-энелери оморды сен мындый немени эдер учурлу деп ээжиге үреткен.

А эмди десе көп ада-энелер «балам, сен мыны эдип ий, мен сего ол учун мындый неме берерим» деп мекележип, «садыжып» жат. Магазинге курсак-тамакка барып келген учун — конфет, бир класстан экинчизине көчкөн — сый, чыккан күнине, школды божотсо — база сый. Керек десе комсомолго кирзе, сый эдип жадыбыс. Черүге барза, черүден келзе, база ла сый.

Бир катап алты жашту өкөр кызыкчакты жангы жылдын чибичегинин жанына балдарла кожо ойнозын деп сүмелеп болбогонумды эске алынадым.

— Айсулу, ол балдарла барып ойнозон, болчом...

— Жок...

— Не жок? Көрзөн, ол Соок-Таадактын сумалында кандый конфеттер бар. Ол сего сый берер.

— Э-э, оны база конфет дийт. Менин айлымда онон артыгы бар...

«Жаш баланын тили чынды айдар» дегени жолду. Соок-Таадактын сумалындагы конфеттер Айсулунун айлындагы конфеттерден баалу болгон болзо, ол ойноор эди... Бу кызыкчакты сый жок жеринег кыймыктадып болбозын. Ондый жаман кылыкка ол чыккан күнин темдектештерден үренген.

Бу жууктарда мен бир жнитке Тастай өбөгөн чыккан күнинде бойына кандый «сый» эдип туратаны керегинде куучындаарымда, ол алан кайкаган:

— Чагы, аяк, ээр-үйген. Же эмди ой чек башка ине.

Мен жөп, ой башка. Онын учун бастыра улусты чакы кондырзын, эмдик ат үретсин, үйген-нокто этсин деп мекелебей жадым. Керек онызында эмес. Тастайдын айтканы — ол жүк ле бир темдек. Анайып, озодо агашла узанар ус кижн бойынын уулын үреткен. Эмди жүрүм чек башка. Ого келиштире балдарга өскө иштер эттирерге жараар. Эмди көп балдар күünün, журанарынын школдоруна жүрүп жадылар. Анайдарда, он беш жажы толгоныла колбой кызыкчак бир жараш журук жураза, ол чакыдан коомой болор бо?

Баланын чыккан күнине уткый сананып, таап эттирткедий солун ла жылбилү немелер көп. Баланын чыккан күнин аракылу, лимонадту столдон ырадарга сананган кижн сан башка солун иштер табар аргалу.

Тастай карганактын айдыжыла болзо, чыккан күнин чөөчөйлү өткүрерге темиккен бала айлынын жанына чакы кондырып болбос. А чакы жок айыл бала жок кижн ошкош.

КАРЫНДАШТЫК КЫРГЫЗСТАНДА ЮЛЫГЫШТАР

(Жорыкташтын журамалдары)

Мен СССР-дин Бичиичилер Бирлигинин командировказыла Фрунзеге 30 сентябрьда түште учуп једип келдим. Мраморло кееркедилген «Манас» аэропортто мени ады јарлу поэт Омор Султанов ло «Кыргызстан» бичик басманын редакторы Мырзайан Толомушев уткып алдылар. Күстин јылу айас күнинде түштүк республиканын төс городы, онын јангы туралары, административный тудулмалары, керес мөңкү-сүрлери, скверлер ле парктар эптү, ыжык ла та кандый да токыналу, аңылу јарамыкту деп билдирди. Түп-түс оромдор, тротуарлар јажыл өскүримге — јырааларга, ак теректерге, күмүш теректерге, карагачтарга, чечектү клумбаларга туй алдырткан! Фрунзе бистин орооннын эн јажыл городторынын бирүзи ине!

Бис Бичиичилер Бирлигине једип, каруулу качылар поэт Жолон Мамытовло, прозаик Оскен Даникеевле таныжып, эзен-абыр суражып, эрмектештибис. Ол күн энирде Опера ла Балеттин Тергеелик театрында атту-чуулу акын Тоголок Молдонын туулганынан бери 125 жылдыгынын юбилейи болор деп, ого мени кычырдылар. Юбилейде кыргыз литературанын атту-чапту бичиичилери јуулышты, байрамдык ойын-концерт көргүзилди. Мен бу јаан культурный солун керекте литературанын аксакалдарыла, јнит бичиичилериле таныштым, кыргыз элдин музыказын, кожондорын уктым, ойынчыларын көрдим.

Эгирдин кийинде Бичиичилик Бирликтин јаандары, Узбекистан ла Таджикистаннан юбилейге келген бичиичилер — узбек романчы Абдуллаханов Джоирид, таджик үлгерчи Келдиев Гүлназар ла мен Фрунзедег јарым час барар Аламедин деп өзөктө Арашан деп јуртта бичиичилер иштенер Турага јеттибис. Бис мында чайлап, куучындажып-таныжып кондыбыс. Экинчи күнде Бичиичилер Бирлигинин консультанттары бисти төс городтын ич-тыш бүдүмиле, керес мөңкү-сүрлериле, кеен-кееркемеддү тудулмаларыла, заводторыла таныштырып, Аламедин өзөкти өрө мантадып, јер көрүп јурдибис. Фрунзе мөңкү баштарлу Ала-Тоо деп улу сыннын тууларына курчаткан јажыл город.

Алтай баатырлар Алып-Манаш, Ак-Тайчы, Алтай-Буучай, Көкин-Эркеј јуртаган јерлер ошкош туулар, өзөктөр, белдер, сындар. Алтай тилге сырангај јуук түрк тил, алтай улустый чырайлу улус. Калыктардын историязын, өткөн јүрүмунин јажыттарын сананарын. Эр-Манас керегинде улу кыргыз эпосто улу алып-баатыр Манас Алтайда туулган, онок келген деп айдылат. А бистин Алып-Манаш ол ок Эр-Манас ине!...

Учинчи күнде керсү кыргыз үлгерчи нөкөрүм Омор Султанов мени бойынын машинасына отургузып, Иссык-Көл жаар апарды. Бис поэттин чыккан-өскөн Тосор деп журтка жетире жер көрүп, улусла туштажып жорыктадыбыс. Бу жердин ады Манас баатыр бөштүлөр тоскон жерден улам адалган. Бис поэттин төрөөн-тугандарына туштажып, чабандарга айылдап, ончобыска сүреен ырысту, сүүнчилү жолыгыштар болды. Чабан улус мени сүреен соныркап уткыдылар. Алтай тил чек кыргыз тил ошкош болгону оларды чек кайкадып, олар меге алтай эл-жоннын-ядын-жүрүми керегинде көп сурактар бердилер. Олор кой сойотоныс дежерде, мен оны токтодорго болуп, алтай улус «түнде ууры эткең кижичи кой сойотон деер» дезем, олар каткырыжып-сүүни-жип, бир чоң чырайлу омок кижиге колло ууладылар. Бу кижичи жуу ойинде чабан болгон, аштап-торолоордо, койды «уурдап жип ийетен», ого жараар деп кокырлаштылар. Кыргыз калык Алтайдан Ала-Тоого канча жүсүлүдктар озо көчкөн, же тил, кылык-жан тыг ырабаган. Столодо ол аш-тамак, тилде ол ло ок сөстөр. Эрмек-сөстинг күрмелгези, айдылыжы, кокыр-каткынын сыркыны — ол ло бойы. Чабан улус кайда ла түп-түңгей: ол ло балдары көп бойы, ол ло күндүзек бойлоры, ол ло бойы — эбиреде ийттер үрген, койлор маараган.

Кезикте сананзанг, Алтайда, Кош-Агаш, Улаган аймактардын ыраак турлуларына ошкожыг. Же бу турлу Ала-Тоонун койинида, Иссык-Көлдиг жаказында! Маркаш деп жука чырайлу, чагкыр көстү чабан Казахстаннын Бичинчилер Бирлигинин баштапкы качызы Олжас Сулейменов быжыл жайгыда бери келип, меге айылдап, мөңкүлөр алдында болды деди. Олжас Сулейменовло кожо мен Москвада быжыл кышкыда көп тушташканыбыс, Казаньнан келген ады жарлу тюрколог доктор Абрар Каримуллинле кожо көп жакшынак куучындар өткүргенис. Эмди Иссык-Көлдиг жаказында онын көп тоолу жолдорунун бирүзине учураштым. Бу меге база жаан сүүнчи болды. Алма-Ата мынанг жаан ыраак эмес эмтир. Жойу туристтер үч күнге једип келер.

Иссык-Көлдиг учы-кыйузы көрүнбес, ол көк-жакыл тенгистий эмитр. Эбире турган туулар — көб-күрөң меестерлү, сүрекей бийик кайыр мөңкү баштарлу туулар. Көлдиг ары јанында көс једерде көгөлт-ирим-оошкы тумаарык ажыра кейде та не де булут ошкош чөйилп агарар. Ол андый ок көрүмел — улу туулар: Күңгей, Ала-Тоо. Улу ла јебрен, кереес јер. Алтай ошкош Кыргыз јер. Тенгис ле Туунунг ортозында күрөң өңдү Тала. Туулардын ыжык кабыргаларында јажынып калган агаштар...

Мен эртен тура Омор-аганын алмалар кызарышкан сад аразын-дагы дача-туразынан чыгып, ээн кумак жакалу Көлгө бардым. Кудай ла де, јаратка согулып јаткан толкулардын элбегин, узунун, јаражын, суунунг арузын! Јайгыда мында улус келип амырагылайт. Күнге күјет, эжинет, алма-абрикостордын витаминдерин алынат.

...Бис атанарыбиста Көлдиг таныыр эмес. Байагы јиргилјинденип, јымырап јаткан көк телкемде эмди узун-узун ак курлар түрбектелип

айдалат, садтардын, Тосор журттын үстиле тоозынду жоткон өдөт, туулар көксине жетире куу туман, өзөктөрдүн көгөлтирим түбинде жашкантийт — та кар, та жааш.

Көө-күрөң туулардын эдегиле, суунын жаказыла барган жол эмеш көдүриле берерде, көрзөбис: Көл там калаптанат, кату кебин тартынат. Көлдүн жарадынаг ары бир 20 метрге суу кумакла кожулып, боро көбүктү энтерилип кайнап турган толкулар, оног бир 50 метрге — жап-жакыл толкулар, оног ары — горизонтко жетире кара-көк өңдү, ак жалдарлу Опо-суу. Улу тууларга курчаткан Улу ла апару Кыргыз тенгис.

Көл кайнайт, жаратка толкулар кур курла агарып, табаруга барып, согулып, ойто ло улу суу, ийде экпинделет, ачуурканат, үстүгет. Тенгеринин түбиле күски булуттар учат, эмеш жааш жаап, сергек кезем салкын машинаны жолдон кезикте чек нийде салып учургадый. Омор Султанов, поэт, бу жердин жебрен ле эмдиги, керсү жүректү ле кеен чырайлу улустарынын уулы, кандый да озогы-озогы, кижинин жүрегин ууштаар, сыстадар кожон-ырын, сыгыдын ырлайт, ырлайт... Улу Көл, Улу Тала, Улу Туу! Жакшы болзын, жалакай жүректү кыргыз эл, Манастыг балдары! Мен эмди слерди качан да жүрегимде алып жүрерим, карындаш улус, каны, тыны, санаазы бир, бир ороондош эл!

Онын кийнинде көп жакшынак тушташтар болды. Олор менин жүрегиме көп шүүлтелер, ачылталар, карузыш экелди. Туулу Алтайга жылдын жылга кыргыз билимчи-ученылар келет, тилибис, кеп-төрөлсиз, историябыс шиндейт. Олордын тоозында жайалталу шиндеечилер Турдубай Абдракунов ло Касымбек Сейдакматов. Менин жагы таныштарым — баштапкы кыргыз органист-музыкант Динара Салиева, атту-чуулу кинорежиссер, СССР-диг эл-калык артисти Толомуш Океев, жайалталу үлгерчи, баатыр тын-жүректү эр Түменбай Байзаков, редактор Мырзайан Толомушев, каруулу качылар, жүреги ойгор бичиичилер Жолон Мамытов ло Оскен Даникеев, жаш ла жалкынду сөстү поэттер Орозбай Көчкөнов ло Кенеш Жусупов, озодон бери чындык жолдош Рамис Рыскулов, Бичиичилер Бирлигинин литконсультанттары Ташмат Арыков, Даярбек Казакбаев, кыргыз жерге жүрегин, кожонгын берген, кыргыз билелү орус поэтесса Светлана Токомбаева! Слерге ончогорго жаан алкыш-бийаным! Мен слердин ортогордо ырысту болгом! Омор Султанов, ады жарлу поэт ле ага-жолдожым, сени бежен жажын толгоныла изү уткып, сеге жагы, бийик көдүрингилү ыр-кожондор күүнзейдим. Слердин ончогордыг жаркынду саналтагар, пландарыгар бүтсин! Бис, алтай бичиичилер, билимчилер, кожончы-ойынчылар, журукчылар, бис, алтай улус, билерибис: анда түштүкте, мөңкү башту Ала-Тоонун койнында ла эдегинде, көк-чанкыр Иссyk-Көлдиг жаказында улу ла ару жүректү, иштенкей ле жалтанбас эр-калык бар — кыргыз калык! Бис, Совет орооннын калыктары, бой-бойлорыбыска төрөгөн-тууганзыжар, бирлежер учурлу.

БИСТИҢ АЙЫЛЧЫБЫС

ЖАН КЕЛЕРИМ, ЭЗЕНДИК!

Эзендик деп журт болгон,
Эне-Төрөл жер болгон...
Толун айы ашпайтан,
Жылдыстары өчпөйтөн.

Б. Суркашев

Мунг отторлу городто жылдыстар өчөмк. Мында десе олоу жабыс ла жаркындугу. Айдын чалынын жабынган жалаг, эбиреде — үүр четтердин сому.

Бу жаланга оны, он классты жаңы түгескен кысты, энеиндий эркеледип, адазындый азырап жүрген Анна эжези ээчидип экелген. «Айлыгнаг атанар алдында аңданып ал — деген. — Бу сенниг чыккан жаланыг. Азыйда мында журт болгон. Ады — Эзендик...»

Оног бери жүстер айлар айланыжып жылыган. Эмди ойто ло бу жалан. Араайын жажу-жажыт кожондогон үн угулат. Тамара кожондойт. Тоолу частыг бажында бу кожонгын ол журттыг клубында жык толо жерлештерине кожондоп берер. Олорго бойы чүмдеген күүлү кожон ло жүзүн он журукту чүмдү кинофильмин сыйлаар.

Бу жаланга өнөтийин бис — мен, Тамара Николаевна ла онын эрте жада калган энеинин сыйны Анна Маймановна Бочкина — өнөтийин бу күнде келгенис. Эңирде улус иш-тош серий бергенде, уйлар саалып ла жылдыстар чагылганда, онын санаа-сүмезиле табылган мультфильмди көрөргө келгилеер.

Узун өзөклө «УАЗ» таңмалу кичинек машинабыс жалбракты жаја, чечекти көмө келген жолы. Озодо истелген жол чек жылыып калган. А ол десе качан да кабайда жајканган жерине, жалангына жапып келген. Андый болбой а, жүрүминин, чүмдемелинин жолы мынаг ары чөйлипи барган ла.

— Тамара кичинек тужында «сен кем болорыг?» деп сураганда, «мен жааназам, артист болорым» деер не, биске тен каткы — Анна Маймановна күлүмзиренет. — А көрөр болзо, чын ла артист болуп калтыр. Амадузына жеткен.

Эңир. Күпчегенин клубы. Чала жабылган көзнөктон ай карайт, жылдыстар имдежет. А экранда десе — таң адат, тамырланып күн чалыйт, карган кайчы жаңы күнди мактап, кайын баштайт...

Бу кинофильмде ончозы залда отургандарга таныш ла жүрегине жуук: Алтайынын чечегиндий кожон до, кай да, тракторго прицентелип ишке барып жаткан бойлорына жүзүндеш улус та, одорго мендеген ак мал-аш та. Андый болоры жарт. Бу кинолентада кажы ла кыймыгуну ондор такып жураар тушта, ол, баштапкы алтай режиссер-мультипликатор, өскөн-чыдаган жерин, улузын сананган эмей. А кайчынын кеберин жураарга ол кожо иштеген нөкөрлорин бу журтка экелген. Ол

тушта эзен Жабыштаев Таан өрөкөннин айлына барып, оны фотожурукка соккондор. Онын кийинде ол журукты канча катап көчүрүп журагандар.

Мультфильм түгөнип, режиссер Тамара Мендошеваны ээчий бу лентаны жазашкан кайчы Таныспай Шинжинин, жанарчы-поэттер Бронтой Бедуров ло Күүгей Төлөсовтын, алтай артисттердин ле казах наыйлардын ады-жолы бичилген титрлер бдүп, көзнөк шыгалаган жылдыстарды өчүрүп, залда жаркынду от күйет. Сценага чыгып, артистке амадаган Эмма ла журтта ветерандардын жааны Ольга Сафроновна, иит үредүчи Мария ла совхозтын башкараачызы Иван Макович бастыразынын адынан Тамара Мендошева ла «Казахфильм» студияда кожо иштеген ле бого кожо келген нөкөрлөрине алкыш-бийанын айтылар.

Казах сурул бичикте Тамара Мендошева Казах жеринде мультипликатор-режиссер болгон баштапкы үй кижиде деп темдектелет. А ол десе Күпчегенге качан да кожулып, эмди жылыып калган Эзендик деп алтай журттын кызы. Экинчи темдек. «Кайчы» — ады макта ла жарда, «Казахфильм» студиянын мультипликация бөлүгү чыгарган мультфильмдердин эн жааны. Ол эки бөлүктү, узун-узагы 25 минут.

Мынан озо Тамара Мендошеванын тагынан бүдүргөн баштапкы ижи — алтай чөрчөкти тиргискен «Торко-Чачак» деп мультфильм. «Торко-Чачак» жангыс ла алтай, казах көрөөчилерди кайкаткан эмес, телекөрүлте ажыра орооннын улузына жедип, оной эн талдама совет мультфильмдерле кожо Италия ла Польшада өткөн көрүде өскө ороондордын калыгын кайкадып, ологорго алтай албатынын кожондый жүрүмин айдып берген. Айла алтайлардын озогы ла эмдиги жүрүмин журукчы жүреги канайда сескениле көргүзет. Чын да Торко-Чачак кожончы, шулмус кызык, сууга акпай, тегерик кар болуп тонуп калат. Оны чөрчөктөгү Балыкчы эмес, а одындап жүргөн уул оттын ла сүүжинин жылузыла эргизип-ойгозып алат. Мында журукчынын аңылу көрүжи билдирет. Же ак-жарыкта ак ла кара санаа көрүшпези, жаркын жаан тартыжуда карануйды жегени чын да кубулбаган. Карын ологор кажыбыска ла жуук сезилет. Онызы жарт ине. Телтепей бистин кемиске де жаманын жетирбеген, жолыкпаган да, жолыкпас та. А бис оны түней ле көрөр күүнибис жок. Ненин учун дегежин, онын кеберинде, керектеринде биске чын ла каршудын жетирген улустын кылык-жангы танылат. А бу кинолентада онын авторлоры, ол тоодо Тамара Николаевнанын өббөнү, СССР-де журукчылар Биригүнийн члени Флобер Муканов, ологор качан да кыйгас болгон башкараачынын жүзин журагандар. Анайып, кийинде де кажы ла чүмдеечи алтай чөрчөкти экранда да, сценада да тургусса, бойынын сызын, ырызын салар. Онон өскө ол бистин жүрегисти тын томылтпас.

Тамара Мендошева тургускан экинчи алтай мультфильм, «Кайчы», бир жылга ла тургузылган. Кайкаарын, бүткүл группа түжине түжүмдү иштегенде, мультфильмнин кайда да 2—3 ле секундка эле-

стеле берер үзүгү жазалат. Айла ого алтай журттын бүткүл күни, ижи-тожы, жаш кураштын баштапкы ла кызычактын база бир кайкамчык күни, кайчынын үзүлбес кайы баткан. А фильминин премьерасы бир ле жылдын бажында болгон. Бу өйдө ол сценарий тургускан Маргарита Соловьеваны, журукчылар Арсен ле Елена Бейсембиновторды жастыргылабазын деп бу Күпчегенге экелип туратан. Алтай улусла кожо эмеш те болзо жадып, олордын жүрүмин билип алзын деп.

А эмди шакпыртту ой кийинде артып та калган болзо, Тамара Николаевна ол ло мендеген, жүрексиген бойы. Карган төрөөндөрин энирде клубка келигер деп кычырат. Тил ологро туку качан једип те калган болзо, тооп турганын јетирерге мендейт. Кой сойгондо, ичее-карын јунуп, јөргөм жазап жүгүрет. А энирде журттын клубында онын мультфильминин премьерасы.

...Бого јетире ол узун јолдор өткөн. Областьтын орто үредүлү школын ээчий Москвада культуранын институтында режиссерлор бөлүгин божодып, албаты театрдын ижин башкарган. Онон карындаштык Хакасиянын драмтеатрында стажировка өдүп, ойто ло Москвада ГИТИС-те режиссерлордын бийик курстарында болгон.

Је кандый да ыраакка барганда, кандый да бийиктерге јеткенде, ол ойто ло бого јанып келет: бүдүрген ижин јерлештерине көргүзерге, сүүнчизиле үлежерге, ойто јорыкка атанарга ла јанып келерге.

В. КАМЫЛДИН

ТУУЛУ АЛТАЙ КЕРЕГИНДЕ

«Советская культура» (1985, 3 август) газетте О. Ярунинанын «Алтай голубой» деп статьясы жарлалды. Анда Москвада алтай журукчылардын иштеринен турган көрү ачылганы керегинде айдылат.

Көрү быжыл 19 июльда 120 журукла ачылып, баштапкы алтай журукчылар: Ч. Гуркиннинг, Н. Чевалковтын ла А. Никулиннинг иштериле башталат. Автор бойынын статьясында анчада ла Чорос Гуркин керегинде көп жылу сөстөр айдат. Көрүден анайда ок эмдиги ойдинг журукчылары И. Ортоңуловтын, В. Чукуевтин, З. Янсоннын, В. Запрудаевтин, А. Таныштын, С. Янсоннын, скульпторлор А. Гурьяновтын, В. Хромовтын ла В. Рябовтын иштериле таныжар арга бар.

Бу көрүнинг учуры керегинде чүмделги шингдеечи В. Эдоков «Звезда Алтая» (1985, 23 август) газетте жарлалган статьясында бичийт.

«Искусство кино» (1984, 11 №) журналда Н. Прозоровскийдин «Алтын-Көл» деп статьясы жарлалды. Статьяда Туулу Алтайда «Алтын-Көл» деп баштапкы кееркемел фильм тургузылганы керегинде айдылат.

«Земля сибирская, дальневосточная» (1985, 5 №) журналда Б. Козловскийдин «Сарлыкчылар» деп статьясы салылды. Анда сарлыкчылар Улак Попов ле Пётүк Павловтын ижи-тожы керегинде айдылат.

БИЧИИЧИЛЕРДИН ЧҮМДЕМЕЛДЕРИ

Быжыл Москвадагы «Наука» издательстводо филология наукалардын докторы профессор С. С. Суразаковтын «Алтай ат-нерелү эпос» деп наукалык ижи кепке базылды. Бичикти Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча наукада шинжүлү институтунын ишчизи, филология наукалардын кандидады З. С. Казагачева белегеген. Кире сөзин жарлу эпос шингдеечи, филология наукалардын докторы В. М. Гацак бичип, алтай ученийдын ижин бийик баалаган.

С. С. Суразаков 1971—1972 жылдарда Москвадагы Телекейлик литература институтунда докторантурада үренип, «Этапы развития алтайского героического эпоса» деп диссертациясын белегеген. Телекейлик литературанын учений соведининг јөбиле С. С. Суразаковтын чыкканынан ала 60 жылдыгына учурлалып јаан учурлу иш эмди Москвада кепке базылганы бу.

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозынын Туулу Алтайдагы бөлүги ученийдын юбилейине учурлап онын «Алтайым керегинде сөс»

деп кееркемел жуунтызын кепке басты. Ого автордын үлгерлери, туу-
жылары ла жетире бичилбеген «Чөбөлкөп» лө «Улалу» деп историялык
эки романдарынын үзүктери кирген.

Москвадагы «Современник» издательство Б. Бедюровтын «Язычес-
кий ковчег» деп үлгерлик жуунтызын он мунг экземпляр тиражту чы-
гарган.

«Правда» (1985, 26 июль) газетте бу ок поэтинг «Сыновний долг»
деп статьясы жарлалды. Автор бойынын статьясында поэт адазынын
жайаан ижин шиндеп, эмдиги жаш үйени патриот күүн-тапка таскада-
рында онын жуучыл сыркынду үлгерлигинин учуры керегинде айдат.

«Алтай» (1985, 2 №) альманахта С. С. Каташтын «Окоптордо чүм-
делген үлгерлер» деп рецензиясы жарлалды. Ол Жаңа Бедюровтын «Ал-
тай жуучыл жаңары» деп үлгерлик жуунтызына учурлалган. Критик бу
бичикти бийик баалап, Ада-Төрөл учун Улу жуунун жылдарындагы ал-
тай литературанын өзүмине Жаңа Бедюровтын жайаан ижи учурлу
үлүзүн кошкон деп гемдектейт.

«Огонек» (1985, 20 №) журналда Бийскте жерлү Н. Карпекинанын
алтай чөрчөк аайынча чүмдеген «Кызыл тунгур» деп кеп-куучыны са-
лыды.

«Сибирские огни» (1985, 5 №) журналда J. Канчининг «Кайчы»
деп куучыны чыкты. Оны оруска А. Плитченко көчүргөн.

Бу ок журналдын алтынчы номеринде П. Самыктын А. Г. Кал-
кинге учурлалган үлгерлери жарлалды.

АЛТАЙ БИЧИЧИЛЕР КЕРЕГИНДЕ

Москвадагы «Наука» издательстводо «Совет көпнациональный
роман» деп жуунты ак-жарыкка чыкты. Ого филология наукалардын
кандидады Р. А. Палкинанын «Түштүк Сибирдин литературазында
романдагы геройдын сүр-кебери» деп статьясы кирген.

«Книжное обозрение» (1985, 19 июль) газетте «Дружба народов
1986 жылда» деп жетирү эдилген. Бу жетирүде эзенде «Дружба народов»
журналдын приложениезинде Б. Укачининг «Ээлү туулар» деп бичи-
ги чыгары керегинде айдылат.

«Алтайская правда» (1985, 6 июнь) газетте «Алтайда кайчылар
кожондойт» деп статья жарлалган. Анда кайчылар А. Калкин ле
Т. Шинжин керегинде айдылып, олардын сүр-журуктары салынды.

Л. ВАШТЫКОВА

ЖОЛ-ЖОРЫК, ТУШТАШТАР

Быыл 7 январьда Аржан Адаров бичиичилер Байзыгын тударыла колбулу сурактардын аайы-бажына чыгарга Москвага барып жүрген.

1—2 мартта Туулу Алтайдын бичиичилеринин жууны өткөн. Анда «Бичиичилер — өзүмдү социализм ойинде ишкүчиле жаткандарды коммунизмге күүн-тапту эдип таскадарында партиянын ижемчилү болушчылары. КПСС-тин XXVII съездине, Жөнүнүн 40 жылдыгына белетенер бйдө бичиичилер организациязынын алдында турган сурактар» деп докладты партия обкомынын качызы Б. К. Алушкин эткен.

Бичиичилердин бүгүнги ижи, анда бар једимдер ле једикпестер, ишти јарандыраарынын јолдоры керегинде бичиичилер И. Шодоев, Э. Палкин, А. Адаров, Б. Бедюров ло өскөлөри де куучындагандар.

Эртеңгизинде јиит бичиичилердин жуун-семинары өткөн. Анда «Бирлик жаңар» деп жуунты-кассетанын авторларынын ла база бир канча јииттердин јайаан ижи шүүжилген.

25—29 мартта Улу Жөнүнүн 40 жылдыгына учурлай кееркемјилик самодетельностьтын Барнаулда өткөн көрүзинде Бронтой Бедюров турушты. Бистин јерлештердин ойыны бийик баалалып, газеттерде элбеде јаралалып, крайдын телекөрүлтези ажыра берилген.

3 апрельде Горно-Алтайскта кайчы, СССР-дин бичиичилер Бирлигинин члени А. Г. Калкиннин чыкканынан ала 60 јажына учурлай көдүрингилү энгир өткөн. Онон озо мындый ок энгирлер Кан-ичинде Јабаган, Мөндүр-Соккон, Экинур јурттарда болды. Олордо јерлеш бичиичилер Јыбаш Канчин ле Шатра Шатинов турушкандар.

18 октябрьдан ала 3 ноябрьга јетире партия обкомынын башкарганыла Кош-Агаш аймакта партиянын XXVII съездине уткый областьтын культуразынын Күндери өткөн. Күндерде бичиичилер эрчимдү турушканын партия обкомы темдектеди. Туулу Алтайдын бичиичилик организациязынын башкараачызы Б. Бедюровко башкарткан делегация (А. Адаров, Ј. Белеков, А. Ередеев) аймактын ончого жуук колхозторында болуп, элбек иштер өткүрген. Олорло кожо монгол бичиичилер болгондор.

18—20 октябрьда С. Каташ Абаканда хакас кайчы С. П. Кадышевтин 100 жылдыгын темдектееринде турушкан.

22 октябрьдан ала 21 ноябрьга јетире РСФСР-дин бичиичилер Бирлигинин Башкартузынын командировказыла Т. Шинжин Орто Азияла јорыктаган.

5 ноябрьда Кан-ичинде партиянын XXII съездинин адыла адалган Экинурдагы колхозтын лауреаттары деп күндүлү ат-нере Б. Бедюровко, А. Ередеевке, У. Садыковко, В. Тоеновко адалды.

7—14 декабрьда делегаттар Б. Бедюров, Ј. Белеков, П. Самык, айылчылар А. Адаров, Э. Палкин, Б. Укачин Москвада Россия бичиичилеринин VI съездинде турушкан.

Б А Ж А Л Ы К Т А Р

КПСС-тин XXVII съездине, СССР-дин Бичи- чилер Бирлигинин VIII ле РСФСР-дин Бичи- чилер Бирлигинин VI съездтерине белетенер тушта алтай литературанын айалгазы ла онын алдында турган сурактар	3
Э. Тоюшев. Агын (повесттин үзүги)	34
У. Садыков. Ажынган кинчек	47
Р. Суйманак ова. Сарыбүр тушта	55
К. Төлөсов. Амадаган Алтайда (очерк)	60
Н. Витовцев. Карагол өзбктин куулары	76
Б. Бедюров. Элибистин энчизи. Кеп сөстөр	83
Арык-Бөкө. Эргекти-Уул (баят чөрчөктөр)	93

УЛГЕРЛИК АП

В. Куницын. Ол бойынын адыла жарлайт. Јети-Көл. ЈонЈолой. Алтай тилге Э. Тоюшев кө- чүрген. Јаңыскан келин. Алтай тилге Б. Кор- тин көчүрген	102
Т. Шинжин. Айучак ла Койонок	103
В. Тоенов. «Чакызы јок айыл»	105
П. Самык. Карындаштык Кыргызстанда јо- лыгыштар	110
В. Камылдин. Јан келерим, Эзендик!	113
Л. Баштыкова. Туулу Алтай керегинде. Бичичилердин чүмдемелдери. Алтай бичи- чилер керегинде	116
Т. Торбоков. Јол-Јорык, тушташтар	118

АРГЫМАК

Общественно-политический, литературно-художественный сборник

На алтайском языке

Художник А. М. Кузнецов

Редактор С. Торбоков. Отв. за выпуск З. Шинжина.
Худ. редактор В. Ортогулова. Тех. редактор Е. Маньшева. Корректор Л. Патагашева.

Сдано в набор 22.10.85. Подписано в печать 25.11.85.

АН 11757. Формат 70×84¹/₁₆. Бум. тип. № 8. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. п. л. 8,17. Уч.-изд. л. 8,19. Тираж 1000 экз. Заказ 3446. Цена 55 коп.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 659700. г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

55 акча